

Baksteingotiek van Hollandse bodem

Negentiende-eeuwse navolgingen van de Noord-Duitse baksteengotiek in Nederland

M.T.F. Schepers

BACKSTEINGOTIK VAN HOLLANDSE BODEM

NEGENTIENDE-EEUWSE NAVOLGINGEN VAN DE NOORD-DUITSE BAKSTEENGOTIEK IN NEDERLAND

M.T.F. SCHEPERS

3460002

UNIVERSITEIT UTRECHT

MASTERTHESIS KUNSTGESCHIEDENIS:

ARCHITECTUURGESCHIEDENIS EN MONUMENTENZORG

BEGELEIDER: DR. D.R.E. VAN DE VIJVER

TWEDE LEZER: DR. M. HURX

HEILIG LANDSTICHTING, 2012

Inhoudsopgave

Inleiding.....	1
1 Middeleeuwse baksteenarchitectuur.....	7
1.1 De (weder)opkomst van de baksteenbouw	7
1.2 Ontwikkelingen in de middeleeuwse baksteenarchitectuur	10
1.3 De vormentaal van de Noord-Duitse baksteengotiek.....	13
1.4 Negentiende-eeuwse interesse voor de baksteengotiek	19
1.4.1 Middeleeuwse baksteenarchitectuur als inspiratiebron	20
1.4.2 Zoeken naar de oorsprong	21
2 De negentiende-eeuwse wederopbloei van de gotiek in Europa en Duitsland.....	25
2.1 Herleving van de middeleeuwen.....	25
2.2 Neogotiek in Duitsland.....	28
2.3 Conrad Wilhelm Hase en de Hannoverse School.....	31
2.4 De neobaksteengotiek van de Hannoverse School	33
2.5 Receptie van de Hannoverse neobaksteengotiek.....	36
3 De Nederlandse neogotiek en het Duitse architectuurvoorbeeld	41
3.1 Neogotiek in Nederland	41
3.1.1 Decoratieve neogotiek.....	41
3.1.2 Constructieve neogotiek	42
3.1.3 Neogotiek in de seculiere architectuur	45
3.2 Het Duitse voorbeeld	46
3.3 Nederlanders in Hannover.....	49
4 Neobaksteengotiek in Nederland	55
4.1 J.H.J. Kayser (1842-1917).....	55
4.2 J.H.A. Mialaret (1859-1938).....	58
4.3 C.H. Peters (1847-1932)	59
4.4 J.J. Weve (1852-1942).....	64
4.5 Overige architecten.....	65
4.6 Receptie van de neobaksteengotiek in Nederland.....	66
5 Besluit.....	71

Catalogus	77
J.H.J. Kayser	79
Reuver, Sint-Lambertus	79
Herten, Sint-Michaël (verwoest).....	81
Rotterdam, Allerheiligste Verlosser	82
Rotterdam, Heilige Martelaren van Gorcum (gesloopt).....	86
Rijkevoort, Sint Rochus	88
Borgharen, Sint Cornelius.....	89
Maastricht, kapel op de Algemene Begraafplaats Tongerseweg.....	90
Maastricht, kloosterkapel van de Zusters Ursulinen.....	92
Maasbracht, Sint-Gertrudis (verwoest).....	94
Maastricht, kapel bij het voormalige klooster Hof van Sint Monica.....	95
Sittard, Mariapark.....	97
Vaals, Sint Paulus Bekering.....	99
Maastricht, kloosterkerk van de Zusters onder de Bogen.....	101
J.H.A. Mialaret.....	102
Den Haag, woonwinkelpand.....	102
Den Haag, Rooms-Katholieke Volksbond.....	103
C.H. Peters.....	104
Arnhem, hoofdpostkantoor.....	104
J.J. Weve	107
Nijmegen, woning van fabrikant F.W. Dickmann	107
Nijmegen, Bank van Lening.....	108
Grave, Sint Elisabethgesticht (gesloopt).....	111
Overige gebouwen.....	113
Eijsden, kloosterkapel van de Zusters Ursulinen	113
Den Haag, woonwinkelpanden	115
Barneveld, Spaarbank.....	117
Bronvermelding	119
Literatuur.....	119
Archiefstukken.....	122
Internet	123
Illustratieverantwoording.....	124

A photograph showing a row of brick chimneys from a building. The chimneys are made of dark red and brown bricks and are topped with decorative, weathered metal caps. The chimneys are arranged in a line, receding into the distance. The sky is a plain, light color. The word "Inleiding" is written vertically in white text on the left side of the image.

Inleiding

Inleiding

De Nederlandse negentiende-eeuwse gebouwen in neogotische trant – dat zijn veelal religieuze (of religieus georiënteerde) bouwwerken – zijn aan een breed palet van binnen- en buitenlandse invloeden onderhevig. Zo werd inspiratie geput uit de inheemse, regionale laatmiddeleeuwse (sacrale) architectuur, maar evengoed strekten de Noord-Franse kathedralen, alsmede Rijnlandse, Britse of Italiaanse gotiekvarianten tot voorbeeld.¹

Maar buiten deze grotere en bekendere invloedsfactoren is in Nederland eveneens een klein, doch niet te verwaarlozen aantal negentiende-eeuwse gebouwen te vinden dat in uiterlijke verschijningsvorm schatplichtig is aan de karakteristieke middeleeuwse baksteenarchitectuur van Noord-Duitsland. Hoewel de Noord-Duitse baksteengotiek zich heeft verspreid over een aanzienlijk gebied – van Noordwest-Duitsland tot Litouwen en van Estland tot Zuid-Polen – en met zijn door het materiaal ingegeven vormentaal zeer karakteristiek van uiterlijk is, is het een relatief weinig belichte stroming in de canon van de westerse architectuurgeschiedenis, zeker in de niet-Duitstalige vakliteratuur. Dit geldt nog sterker voor de negentiende-eeuwse navolging van deze middeleeuwse baksteenarchitectuur, die zich manifesteerde in de ‘Hannoversche Schule’. Hoewel indertijd voornamelijk populair in de landstreken waar zich middeleeuwse *Vorgängerbauten* bevonden, is deze bouwtrant dus eveneens op bescheiden schaal toegepast in Nederland, al is daarover zeer weinig gepubliceerd. Dit onderzoek wil meer duidelijkheid scheppen over de achtergronden, kenmerken, voorbeelden en protagonisten van deze betrekkelijk onbekende niche in de Nederlandse negentiende-eeuwse bouwkunst en daarmee een eerste begin maken met de invulling van een kennishiat in de landelijke architectuurhistoriografie.

Centraal staat de vraag waarom in de negentiende eeuw door een klein aantal Nederlandse architecten werd gekozen voor de middeleeuwse baksteengotiek van Noord-Duitsland als inspiratiebron, wie zij waren, hoe deze bouwtrant werd ontvangen en welke gebouwen als exponenten daarvan zijn te beschouwen. Daartoe is het belangrijk eerst een antwoord te krijgen op de vraag wat die baksteengotiek eigenlijk behelst, hoe ze is ontstaan, zich heeft ontwikkeld en welke karakteristieken ze heeft – dit laatste ten behoeve van het herkennen van deze bouwtrant. Vervolgens dient aanschouwelijk te worden gemaakt hoe de negentiende-eeuwse herleving van de Noord-Duitse baksteengotiek in de Hannoverse School te plaatsen valt binnen de internationale en Duitse ontwikkelingen in de neogotiek. Daarna komt Nederland in beeld: hoe ontwikkelde de neogotiek zich hier? En op welke wijze kreeg de Duitse architectuur en, meer specifiek, de Noord-Duitse ‘neobaksteengotiek’ voet aan de grond in Nederland? Duidelijk moet worden welke Nederlandse architecten de betreffende trant toepasten, hoe zij tot deze keuze kwamen en in hoeverre zij zich spiegelden aan Noord-Duitse voorbeelden. Hoe kon het dat in een periode waarin het streven naar nationale identiteit in de architectuur op de eerste plaats kwam, voor een buitenlandse stijl – een Duitse bouwtrant *nota bene* – werd gekozen?² Daarnaast rijst de vraag hoe deze gebouwen door critici werden ontvangen.

Het beoogde eindproduct is een inventarisatie (met beschrijvingen en afbeeldingen) van alle gebouwen in Nederland die verwantschap vertonen met de Noord-Duitse baksteengotiek, ingeleid door hoofdstukken over de Noord-Duitse middeleeuwse baksteenarchitectuur, de ontwikkelingen in de neogotiek in achtereenvolgens een algemene Europese, Noord-Duitse en Nederlandse context, de negentiende-eeuwse Duitse invloed op de architectuur in Nederland en de Nederlandse

¹ C.P. Krabbe, ‘De negentiende eeuw’, in: Koos Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007, pp. 514-515.

² Dit streven betreft overigens vooral seculiere gebouwen. Aart Oxenaar, ‘Uitwegen voor een hardnekkig dilemma’, in: *Stijl. Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende een twintigste eeuw*, Rotterdam 1993, p. 45.

architecten die in de trant van de neobaksteengotiek bouwden.

Het onderzoek behelst voor wat betreft de inleidende hoofdstukken 1 tot en met 3 – over respectievelijk de Noord-Duitse middeleeuwse baksteengotiek; de neogotiek in algemene zin en meer specifiek de Hannoverse School; en de neogotiek in Nederland en Duitse invloeden op de Nederlandse negentiende-eeuwse architectuur – voornamelijk een compilatie van literatuur met betrekking tot deze vijf onderwerpen. Deze informatie is op systematische wijze verzameld aan de hand van de bibliografieën in de boeken die het beginpunt van het onderzoek vormden.

Voor hoofdstuk 1 was dat Duitstalige literatuur, waarin al vanaf de negentiende eeuw ruime aandacht is voor de eigen middeleeuwse baksteenarchitectuur en wat geresulteerd heeft in een behoorlijke hoeveelheid boeken die geheel of gedeeltelijk is gewijd aan deze karakteristieke bouwtrant. Een allesomvattend standaardwerk dat de Noord-Duitse baksteengotiek in al haar facetten behandelt is echter niet zo duidelijk aan te wijzen: het gaat ofwel om voor een breder publiek geschreven 'koffietafelboeken' – weliswaar voorzien van veel fraai fotomateriaal, maar niet van grondige, goed onderbouwde beschouwingen – of om (verzamelingen van) wetenschappelijke verhandelingen over een bepaald – meestal zeer specialistisch – deelaspect van de middeleeuwse baksteenbouw(kunst). Misschien komt het boek *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung* (2003) van Gottfried Kiesow het dichtst in de buurt van een algemeen overzichtswerk, maar daarvoor is het qua omvang en wetenschappelijke verantwoording weer te beperkt. Evenwel bood de literatuurlijst van dit boek aanknopingspunten voor meer informatie. Fritz Gottlobs *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* uit 1907 geeft een nog altijd zeer bruikbaar visueel overzicht van een veelheid aan kenmerkende bouwelementen van deze stijl (het boek is dan ook heruitgegeven in 2004), dat als uitgangspunt is gebruikt voor een systematische beschrijving van de vormentaal van de Noord-Duitse baksteengotiek.

De eerste paragraaf van hoofdstuk 2 geeft een beknopt algemeen beeld van de Europese neogotiek, waartoe *De ingenieuze neogotiek* van De Keyser een overzichtelijke ingang bood; de ontwikkelingen in de neogotiek in Duitsland komen uitvoerig aan bod in Lewis' *The politics of the German Gothic revival: August Reichensperger*; de behandeling in de vakliteratuur van de negentiende-eeuwse bouwkunst van de Hannoverse School is grotendeels een tamelijk recente aangelegenheid en heeft in *Baukunst in Norddeutschland. Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850-1900* (1998) van Günther Kokkelink & Monika Lemke-Kokkelink, een onmisbaar vuistdik standaardwerk, het resultaat van een decennialange studie.³ In dit boek komt de ontstaans- en ontwikkelingsgeschiedenis van de Hannoverse Schoolarchitectuur uitgebreid aan bod, worden aan de hand van typologisch geordende beschouwingen de karakteristieken van de stijl uit de doeken gedaan en worden alle architecten die hun opleiding in Hannover genoten hebben vermeld, waarbij de belangrijkste personen ruim aan bod komen. Een handvol Nederlandse architecten wordt genoemd, maar slechts één Nederlands gebouw is afgebeeld en nader belicht.

Bij hoofdstuk 3 vormde de bibliografie bij de bijdrage van Krabbe over de negentiende eeuw in *Bouwen in Nederland 600-2000* een vertrekpunt voor literatuur over de Nederlandse neogotiek; de Duitstalige Groningse dissertatie *Stille Größe* (2009) van Bertram bood houvast voor de paragrafen over de Duitse invloed op de negentiende-eeuwse Nederlandse architectuur. De beschouwde periode is hier verdeeld in drie fasen: gedurende de periode tot 1840 kan men voor Nederland onbezwaard spreken van een ongeïnteresseerde houding ten opzichte van de Duitse architectuur; de

³ Dit onderzoek wordt thans voortgezet op de door Kokkelink aan het werk van Hase en zijn volgelingen gewijde databank: *Conrad Wilhelm Hase (1818-1902). Startseite* <www.glass-portal.privat.t-online.de/cwhase/index.htm>.

fase van 1840 tot 1870 stond daarentegen in het teken van een sterk groeiende belangstelling voor en navolging van de Duitse bouwkunst; van 1870 tot 1895, de periode waarin aanvankelijk de Duitse invloed haar hoogtepunt bereikte, veranderde dit hand over hand in een houding van irritatie en argwaan, waarbij de Duitse architectuur uiteindelijk als tegenbeeld ging fungeren van hoe er in Nederland gebouwd moest worden. Er is ook enige aandacht voor de Hannoverse School (circa vier pagina's), hoewel het hier vooral de uitwerking op het bouwen in baksteen in algemene zin betreft – meer dan de invloed van de specifieke vormtaal, waarvan slechts een drietal gebouwen kort wordt vermeld.

Hoofdstuk 4 en de daarbij behorende catalogus, die handelen over de Nederlandse architecten die in Noord-Duitse trant bouwden en hun creaties (de eigenlijke kern van onderhavig onderzoek), is historiografisch grotendeels onontgonnen terrein. Behoudens een enkele terloopse vermelding is in de Nederlandse vakliteratuur weinig geschreven over baksteenarchitectuur in Noord-Duitse trant. Hoewel hier en daar een enkele korte mededelingen over de betreffende gebouwen is opgetekend, met soms een summiere uitleg over de Noord-Duitse baksteengotiek of de Hannoverse School, was geen deugdelijk bibliografisch startpunt voorhanden. Contemporaine bronnen, bijvoorbeeld tijdschriften als het *Bouwkundig Weekblad*, *Bouwkundig Tijdschrift*, *Bouwkundige Bijdragen*, *Architectura* en *De Opmerker* bleken in dit kader niet van grote waarde. In de in 1903 verschenen derde druk van het eerste serieuze Nederlandstalige overzichtswerk van de (internationale) bouwkunst, Gugels *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, wordt voor het eerst melding gemaakt van (een tweetal) Nederlandse gebouwen in de stijl van de Hannoverse School.⁴ Ook J. Kalf weet in *De katholieke kerken in Nederland* (1906) enkele godshuizen als navolgingen van Noord-Duitse voorbeelden te herkennen. Vanaf dan worden geen nieuwe 'ontdekkingen' meer gedaan en blijft het in de vakliteratuur lange tijd stil tot vanaf de late jaren tachtig van de twintigste eeuw in boeken en artikelen de gebouwen van Mialaret in Den Haag en van Peters in Arnhem weer beknopt aan de orde komen.⁵ Van de hand van Knibbeler verschijnt in 1989 een biografie over de Nijmeegse stadsbouwmeester, *J.J. Weve, architect (1852-1942)*, die als (gedeeltelijke) exponent van de Noord-Duitse baksteenbouwtrant wordt genoemd. In 2000 brengen Delheij en Jacobs in het boek *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914* het Limburgse werk van Johannes Kayser, die een aantal kerken in de stijl van de Noord-Duitse baksteengotiek verwezenlijkte, voor het voetlicht. In *De Sluitsteen*, de voormalige periodieke uitgave van het Cuypersgenootschap, is buiten een artikel over het Amsterdamse turngebouw van Muller & Ingenohl (zie paragraaf 3.3) onverhoopt geen aandacht besteed aan Nederlandse gebouwen in de trant van de Noord-Duitse baksteengotiek. Belangrijke bronnen van recenter datum zijn internetsites als het *Monumentenregister* van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed, *Archimon*, *Kerkgebouwen in Limburg* en *Reliwiki*, waarbij (de eerste uitgezonderd) doorgaans moet worden afgegaan op het werk van goedwillende amateurs, die echter het wetenschappelijke aspect van controleerbaarheid niet altijd even grondig huldigen.⁶ Bij de totstandkoming van dit hoofdstuk is dan ook volgens de zogenaamde 'sneeuwbalmethode' gewerkt, waarbij in de gevonden informatie soms directe of indirecte verwijzingen naar 'nieuwe' bronnen werden aangetroffen. Daar waar literatuur of andere bronnen niet beschikbaar waren of tekortschoten, zijn de eigen waarneming, opgedaan in veldonderzoek,

⁴ E. Gugel & J.H.W. Leliman, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, Arnhem 1903³ (1869), pp. 867, 869, 879.

⁵ Voorbeelden hiervan zijn: H.P.R. Rosenberg, Christiaan Vaillant & Dick Valentijn, *Architectuurgids Den Haag 1800-1940*, 's-Gravenhage 1988, Roger Crols & Thieu Knibbeler, *Postkantoren*, Utrecht 1994 en P.T.E.E. Rosenberg, 'Peters, een gewetensvol historicist', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 266-299.

⁶ Proefondervindelijk leert men echter dat de meeste gegevens op deze pagina's doorgaans goed overeenkomen met die van verifieerbare bronnen. De door eenieder zonder omhaal te wijzigen lemmata op *Wikipedia* zijn daarentegen vanzelfsprekend niet gebruikt als bronmateriaal.

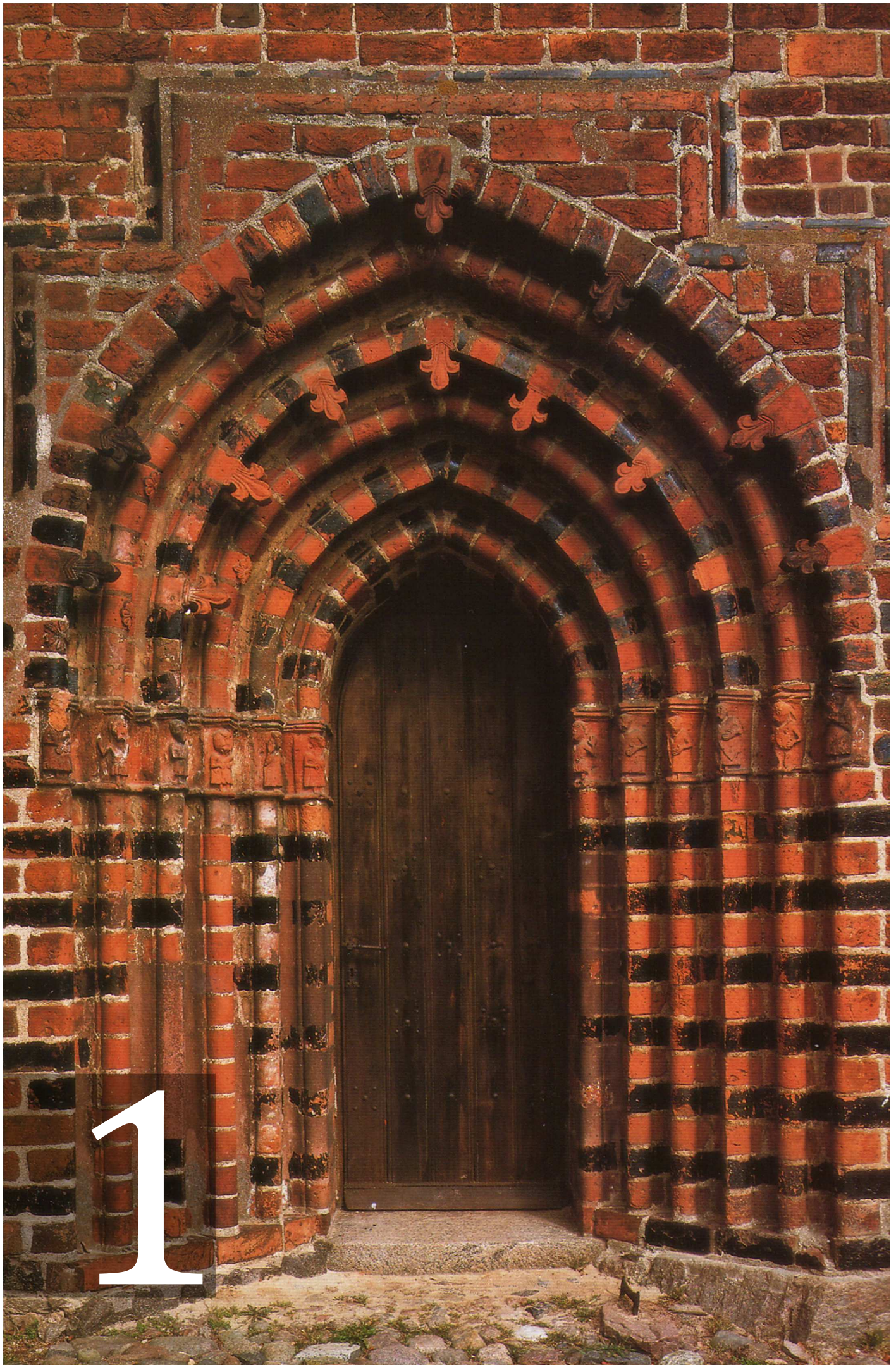
en eigen interpretatie ingezet. Omdat de archieven van de betreffende architecten niet vindbaar of toegankelijk, dan wel slecht ontsloten zijn, is archiefonderzoek – ook met het oog op de beperkte beschikbare tijd – achterwege gelaten.⁷

Verder dient nog te worden gewezen op het boek *Biografie van de baksteen 1850-2000* van Ronald Stenvert, dat verhaalt over onder andere de productie van en het bouwen met baksteen in negentiende-eeuws Nederland, de verscheidenheid aan baksteensoorten en -vormen en talloze voorbeelden van baksteenarchitectuur geeft. Aangezien dit werk pas recentelijk verschenen is en zeer kort voor afronding van deze scriptie onder mijn aandacht kwam, kon het niet meer effectief worden gebruikt als bron.⁸

Deze scriptie is als volgt opgezet: in het eerste hoofdstuk wordt een indruk gegeven van de aard van de Noord-Duitse baksteengotiek, haar ontstaansvoorwaarden en -redenen, de wijze van productie en haar kenmerken en verschijningsvormen, aan de hand waarvan kan worden bepaald wanneer sprake is van deze bouwtrant. Ook wordt duidelijk hoe in latere tijden over de stijl werd geoordeeld. Hierop volgt hoofdstuk 2, waarin de herleving van de gotische bouwkunst in de negentiende eeuw centraal staat. Vanuit Engeland verspreidde de interesse voor het middeleeuws patrimonium zich over Europa, waarbij ook Duitsland niet onberoerd bleef. De Noord-Duitse baksteengotiek werd door de Hannoveraan Conrad Wilhelm Hase aangegrepen als inspiratiebron voor een op rationele en constructieve gronden geënte bouwstijl, die door zijn toedoen als architect en docent wijde verspreiding vond in Duitsland en daarbuiten. Hoofdstuk 3 behandelt de ontwikkelingen in het Nederlandse neogotische spectrum. Ook wordt hier de grote invloed van de Duitse bouwkunst op het Nederlandse architectuurwezen nader belicht, waarna de focus wordt gelegd op de Nederlandse contacten met de Hannoverse School. Het vierde hoofdstuk handelt over de neobaksteengotiek in Nederland, aan de hand van de architecten die de in Nederland weinig voor de hand liggende bouwtrant van de Noord-Duitse baksteengotiek aangrepen voor hun gebouwen. Wie zij waren, wat zij bouwden, wat hen hiertoe bewoog en hoe deze ontwerpen ontvangen werden en overeenstemmen met Noord-Duitse voorbeelden, wordt in dit hoofdstuk duidelijk. Ter afronding volgt een besluit, waarin de gedane bevindingen worden geresumeerd en geduid. Een overzicht van de geïnventariseerde objecten wordt geboden in de bijgaande catalogus. Aansluitend volgt een overzicht van de gebruikte bronnen en een illustratieverantwoording.

⁷ Het archief van C.H. Peters vormt hierop een uitzondering, maar is niet geraadpleegd, omdat uit het over hem en zijn Arnhemse postkantoor gepubliceerde werk al veel waardevolle informatie kon worden betrokken.

⁸ Een kort doornemen van eventueel belangrijke passages in dit boek gaf overigens niet de indruk dat er zaken aan bod komen die een fundamenteel ander licht werpen op de bevindingen van dit onderzoek.

1 Middeleeuwse baksteenarchitectuur

Om de negentiende-eeuwse neogotische baksteenbouwkunst te kunnen duiden is het noodzakelijk weet te hebben van de eraan ten grondslag liggende middeleeuwse baksteenarchitectuur. In dit hoofdstuk worden de omstandigheden belicht waaronder het bouwen in baksteen tot bloei heeft kunnen komen. Ook is er aandacht voor de technieken waarmee het bouwmetaal geproduceerd werd en die leidden tot een grote verscheidenheid aan vormen en kleuren in baksteen. Om tot een stilistische analyse te kunnen komen is het belangrijk de vormtaal van de middeleeuwse baksteenbouw in ogenschouw te nemen, waarbij de verschillen met de gotische bouwkunst in natuursteen duidelijk worden en daarbij de eigenzinnigheid van de baksteengotiek aan het licht komt. Daarna volgt een indruk van hoe men in latere tijd oordeelde over de middeleeuwse gotische bouwwerken, als opmaat naar de herleving van de gotiek in de negentiende eeuw.

1.1 De (weder)opkomst van de baksteenbouw

Hoewel de Romeinen in de eerste eeuw het bouwen in baksteen in de noordelijke landstreken van Europa hadden geïntroduceerd, raakte met het verval van het Romeinse Rijk en hun vertrek in de derde en vierde eeuw deze techniek in onbruik en uiteindelijk in de vergetelheid. De kleinschalige woningen van de inheemse bevolking werden in hout, leem en pluggen opgetrokken en pas met de kerstening vanaf de achtste eeuw wordt duurzamer metaal voor de bouw van kerken noodzakelijk geacht, waarmee een behoefte aan steen als bouwmetaal ontstaat.⁹

In de kuststreken van de Noord- en Oostzee komen echter geen natuursteensoorten voor. Daarom was men aangewezen op granieten zwerfstenen, die in de ijstijd vanuit Scandinavië met gletsjers waren aangevoerd, om de eerste romaanse kerken te kunnen bouwen. Deze harde stenen waren met de toenmalige gereedschappen nauwelijks te bewerken en werden dan ook veelal toegepast in de hoedanigheid waarin ze werden gevonden. Voor rustieke dorpskerken was dit een passend bouwmetaal, doch ze vereiste grote hoeveelheden kalkmortel om tot dikke muren te worden opgemetseld. Een ander nadeel was dat het nauwelijks mogelijk was er muurgedingen en ornamentatie mee te vervaardigen. Bovendien raakte het aanbod aan zwerfstenen geleidelijk aan uitgeput, zodat men voor de snel groeiende vraag naar nieuwe kerken en de aanleg van steden dringend een nieuw bouwmetaal nodig had.¹⁰

Dat werd gevonden in het vulkanische tufsteen, dat werd gewonnen in de Duitse Eifel. Omdat het vervoer van natuursteen over land een buitengewoon tijdrovende, arbeidsintensieve en daarmee kostbare aangelegenheid was, kwamen eigenlijk uitsluitend de gebieden die een goede verbinding over het water hadden met de steengroeven in aanmerking voor het gebruik van dit bouwmetaal, zoals in Nederland bijvoorbeeld de gebieden lang de Rijn, Waal en IJssel.¹¹ In Noord-Duitsland werd aanvankelijk in dit probleem voorzien door onder meer geïmporteerde zandsteen uit Saksen, maar ook hier was toepassing van dit metaal in de praktijk beperkt tot sporadische voorbeelden in de gebieden gelegen aan waterwegen. In de streken die niet over het water verbonden waren met de steengroeven, was een alternatief noodzakelijk.

Een uitkomst werd echter geboden door de herontdekking van een oude techniek: de productie van kunstmatige steen uit gebakken klei of leem. In de eerste helft van de twaalfde eeuw kwam in de romaanse bouwkunst van Noord-Italië een baksteenarchitectuur tot ontwikkeling, die inspiratie vond in de overblijfselen uit de Romeinse en vroegchristelijke tijd en uitgang van de schoonheid van het metaal zelf, met speciaal uit baksteen gewonnen vormen: smalle lisenen, rondboogfriezen, boogvensters met trechtersvormige en rondboogportalen met getrapte dagkanten.¹² Van daar-

⁹ Aart Mekking & Thomas von der Dunk, 'Vroege middeleeuwen', in: Koos Bosma e.a., *Bouwen in Nederland*, Zwolle 2007, p. 102.

¹⁰ Robert Dohme, *Geschichte der Deutschen Baukunst*, Berlin 1887, p. 103.

¹¹ C.H. Peters, 'Oud-Nederlandsche baksteenbouw' in: *Architectura* 2 (1894), nr. 12-16 (24 maart-21 april), p. 66.

¹² Gottfried Kiesow & Thomas Grundner, *Backsteingotik in Mecklenburg-Vorpommern*, Rostock 2004, p. 12.

uit vond de baksteenbouw haar weg naar Noord-Duitsland, om zich binnen afzienbare tijd te verspreiden over een groot gebied: van de kop van Jutland (Denemarken) tot aan de Karpaten in het zuiden van het huidige Polen en van Friesland tot in de Baltische staten. Wanneer men eenmaal geleerd had met gebruik van de alom aanwezige kleiaarde stenen te bakken, raakte de toepassing van natuursteen snel in onbruik, zeker in de in opkomst zijnde steden. Voor dorpskerken werden zwerfstenen nog tot in de veertiende eeuw gebruikt, mits in de directe nabijheid voorhanden.

Gedurende de twaalfde eeuw de verspreiding van cisterciënzer en premonstratenzer kloosterorden een grote vlucht. De monniken zetten zich af tegen de praal en de rijkdommen, die in de loop van de tijd waren vergaard door de oude kloosterorden als de benedictijnen en die weinig meer van doen hadden met de oorspronkelijke ideeën van het kloosterbestaan. De cisterciënzers en premonstratenzers stonden een sober leven wars van aardse verlokkingen voor en zochten hun heil in dunbevolkte, grotendeels onontgonnen gebieden, waar ze kloostercomplexen bouwden om in alle rust en ver verwijderd van mogelijke verzoeken contemplatief te kunnen leven. In het Noord-Duitse kustgebied (en in Nederland bijvoorbeeld ook in Groningen) was hiertoe ruimschoots gelegenheid, wat resulteerde in de stichting van een groot aantal nieuwe kloosters. Deze kloosters waren overigens geen autonome instituten die hun eigen plan trokken. Het verleden had immers geleerd dat dat vaak leidde tot moreel verval en verwereldlijking, terwijl ook de vatbaarheid voor bemoeienis van lokale heersers groter was. De orden waren zodoende strikt centraal georganiseerd en alle aangesloten kloosters volgden de regels zoals door Benedictus opgesteld.¹³

Een van de eerste plekken in het noorden waar de orden zich vestigden was het Duitse Jerichow, waar vanaf 1148 met de bouw van een premonstratenzer klooster wordt aangevangen (afb. 1.1).

Afb. 1.1
Premonstratenzer kloosterkerk
te Jerichow (1148-1172)

Het verhaal gaat dat de toenmalige bisschop Hermann op de terugreis van een concilie in Rome kennismaakte met de baksteenbouw van Noord-Italië en ze in zijn *Heimat* invoerde. De hier toegepaste bakstenen zijn met hun circa zes centimeter hoogte opvallend plat, bovendien is hun oppervlak gegroefd, wat zou duiden op een overname van de baksteentechniek uit Noord-Italië, zoals die bijvoorbeeld in Milaan in de kerk van San Nazaro Maggiore (1075-1093) te vinden is.¹⁴ Plausibeler is de verklaring dat de kloosterorden zelf verantwoordelijk waren voor de verspreiding van de techniek van het bouwen in baksteen. Deze kreeg weldra toepassing in de bouw van steden, die veel baat hadden bij de ontwikkeling van deze voorheen onherbergzame gebieden, grotendeels door de kloosters in gang gezet.¹⁵

Dezelfde kloosterorden droegen mede zorg voor de verspreiding van de gotische bouwtrant over Europa. Rond het midden van de twaalfde eeuw kwam in noordelijk Frankrijk, in de streek rond Parijs, een nieuwe bouwwijze in zwang, waarmee met behulp van de constructieve eigenschappen van de spitsboog een aanzienlijk gunstiger afwikkeling van de krachten op het gebouw kon worden

¹³ Gerrit Vermeer, *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, Amsterdam 1999, p. 9.

¹⁴ Kiesow 2004 (zie noot 12), p. 13.

¹⁵ Vermeer 1999 (zie noot 13), pp. 62-63.

bewerkstelligd. Dit maakte het mogelijk om rankere, minder zwaar ogende constructies te schep-
pen, waarbij door middel van grote vensteropeningen in het muurvlak licht gebracht werd in de,
voorheen zo donkere, kerkinterieurs. De cisterciënzer monniken pikten deze ontwikkelingen snel
op om ze toe te passen in de eigen nieuw te bouwen kloosters.¹⁶

Met het bovengenoemde platte steenformaat volgde men aldus de antieke Romeinen na, ook wat
betreft de productie, waarbij een gelijkmatig uitgewalste plak klei met draden of messen tot
'groenlingen' of 'vormelingen' (ongebakken stenen) werd versneden, die vervolgens enkele weken
te drogen werden gelegd om daarna te worden gebakken.

Aan het einde van de twaalfde eeuw ontstond een nieuwe productievorm voor bakstenen. De
vormelingen werden niet meer uit een kleikoek gesneden, maar men streek de klei in mallen af.
Een dergelijke mal bestond uit een van boven en beneden open houten kader met twee handgrepen,
die op een grondplaat werd gezet. Aan de binnenzijde mat de mal ongeveer een voet (circa 30 centimeter)
in de lengte, een halve voet in de breedte en een derde voet in de hoogte. Bij het drogen, maar meer
nog bij het bakken van de steen, kromp deze met ettelijke millimeters tot het zogenaamde
kloosterformaat. Dit zoals gezegd vanwege de belangrijke rol die kloosters speelden bij de
ontwikkeling en verspreiding van de baksteentechniek.

Met eenvoudige rechthoekige baksteen kon men weliswaar rechte muren metselen, maar
rijkere vormen zoals geprofileerde pijlers en portaal- en vensterdagganten behoorden niet tot de
mogelijkheden. Daartoe werden vormstenen ontwikkeld, waarvoor men in de rechthoekige mal
een uit hout gesneden profiel toevoegde (afb. 1.2). Nu kon men seriematig die stenen
vervaardigen die de bouwmeester voor zijn geleidingsvormen nodig had. Zo konden op
eenvoudige wijze door vormstenen in bepaalde configuraties te leggen complexe vormen
gerealiseerd worden.

Afb. 1.2a-c
De productie van vormstenen
met behulp van mallen

Daar waar de geologische samenstelling van de bodem en de kwaliteit van de klei of leem dat
toeliet, ging men dan meestal ook over op het bouwen in baksteen. Nabij de plaatsen waar men
klei kon afgraven richtte men veldovens op, waarbij de gedroogde stenen met veel gaten en
kieren ertussen opgestapeld werden rond een holle ruimte waarin het houtvuur gestookt werd,
zodanig dat de hete lucht er zo goed mogelijk langs kon stromen. Het geheel werd afgedekt
met plaggen om warmteverlies en weersinvloeden te beperken. Gedurende het bakproces,
dat meerdere dagen in beslag nam, werd door een opening bovenin de oven voortdurend
hout toegevoerd. Bij deze primitieve ovens ging desondanks zeer veel warmte verloren en
werden de stenen op sterk uiteenlopende wijze doorbakken: in het midden goed, maar naar
buiten toe steeds minder. Als gevolg daarvan was een groot deel van het gebakken van
ondermaatse kwaliteit, dat men òf nog een keer moest bakken òf slechts als vulmateriaal
kon verwerken. Daarom ontwikkelde men mettertijd gemetselde steenovens, waarin het
bakprocédé op vergelijkbare wijze verliep, maar de bruikbare opbrengst hoger was.¹⁷

Baksteen was weliswaar een minder bewerkelijk en relatief goedkoop alternatief voor natuur-

¹⁶ Jean-François Leroux-Dhuys, *Cisterciënzer abdijen. Geschiedenis en architectuur*, Köln 1999 (oorspronkelijke uitgave *Les abbayes cisterciennes, en France et en Europe*, Paris 1998), pp. 114-115; Vermeer 1999 (zie noot 13), p. 113.

¹⁷ Kiesow 2004 (zie noot 12), pp. 13-15.

steen, maar dat wil niet zeggen dat iedereen in staat was deze te vervaardigen. Naast bruikbare klei diende men te beschikken over grote hoeveelheden brandstof: turf en hout kwamen hiervoor in aanmerking. De baksteenproductie was dan ook voor een aanzienlijk deel verantwoordelijk voor de grootschalige middeleeuwse ontbossing in Noordwest-Europa. Bovendien was expertise met betrekking tot het bakproces en een logistieke organisatie van enig niveau noodzakelijk om de aanvoer van grondstoffen en het transport van het eindproduct voor elkaar te krijgen.¹⁸

1.2 Ontwikkelingen in de middeleeuwse baksteenarchitectuur

Ten tijde van de intrede van de baksteenbouw was de gangbare bouwtrant in de noordelijke streken romaans: relatief lage gebouwen met zware, in beperkte mate gelede muren met kleine vensteropeningen. De ruimten waren doorgaans voorzien van eenvoudige houten plafonds of – al minder gebruikelijk – stenen tongewelven.

In tegenstelling tot de baksteenbouw in Nederland en bijvoorbeeld Beieren was in het markgraafschap Brandenburg, de Noord-Duitse bakermat van de baksteenarchitectuur, al vroegtijdig sprake van een tamelijk verfijnd gebruik van het nieuwe materiaal, dat zich uitte in een betrekkelijk rijke vormtaal. Zo werd onder meer het rondboogfries, samengesteld uit twee ineengeschoven rijen rondbogen, gangbaar: in natuursteen een ongebruikelijk motief. Typisch zijn ook de sterkere geleiding van de gevels, de toepassing van lisenen, zigzagornamenten en de karakteristieke profileringen rond portalen en vensters.

Door het beperkte scala aan te gebruiken vormen heeft de baksteenornamentatie een zekere mate van uniformiteit, wat met zich meebrengt dat in het verspreidingsgebied sprake is van geheel eigen, maar ook behoorlijk congruente vormtaal. Ook bij ver uit elkaar gelegen gebouwen komen herhaaldelijk in gelijke mallen gevormde details voor, waarmee onderlinge uitwisseling van originele vormen kan worden bewezen. De sierelementen waarover deze baksteengebouwen beschikken moesten al ruim voor verwerking op ‘fabrieksmatige’ wijze geproduceerd worden, op de bouwplaats kwam in principe enkel nog de metselaar er aan te pas. De aard van het materiaal maakte het ook noodzakelijk maat te houden in de toepassing van fijne details, zodat van het rijk gedetailleerde filigraanbeeldhouwwerk dat in natuursteen mogelijk is geen sprake kon zijn.

Mede door het geaccentueerde voegwerk, alsook de veelheid aan lijsten en profielen aan de gevel domineert de rechte lijn. Dit in tegenstelling tot details in natuursteen, die gekenmerkt worden door een grote verscheidenheid aan curven in talloze configuraties. Bouwwerken bezitten een zekere compactheid door de geringe uitkraging van lijsten en consoles, veroorzaakt door de bescheiden grootte van de afzonderlijke stenen. De toepassing van kleurig geglaazuurd baksteen droeg bij tot een verdere verlevendiging van het gevelbeeld.

Over het algemeen werd uitgegaan van de schoonheid van het metselwerk zelf en werd deze niet aan het zicht onttrokken door er ander materiaal op aan te brengen, maar bepaalde delen werden soms juist weer wel bepleisterd, zoals nissen, de vullingen van boogfriezen en verdiepte geleedings-elementen; verder enkel daar waar muurschilderingen gewenst waren.¹⁹

De romaanse baksteengebouwen sloten nog nauw aan bij de eigentijdse natuursteenarchitectuur en vertaalden die vormen naar de nieuwe baksteentechniek. In de gotische tijd echter ontwikkelde zich een eigenzinnige baksteenvariant, omdat de ranke gotische constructies in natuursteen niet langer in baksteen ‘geïmiteerd’ konden worden. Door de beperkingen van het materiaal – baksteen kan minder grote krachten opnemen dan de meeste natuursteensoorten en is veel minder goed (fijn) te bewerken – kregen de gebouwen noodgedwongen een zwaar en massief voorkomen, met een relatief grove ornamentatie, en hebben een eenvoudiger en minder gracieuze uitstraling dan in zuidelijker (natuursteen)streken.

¹⁸ Vermeer 1999 (zie noot 13), p. 62.

¹⁹ Dohme 1887 (zie noot 10), pp. 103-105.

De verspreiding van de Noord-Franse gotiek had echter niet direct zijn weerslag op de bouwwijze in baksteen in de noordelijke streken, want bouwen in baksteen vereist een andere benadering dan wanneer met natuursteen gewerkt wordt. Gotische technieken waren dan ook niet zonder meer toepasbaar. Het was een geleidelijke ontwikkeling waarbij de in baksteen gespecialiseerde bouwmeesters gotische vormen en technieken toevoegden aan de romaanse configuraties. De constructie bleef zwaar: vlak muren met licht uittredende lisenen en boogfriezen en ondanks de toepassing van stenen gewelven werden geen steunberen gebruikt. Karakteristiek voor deze zogenaamde romano-gotiek in baksteen zijn de koepelvormige kruisribgewelven. Dit zijn weliswaar geen echte koepels, maar met hun sterke kromming en constructieve benadering van de koepelvorm wijken deze gewelven sterk af van de in de gotiek gebruikelijke kruisribgewelven, zodanig dat de ribben vaak nauwelijks een constructieve betekenis hebben of zelfs geheel ontbreken. Doordat de gewelfvelden dun gemetseld waren (enkelsteens) in combinatie met het verhoudingsgewijs lage soortelijk gewicht van baksteen, resulteerde dit in geringe spatkrachten en daarmee geen behoefte deze op te vangen met behulp van steunberen of luchtbogen. Maar door het uitblijven van een dergelijk schoorsteelsel behielden deze kerken het – voor de romaanse architectuur zo kenmerkende – gesloten karakter, waardoor vensteropeningen klein en beperkt in aantal bleven. Groepjes van twee of drie smalle vensters brachten licht in de kerk, waarbij als kenmerkend voor de baksteenarchitectuur van de dertiende eeuw de kraalvorm (met een gedeeltelijk ronde doorsnede) voor de venster- en nisomlijstingen werd toegepast. Hoewel nieuwe gotische elementen als de spitsboog en de bundelpijler geleidelijk aan in zwang kwamen, bleven romaanse elementen als lisenen, rondboogfriezen en spaarnissen in gebruik. Ook werd de potentie van baksteen als decoratiemateriaal opgemerkt, waardoor menig kerk verfraaid werd met sierlijke metselverbanden, geglazuurde (vorm)stenen en decoratieve patronen.²⁰

De kloosterorden van de cisterciënzers en premonstratenzers, die zich vanaf de twaalfde eeuw in de noordelijke gebiedsdelen vestigden, waren verantwoordelijk voor de verspreiding van de romano-gotische bouwtrant. Zij legden met de uitbreiding van hun verspreidingsgebied een enorme bouwactiviteit aan de dag, waarbij honderden kloosters verrezen en vele kerken werden vergroot of vervangen. Omdat er zo veel gebouwd werd, kon men elkaar tot voorbeeld dienen en profiteren van de ervaringen die men had opgedaan bij een zojuist gereed gekomen werk. Doordat men zich ervan bewust was deel uit te maken van een grote organisatie, oriënteerde men zich dan ook ten eerste binnen de expertise van de orde. Plaatselijke bouwelementen werden echter niet veronachtzaamd, hierop trachtte men doorgaans wel enige aansluiting te vinden. In de bouwloodsen van deze kloosters werden internationale (gotische) architectuurcomponenten dan ook meestal versmolten met de lokale bouwkunst, wat leidde tot bijzondere, eigenzinnige interpretaties.²¹

Verspreid over heel Noord-Europa werd de romano-gotische bouwtrant toegepast, daar waar men in baksteen bouwde. De kloosterorden waren daarbij bepalend voor de sacrale architectuur in een gebied dat zich uitstrekte over Oost-Friesland en Denemarken langs de Duitse Oostzeekust tot aan Pommeren in het huidige Polen. Zelfs tot ver in Zweden zijn voorbeelden van romano-gotiek te vinden, maar de rijkst uitgevoerde exemplaren staan in Groningen (zie afb. 1.3), aan de westelijke rand van dit gebied.²²

Afb. 1.3
Petruskerk te Zuidbroek (late 13^e eeuw), proeve van romano-gotische baksteenarchitectuur

²⁰ Vermeer 1999 (zie noot 13), pp. 68-69.

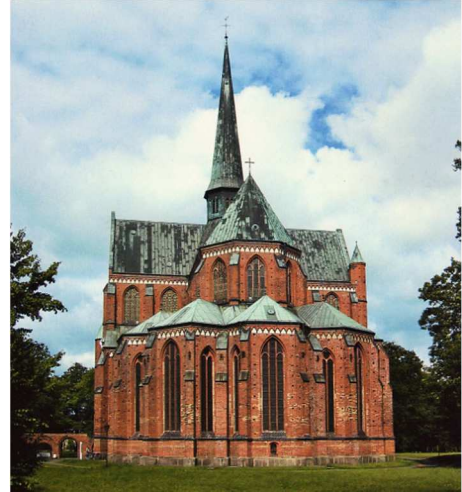
²¹ Vermeer 1999 (zie noot 13), pp. 9-10.

²² Vermeer 1999 (zie noot 13), p. 69.

Waar in Noord-Nederland de architectuurontwikkelingen stokten bij de fase van de romano-gotiek, kregen in Noord-Duitsland de Franse kathedrale voorbeelden geleidelijk voet aan de grond. De verdergaande verspreiding van de kloosterorden in het gebied, in combinatie met de uitdijende handelsactiviteiten van de Hanzesteden zorgde ervoor dat men kennis kreeg van deze nieuwste mode op het gebied van de kerkenbouw. Ook hielpen de door de handel vergaarde rijkdommen, alsmede de daarmee samenhangende bevolkingsaanwas in de steden in belangrijke mate mee om invulling te geven aan de randvoorwaarden voor de bouw van deze grote kerken. Richtinggevend waren de Mariakerk in Lübeck (afb. 1.4) en de cisterciënzer kloosterkerk te Bad Doberan (afb. 1.5).

Afb. 1.4 (l)
St. Marien te Lübeck (1250-1350)

Afb. 1.5 (r)
Cisterciënzer kloosterkerk
te Bad Doberan (ca. 1280-1300)

Een bepalend werk in de ontwikkeling van de gotische baksteenarchitectuur is de parochiekerk van St. Marien in Prenzlau (afb. 1.6), waarin het zoeken naar een eigen stijl en navolging van de natuursteengotiek tot een einde komt; de stijl heeft nu een volledig eigen uitdrukking gekregen. Zo is het basilicale schema losgelaten en zijn de polygonale koorbeëindigingen van schip en zijbeuken gevat in een reusachtige gevel, waardoor opmerkelijk nissen ontstaan, waarin de koorvensters in een hoek ten opzichte van deze gevel zijn geplaatst. Het is het een van de eerste voorbeelden waarin zo sterk de nadruk op de toepassing van profiel- en traceerwerk komt te liggen. Het maaswerk staat bovendien voor een deel los van het eigenlijke gevelvlak en genereert in combinatie met de wit gepleisterde achtergrond interessante schaduweffecten. Tezamen met de ongeveer gelijktijdig gebouwde Mariakerk van Neubrandenburg (afb. 1.7) kregen deze gevels veel navolging.²³

Afb. 1.6 (l)
St. Marien te Prenzlau (1289-1340)

Afb. 1.7 (r)
St. Marien te Neubrandenburg
(late 13^e - vroege 14^e eeuw)

²³ Dohme 1887 (zie noot 10), p. 260.

Van essentieel belang voor het beeld van de baksteengotiek zijn ook de burgerlijke gebouwen die, aanzienlijk talrijker dan elders, de middeleeuwen hebben getrotseerd. Het wijdverbreide handelsverkeer dat de Hanze met zich meebracht zorgde ervoor dat zelfs de meest onbeduidende stadjes grote rijkdom vergaarden. Het hiermee gepaard gaande zelfbewustzijn kwam tot uitdrukking in de oprichting van velerlei profane bouwwerken, zoals raadhuisen (afb. 1.8), koopmanswoningen, gilde- en pakhuizen en stadsmuren met poorten (afb. 1.9) en torens. Gotische architectuurelementen die in eerste aanleg doen denken aan de kerkenbouw, zoals fioelen, wimbergen, roosvensters en andere vormen van tracering, vonden hier ook in de seculiere bouwkunst toepassing. Gevels werden doorgaans sterk geleed vormgegeven, zowel verticaal als horizontaal: friezen en lijsten, lisenen, pilasters en zware steunberen, bekroond door pinakels of fioelen, die niet zelden zodanig uit de kluiten gewassen zijn dat ze welhaast op torens gelijken. Typische elementen voor de profane bouwkunst zijn wapennissen en -friezen, waarin geschilderde of gebeeldhouwde wapens van de stad of de familie werden aangebracht. Ook het segmentboogvormige venster of portaal is een voor de gotische burgerlijke baksteenbouw kenmerkende architectuurcomponent, die vooral in de late middeleeuwen toegepast werd (afb. 1.10).²⁴

Afb. 1.8
Raadhuis van Tangermünde
(ca. 1430, in 1480 uitgebreid)

Afb. 1.9 (l)
Stargarder poort te
Neubrandenburg
(eerste helft 14^e eeuw)

Afb. 1.10 (r)
Aartsdiaconaat in Wismar
(begin 15^e eeuw)

1.3 De vormtaal van de Noord-Duitse baksteengotiek

In deze paragraaf zullen de typische vormelijke kenmerken van de middeleeuwse baksteenarchitectuur van Noord-Duitsland aan bod komen, waarbij de indeling van het boek *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* van Fritz Gottlob als leidraad is gebruikt.²⁵ Het betreft hier overigens uitsluitend uiterlijke eigenschappen. Intrinsieke kenmerken, zoals de ruimtelijke conceptie en programmatische indeling, worden – voor zover deze al typisch voor de baksteengotiek zijn – buiten beschouwing gelaten.²⁶ Dit met het oog op de in het volgende hoofdstuk te leggen verbanden met de negentiende-eeuwse architectuur, waarin sprake is van nieuwe bouwtypen, die in

²⁴ Dohme 1887 (zie noot 10), p. 266.

²⁵ Fritz Gottlob & Markus Jäger, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Beitrag zur Neogotik um 1900*, Kiel 2004 (oorspronkelijke uitgave Fritz Gottlob, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Handbuch zum Gebrauch für die Praxis und zum Selbststudium*, Leipzig 1907), pp. 9-39.

²⁶ Hans Josef Böker, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*, Darmstadt 1988, p. 8.

hoofdzet vaak niet te herleiden zijn tot middeleeuwse voorbeelden. Bovendien werd in de negentiende-eeuwse (seculiere) neogotiek het principe van functionele ruimte-indeling gehuldigd, waarbij de plattegrond op rationele gronden naar behoefte werd ontworpen, rekening houdend met het eisenprogramma van het betreffende gebouw en niet zozeer vanuit een vooraf vastgesteld (meestal symmetrisch) stramien.

Algemeen gangbare kenmerken voor baksteengotiek:

- ✦ Voor wat betreft de toepassing van steens materiaal werd in principe uitsluitend gebakken steen gebruikt. Natuursteen werd slechts bij zeer hoge uitzondering toegepast en was in dat geval altijd volledig ondergeschikt aan het totaalbeeld.
- ✦ Het gebruik van vormstenen (voorgevormde bakstenen) is hoogst karakteristiek. Met name voor profielen rond vensters, deurportalen en tracerwerk waren deze zeer gangbaar.
- ✦ (Al dan niet opzettelijk gecreëerde) kleurverschillen tussen stenen werden gebruikt voor versiering van muuroppervlakken. B.v. speklagen, metselpatronen o.i.d., doorgaans met gebruikmaking van glazuur.
- ✦ Friezen, gevormd door sierlijke metselwerkconfiguraties zijn in verschillende gedaanten aan te treffen, doorgaans onder de dakrand.

De middeleeuwse baksteenarchitectuur van het noorden van Duitsland is zeer beslist in de keuze voor het te gebruiken bouw materiaal: gebakken steen.²⁷ Waar in de laatmiddeleeuwse architectuur in Nederland de gebouwen meestal weliswaar grotendeels in baksteen zijn opgetrokken, zijn er altijd wel onderdelen uitgevoerd in natuursteen, veelal ornamenten. Te denken valt hier aan hoekstenen, venstertraceringen, pinakels en gebeeldhouwde portalen. De Noord-Duitse baksteengotiek onderscheidt zich hiervan in de zin dat het dit voorbehoud in principe niet kent en hecht aan grote uniformiteit in haar bouw materiaal, waarbij alle onderdelen die in steen uitgevoerd kunnen worden zoals gezegd van gebakken steen zijn.

Dit geldt dus ook voor ornamenten, die met behulp van vormstenen geconstrueerd kunnen worden, zoals friezen of muurvlakken vol met spitsboog- of vierpaspatronen; een vrijwel ongekend fenomeen in de Nederlandse baksteenarchitectuur van de middeleeuwen.

Een ander onderscheid is het gebruik van geglazuurde bakstenen, waarmee door middel van kleurverschillen sierpatronen in het metselwerk kunnen worden aangebracht. De Noord-Duitse baksteengotiek verschilt van de middeleeuwse bouwkunst in onze contreien door het veelvuldiger gebruik van kleurnuances en decoratie. Waar aan de in Nederland gangbare gotische gebouwen van baksteen de ornamentiek veelal beperkt blijft tot de bovengenoemde venstertraceringen, pinakels en nissen, zijn de bouwwerken van de Noord-Duitse baksteengotiek meestal aanmerkelijk rijker uitgedost met decoratieve elementen. Om het beeld nog verder te verlevendigen is op veel gebouwen (witte) pleister aangebracht om met contrastwerking nissen en friezen te accentueren.²⁸

Door de veelvuldige toepassing van steunberen hebben de gebouwen vaak een zwaar, onverzettelijk karakter. Het gebruik van donkerkleurige – al dan niet geglazuurde – baksteen gecombineerd met het vele reliëf op de gevelvlakken kan met de sterke schaduwwerking die daarvan uitgaat de bouwwerken een sombere, duistere aanblik verlenen. De gebouwelementen die een voor de baksteengotiek karakteristieke vormgeving hebben worden in onderstaand overzicht nader beschreven.²⁹

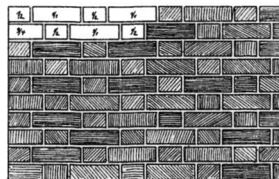
²⁷ Niet-steense constructiematerialen als glas, hout en ijzer daargelaten.

²⁸ Nikolaus Pevsner, John Fleming & Hugh Honour, *Lexikon der Weltarchitektur*, München 1971 (oorspronkelijke uitgave *Penguin Dictionary of Architecture*, Harmondsworth 1966), p.37.

²⁹ Deze opsomming, doorlopend tot het einde van de paragraaf is een samenvatting van een soortgelijk overzicht in Gottlob & Jager 2004 (zie noot 25), pp. 19-46.

Metselverbanden

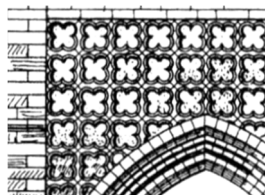
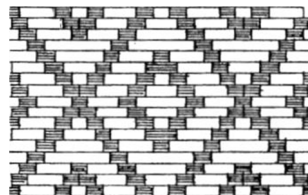
De in de middeleeuwen meest gebruikte metselverbanden onderscheiden zich van de hedendaagse in de zin dat in eenzelfde laag zich zowel koppen als strekken bevinden, waarbij de regel geldt dat de stootvoeg niet onder een kopse steen uitkomt, waardoor het muurvlak een zeer laagsgewijs voorkomen heeft. Het steenformaat is aanmerkelijk groter dan het tegenwoordig gebruikelijke baksteenformaat en heeft in bijna elk bouwwerk andere afmetingen. De steendikte loopt op tot soms wel 12,5 cm. Voegen zijn gemiddeld 1,5 cm dik, zodat in tegenstelling tot de dertien lagen die tegenwoordig in één meter opgaand metselwerk gaan, in het middeleeuwse formaat slechts tien of zelfs maar acht metsellagen per stijgende meter gingen. Het zijn met de hand gestreken stenen, die elk een individueel karakter hebben.

Afb. 1.11
Vlaams metselverband

Vlakornamentatie

Met geglazuurde stenen, in kleuren als groen, soms zwart en af en toe bruin, kunnen vlakken verlevendigd worden. Bij een diagonaal muurpatroon worden, bij uitzondering, stootvoegen onder kopse stenen gebruikt, waarmee opvallende **kruis-**, **ruit-** of **zigzagmotieven** (afb. 1.12a) kunnen worden verkregen. Ook kan een horizontale geleiding van het muurvlak bewerkstelligd worden door afwisselend lagen geglazuurde stenen in het metselwerk toe te passen, vergelijkbaar met de veel toegepaste natuurstenen **speklagen**. Met glazuurstenen kunnen ook venster- en portaalbogen worden geaccentueerd. In enkele gevallen is zelfs het gehele muurvlak geglazuurd, zoals aan het stadhuis van Lübeck. **Maaswerk** (meestal geglazuurd) is een andere optie voor de invulling van muurvlakken. Met eenvoudige vormstenen kan een hele gevel rijkelijk geornamenteerd worden met b.v. vierpassen, een operatie die in natuursteen zeer bewerkelijk zou zijn (afb. 1.12b).

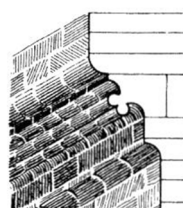
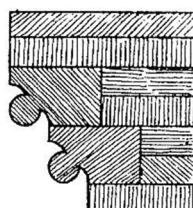
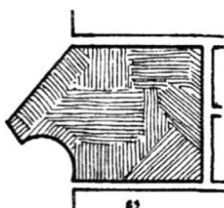
Afb. 1.12a-c (v.l.n.r.)
Kruis- en ruitmotief, maaswerk-
motief, horizontale doorsnede
van profielstenen

Profielen

Voor de grafische constructie van profielen bestonden geen vastgestelde wetten of schema's. Ze werden vrijwel steeds in de rechthoek van een normale steen ingetekend. Uitzonderingen vormen in sommige gevallen de kerkportaalwangen, die om diepe en effectieve profielen te verkrijgen, een configuratie van meerdere vormstenen vereisen (afb. 1.12c). Ook zijn er geprofileerde (venster)stijlen, die tot ondersteuning dienen van bogen, zoals die in meerdelige vensters voorkomen.

Lijsten

Lijsten dienen als hulp bij de afvoer van water langs de gevels: ze zorgen ervoor dat het water van de gevel afgeleid wordt en niet de kans krijgt in de poreuze steen te trekken. Lijsten die onvoldoende afgeschuind zijn, zodanig dat het water erin blijft staan, zullen echter averechts werken en juist erosie bevorderen. Cordon- of **waterlijsten** (afb. 1.13a) dienen het hemelwater van de muur af te leiden en vrij naar beneden te laten vallen. Dat gebeurt door middel van een schuin vlak dat van onderen afgekant is, zodanig dat een *waterhol* gevormd wordt, waardoor het water er niet onderlangs weer naar de muur geleid wordt, maar gedwongen is eraf te vallen. Voor **kroonlijsten** (afb. 1.13b-c) is dit laatste ook gebruikelijk, hoewel minder noodzakelijk in verband met de overhangende dakpannen, die van zichzelf al een waterhol vormen. In tegenstelling tot de natuursteengotiek wordt er nooit een dakgoot uitgespaard uit het metselwerk.

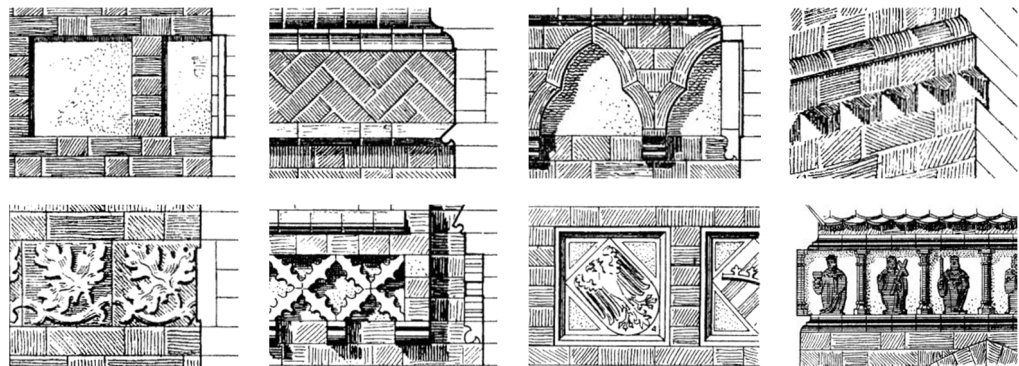

Afb. 1.13a-c (v.l.n.r.)
Waterlijst en twee voorbeelden
van een kroonlijst

Meer gebruikelijk is een voorgehangen goot, waarin het water van de overhangende dakpannen afloopt, waarbij dan doorgaans de kroonlijst wel enige opgewerkte hoogte dient te hebben om niet door de dakgoot aan het zicht te worden onttrokken. De kroonlijsten springen maar weinig vooruit, omdat ze niet – zoals b.v. bij de Italiaanse renaissance gebruikelijk – de werkelijke afsluiting van het gebouw naar boven vormen, maar slechts een ondergeschikte rol spelen en eerder als verbinding tussen wand en dak dienen.

Friezen

Het **pleisterfries** (afb. 1.14a) is in beginsel eenvoudig van vorm en bestaat doorgaans uit vakken of een aaneengesloten band van enkele metsellagen hoogte, waarop een pleisterlaag is aangebracht, die vaak bedoeld is om oneffenheden in het metselwerk te verhullen. Deze pleister is vaak wit van kleur en vormt door het contrast met de baksteen een levendig beeld. Ook kan de pleister beschilderd worden (bijvoorbeeld met gotische motieven) en daarmee een aanvulling vormen op de architectonische vormtaal. In het **metselpatroonfries** (afb. 1.14b) zijn het de voegen die effect sorteren, doordat de bakstenen in een bepaald patroon zijn gelegd, meestal een variant op een visgraatmotief. Om de voegen van het fries niet samen te laten vallen met die van het erboven en eronder gelegen muurvlak, waarmee het fries als zodanig moeilijk herkenbaar zou zijn, zijn aan weerszijden doorgaans lijsten aangebracht. Het **boogfries** (afb. 1.14c) wordt meestal gevormd met stenen in de vorm van een halve boog, die in spiegelbeeld tegen elkaar gelegd een reeks boogjes vormen, die soms ondersteund worden door bakstenen consoles. Met eenvoudige middelen kon een complex ogend effect bereikt worden. Daar waar het opgaande muurvlak en het overstekende schuine dakvlak elkaar ontmoeten, bevindt zich in veel gevallen een reeks naast elkaar gelegen consoles, die worden gevormd door trapsgewijs uitkragende gewone bakstenen, en die samen een soort van **kraagsteenfries** vormen, dat het dak lijkt te ondersteunen. Het **muizentandfries** (afb. 1.14d) of Duits verband is een vaak voorkomend motief dat men verkrijgt door de kopse zijden van de bakstenen in een hoek ten opzichte van het muurvlak te leggen. Dit resulteert in prismavormige uitsparingen in het muurvlak, die bij een hoek van 45 graden als muizentanden worden betiteld en bij een andere hoek zaagtanden worden genoemd. Door schaduwwerking wordt een interessant effect bereikt. Ze zijn meestal uitgevoerd als enkelvoudige metsellaag, maar ze kunnen ook meerlaags zijn. Ook zijn er terracotta platen met gedetailleerde fijne florale motieven mogelijk, waaruit het zogenaamde **ornamentfries** (afb. 1.14e) wordt gevormd. Het **maaswerkfries** (afb. 1.14f) is doorgaans uit geglazuurde vormstenen opgebouwd en heeft meestal drie-, vier- of zespassen als motief. De door de vormstenen gecreëerde openingen zijn met pleisterwerk ingevuld, wat een levendig beeld geeft. **Figuren- en wapenfriezen** (1.14g-h) zijn minder vaak toegepast, omdat er complexe, gedetailleerde figuren als heiligenbeelden en wapenschilden in worden gebruikt met elk een individuele uitvoering en ze daarmee aanzienlijk bewerkelijker zijn dan de overige friezen.

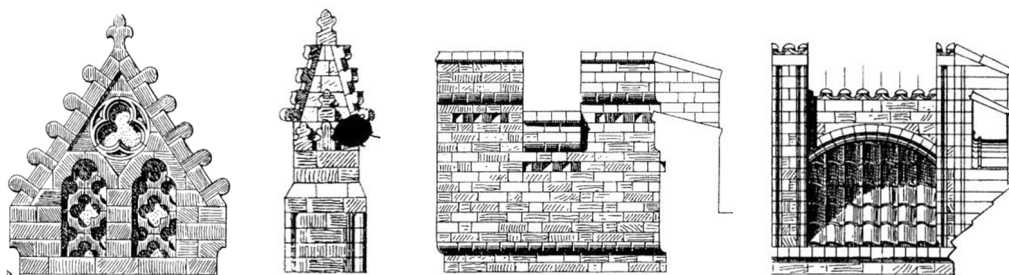

Afb. 1.14a-h (v.l.n.r.)

*1^e rij: pleisterfries, metselwerkfries,
boogfries, muizentandfries
2^e rij: ornamentfries, maaswerkfries,
wapenfries en figurenfries*

Vrije beëindigingen

Vrije beëindigingen zijn er op verschillende schaalniveaus, waarvan de torenbekroningen de meest in het oog springende voorbeelden zijn. Vanwege de grote variatie in torenvormen en omdat toepassing van baksteen voor torenspitsen zeldzaam is, valt deze categorie in dit bestek buiten beschouwing. Dat geldt niet voor de **wimberg** (afb. 1.15a): een driehoekige siergevel, meestal boven een portaal, venster of nis, die in de baksteengotiek vrijwel altijd onderdeel uitmaakt van het gevelvlak en constructief niet op zichzelf staat, zoals geregeld in de natuursteengotiek te zien is. Vaak is deze relatief complex uitgevoerd en is een aanzienlijke verscheidenheid aan vormstenen vereist, om het maaswerk binnen het driehoekige basisvlak uit te kunnen voeren. Hogels en kruisbloem zijn slechts tweedimensionaal vormgegeven. De **pinakel** (afb. 1.15b) is een piramidevormig sier-element dat wordt gebruikt als beëindiging van de muurlisenen of op de hoeken van trapgevels. Het is een afgeleide van de pinakels of de fioelen die gebruikt werden in de natuursteengotiek, die naast een decoratief ook een constructief doel dienden. Een pinakel is hooguit een paar stenen breed en is aan alle vier de zijden getooid met kleine wimbergen, met daaronder nissen, die niet zelden (wit) gepleisterd zijn. De hoeken zijn met gebruikmaking van vormstenen voorzien van een kraalprofiel. **Kantelen** (afb. 1.15c) hadden oorspronkelijk een defensief doel in verdedigingswerken, maar werden later gebruikt ter versiering van gebouwen zonder militaire functie om ze een robuustere uitstraling te geven. In sommige gevallen groeiden ze uit tot rijk gedecoreerde borstweringen, voorzien van maaswerk, kraalprofielen en nissen. Typisch voor de baksteengotiek is de **dakgalerij** (afb. 1.15d), een opengewerkte borstwering, waarvan de ruimte tussen de 'kantelen' overbrugd wordt door bogen met getraceerde wimbergen en waarachter het schuin oplopende zadeldak zichtbaar is. De dakgalerij is in zijn geheel dan ook uitsluitend decoratief bedoeld.

Afb. 1.15a-d (v.l.n.r.)
Wimberg, pinakel, kantelen,
dakgalerij

Steunberen

De steunbeer (afb. 1.16) dient ertoe tegenstand te bieden aan de naar buiten gerichte krachten die op de buitenmuur worden uitgeoefend door de gordelbogen en gewelven. Doorgaans 'verjongt' de steunbeer zich (trapsgewijs) naar boven toe en wordt deze bekroond door een schuin vlak, ten behoeve van de hemelwaterafvoer. Niet zelden werd de steunbeer verfraaid door er een geleding met nissen in aan te brengen die benadrukt wordt door wimbergen en gepleisterde nissen.

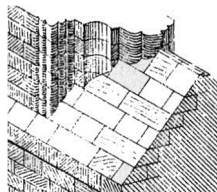
Vensters

De **vensterwang** is de dagkant van de buitenmuur ter plaatse van een venster en deze werd in de baksteengotiek vrijwel altijd met geprofileerde stenen benadrukt, wat betrekkelijk eenvoudig voor elkaar te krijgen was door vormstenen naar believen aaneen te schakelen. Naar gelang van het belang van het gebouw varieerde de profilering in diepte en complexiteit. **Afzaten** of vensterbanken (afb. 1.17a) kenmerken zich door hun grote, steile en gladde oppervlak, dat soms na te zijn gemetseld werd gepolijst, ten behoeve van een ongehinderde hemelwaterafvoer. Voor de **tracering** zijn talloze schemata te onderscheiden, die allen gekenmerkt worden door de toepassing van enkelsteense vensterstijlen die het venstervlak verdelen in eenvoudige spitsbogen. De meest gangbare uitvoering is de verdeling van het venster in drie spitsboogvlakken, waarvan de middelste het hoogst is, het zogenaamde drielichtvenster (afb. 1.17b). In sommige gevallen werd het

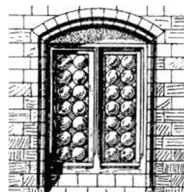
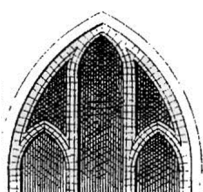

Afb. 1.16
Steunbeer met spitsboognissen

venster in meer vlakken verdeeld of werden rozetten ingevoegd. Karakteristiek voor seculiere bouwwerken zijn vensters die niet met een spitsboog, maar met een **segmentboog** (afb. 1.17c) zijn bekroond. Soms is het segmentvenster ingeschreven in een spitsboog of omschrijft het juist een serie spitsbogen. **Roosvensters** hebben, anders dan bij de gotiek in natuursteen, maar weinig

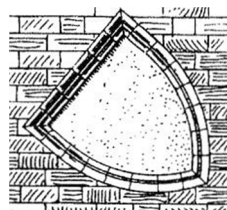
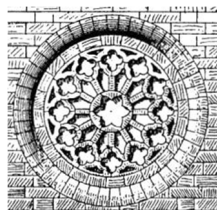
*Afb. 1.17a-c (v.l.n.r.)
Vensterafzaat, venstertracering,
segmentboogvenster*

toepassing gevonden. Dit in tegenstelling tot windgaten, die vaak in grote schermgevels gebruikt werden ter vermindering van de windbelasting.

Nissen

Een belangrijk decoratiemiddel in de baksteengotiek ter verlevendiging van muurvlakken is de nis, die doorgaans een halve steen diep is en voorzien van pleister. Een rijke uitvoering hiervan is de **roosnis** (afb. 1.18a), een equivalent van het roosvenster, waarbij een bakstenen roostracering in de bepleisterde nis wordt aangebracht. Ondanks de grove afzonderlijke elementen is de werking van het samenstel ervan indrukwekkend. De **wapennis** (afb. 1.18b) is een uitsparing in de vorm van een wapenschild dat voornamelijk in profane bouwwerken werd toegepast, zoals raadhuizen en stadspoorten. De nis is meestal schuin in het muurvlak aangebracht en bepleisterd en beschilderd met de wapens van de stad en van belangrijke families. Wijdverbreid in de vormentaal van de baksteengotiek zijn de **langwerpige nissen**, die afzonderlijk of groepsgewijs in de gevel zijn aan-

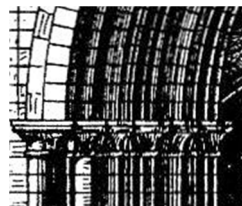
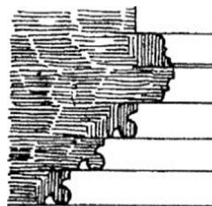
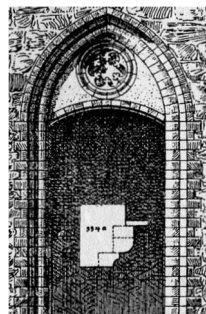

gebracht (afb. 1.18c). Ze zijn meestal eenvoudig vormgegeven en dienen met hun bepleistering tot verlevendiging van de gevel.

*Afb. 1.18a-c (v.l.n.r.)
Roosnis, wapennis,
langwerpige boognissen*

Portalen

De vormgeving van portalen en deuren varieert van zeer eenvoudig, met ongeprofileerde, loodrecht op het muurvlak staande **wangen** of **dagkanten** (afb. 1.19b), tot zeer rijk, die met goede voorbeelden van de natuursteengotiek kunnen wedijveren, hoewel daarbij het principe 'met eenvoudige middelen' nooit buiten beschouwing gelaten werd. In tegenstelling tot de gotiek in natuursteen is de eigenlijke deuropening vrijwel nooit recht afgesloten (met een latei) en bekroond door een boogtrommel (vaak voorzien van beeldhouwwerk), maar wordt deze nagenoeg altijd bekroond door een **spits-** of **segmentboog** (afb. 1.19a), wat deuren met bijpassende boogvorm vereist. Het portaal is gewoonlijk een in het opgaande muurwerk ingebouwde nis, waarvan de dagkanten halfsteens getrapd zijn en voorzien van profielstenen. Hoewel in beginsel vergelijkbaar in opbouw met vensters, zijn er verschillen: portaaldagkanten zijn doorgaans dieper dan die van vensters; veel portalen zijn geplaatst in een uit de gevel tredend muurvlak; in portaalwangen komen vaak profielvormen voor die over meerdere stenen verdeeld zijn; in het portaal wordt het verticale deel van de dagkant meestal gescheiden van het boogdeel door een reeks **kapitelen** (afb. 1.19c); portaalprofielen zijn in het

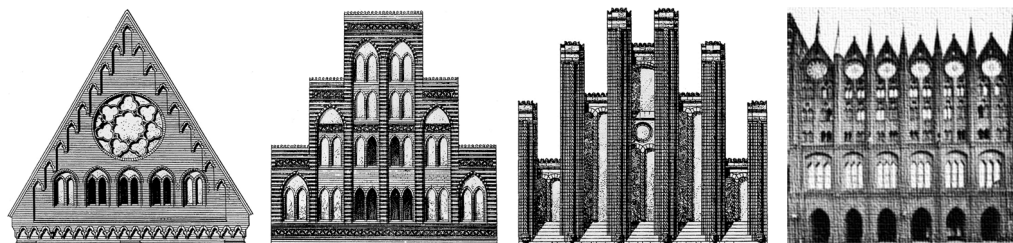

boogdeel vaak met bloemornamenten versierd en in portalen worden geregeld gedraaide kraal- of zigzagprofielen gebruikt.

*Afb. 1.19a-c (v.l.n.r.)
Spits- en segmentboogportaal,
horizontale doorsnede van
portaalwangen, kapitelen*

Topgevels

Veel meer nog dan bij gotische bouwwerken uit natuursteen speelt de topgevel in de baksteengotiek een hoofdrol, zowel in de sacrale als de seculiere bouwkunst. Verschillende typen gevels kunnen hier worden onderscheiden: de **puntgevel** (afb. 1.20a) volgt de aan weerszijden hellende dakvlakken nauw en heeft daarbij als basisvorm een driehoek, waarbinnen met vormstenen siermotieven langs de randen worden aangebracht. Dit type is vooral toegepast in de kerkelijke architectuur en werd vaak voorzien van hogels. Dan zijn er ook gevels die trapsgewijs de dakhelling volgen, het aantal treden is daarbij onder meer afhankelijk van de breedte van het huis, maar meestal zijn het er vijf of zeven. Deze **trapegevels** (afb. 1.20b) bieden per trede de gelegenheid de gevel verticaal te geleiden. De **pijlergevel** (afb. 1.20c) wordt gevormd door nadrukkelijk naar voren tredende lisenen, die de trappen van de topgevel verticaal geleiden en soms de vorm aannemen van heuse steunberen en daarbij bekroond worden door pinakels. De **schermgevel** (afb. 1.20d) heeft doorgaans een rechthoekige vorm, waarbij de gevel in de meeste gevallen over de volledige breedte dezelfde hoogte heeft. In ieder geval is er sprake van een substantieel deel van de gevel waarachter zich loze ruimte bevindt. Voor alle gevels, waarbij geen van bovengenoemde vormen de boventoon voert, is de term **samengestelde gevel** van toepassing.

Afb. 1.20a-d (v.l.n.r.)
Puntgevel, trapegevel, pijlergevel en schermgevel

1.4 Negentiende-eeuwse interesse voor de baksteengotiek

In de negentiende eeuw kwam de middeleeuwse baksteenbouw in de belangstelling te staan, waarbij deze interesse zich uitte op tweeërlei wijze. Enerzijds was er onderzoek dat vooral een praktisch doel voor ogen had: de bruikbaarheid van historische voorbeelden voor navolging in eigentijdse architectuuropgaven, waarvan het in de vorige paragraaf geraadpleegde boek van Gottlob een laat voorbeeld is. Anderzijds wilde men, vooral vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw de middeleeuwse baksteenarchitectuur meer theoretisch doorgronden: welke technieken werden toegepast, welke ontwikkelingen vonden in de loop der tijd plaats, waren er topografische verschillen en waar lag de oorsprong van deze karakteristieke bouwtrant?

In 1794 maakte de jonge Pruisische bouwmeester Friedrich Gilly (1772-1800) met zijn vader een uitgebreide studiereis door de provincies West- en Oostpruisen (tegenwoordig respectievelijk het noordoosten van Polen en de Russische *oblast* Kaliningrad), waarbij hij grote interesse aan de dag legde voor de baksteenarchitectuur. Vooral de Marienburg, het hoofdkwartier van de middeleeuwse Duitse Orde (afb. 1.21), maakte indruk en werd door Gilly beschouwd als het Pruisisch-vaderlandse monument bij uitstek. Hij legde de burcht vast in talrijke tekeningen, deels in gereconstrueerde vorm, die later in een bundel werden uitgegeven. Door de wijde verspreiding ervan bleek Gilly van bepalende invloed op de onderkenning van de waarde van de inheemse baksteenarchitectuur in Noord-Duitsland en het groeiende verantwoordelijkheidsbesef ten opzichte van de

Afb. 1.21 (l)
Marienburg te Malbork, Polen

Afb. 1.22 (r) Caspar David Friedrich, Kloosterruïne Eldena, 1825, olieverf op doek, 35 x 49 cm, Alte Nationalgalerie, Berlin.

zorg voor dit historische erfgoed. Zo gaf de beroemde, uit Greifswald afkomstige romantische kunstschilder Caspar David Friedrich (1774-1840) in verscheidene van zijn werken een melancholisch-patriottische rol aan de gotische baksteengebouwen van zijn geboortestreek (zie b.v. afb. 1.22). Gilly's klassieke opleiding en vroege dood stonden een op de baksteengotiek georiënteerd oeuvre echter in de weg.³⁰

1.4.1 Middeleeuwse baksteenarchitectuur als inspiratiebron

De handschoen werd later echter weer opgepakt door de eveneens uit Pruisen afkomstige architect Karl Friedrich Schinkel (1781-1841). Hij ontdekte op zijn reis door Italië in 1803-1804 dat onder andere in de steden Ferrara en Bologna de baksteenbouw van grote schoonheid was. Hij was onder de indruk van *“was man mit diesem Material herstellen kann”* en zag in dat een dergelijke architectuur ook in het Noord-Duitse laagland toepasbaar kon zijn.³¹ Deze bouwwijze vormde bovendien een goede invulling van de door Schinkel nagestreefde architectonische waarheid, waarin geen plek was voor verhullend pleister- en stucwerk. Hij was namelijk van mening dat de verschijningsvorm van een gebouw in overeenstemming diende te zijn met zijn functie, constructie en het toegepaste materiaal. Stijl speelde hierbij echter een ondergeschikte rol. Opvallend genoeg herkende en erkende Schinkel pas in de jaren dertig dat ook de eigenschappen van de eigen inheemse middeleeuwse baksteenarchitectuur bruikbaar konden zijn voor eigentijdse bouwkunst.

De herontdekking en herleving van de baksteenbouw door Schinkel wortelde derhalve niet in de Noord-Duitse baksteentraditie, maar eerder in de Noord-Italiaanse bouwkunst, die over een rijk ontwikkelde vormtaal met geglazuurde vormstukken in terracotta beschikte. Een belangrijke rol speelde in dezen ook het onderhoudsarme karakter van baksteenmuren. Ondanks de diverse voordelen van het gebruik van baksteen als bouw materiaal kon deze zich in de negentiende-eeuw niet ongehinderd ontwikkelen, aangezien er onder architecten sterk uiteenlopende zienswijzen bestonden. Deze betroffen de vraag in hoeverre de baksteen geschikt was om aan de formeel-esthetische (lees: klassieke) architectuureisen te beantwoorden. Ook bestond er een discrepantie tussen de functionele vormgeving die voor contemporaine gebouwtypen vereist was en de op historische voorbeelden gestoelde verschijningsvorm.³²

Met de opkomende interesse in de eigen historie groeide ook de waardering voor de inheemse middeleeuwse baksteenbouwtraditie. In het in 1862 uitgegeven plaatwerk *Mittelalterliche Backstein-Bauwerke des Preußischen Staates* vestigde de architect(uurhistoricus) Friedrich Adler (1827-1908) hier de aandacht op. Met gebruikmaking van de herontdekte middeleeuwse bouwkunst en de voorbeelden van Schinkel ontwikkelde zich in Berlijn en Hannover een op de baksteen gebaseerde, door spits-, rond- of segmentbogen gekenmerkte architectuur.

Toch was er de nodige kritiek op het gebruik van baksteen als materiaal voor eigentijdse bouwopgaven. Het was volgens menigeen vanwege de bescheiden grootte van de afzonderlijke elementen, maar zeker ook vanwege het weinig edel geachte materiaal onvoldoende geschikt voor monumentale bouwwerken. De baksteen verlangde een kunstzinnige vormgeving die beantwoordde aan zijn aard en formaat. De architect Ludwig Bohnstedt (1822-1885) was evenwel van mening dat de kunst niet in dienst staat van het materiaal, maar dat het materiaal zich dient te voegen naar de artistieke bedoeling. Hij vond dat *“dem Materiale zuviel Bedeutung zugeschrieben”* werd.³³ Architectuur die te zeer uitging van de eigenschappen van het materiaal kon volgens hem dan ook nooit

³⁰ Hannelore Gärtner, 'Zu einigen Problemen der Gotikrezeption in der Romantik', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Gesellschafts- und Sprachenwissenschaftliche Reihe* 29 (1980) nr. 2-3 (*Mittelalterliche Backsteinbaukunst. Romanische und gotische Architektur, ihre Rezeption und Restaurierung*), pp. 118-119.

³¹ Dieter Dolgner, 'Zur Bewertung des Backsteinrohbaus in architekturtheoretischen Äußerungen des 19. Jahrhunderts', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald, Gesellschafts- und Sprachenwissenschaftliche Reihe* 29 (1980) nr. 2-3 (*Mittelalterliche Backsteinbaukunst. Romanische und gotische Architektur, ihre Rezeption und Restaurierung*), p. 125.

³² Dolgner 1980 (zie noot 31), p. 126.

³³ Dolgner 1980 (zie noot 31), p. 127.

van grote artistieke waarde zijn. Toch kan men niet stellen dat Bohnstedts mening gemeengoed was, gezien de grote hoeveelheid gebouwen die getuigen van een voorkeur voor het bouwen in baksteen.³⁴

De eerdergenoemde pioniers Gilly en Schinkel, evenals de in het volgende hoofdstuk aan bod komende Conrad Wilhelm Hase, hadden hiervoor de voorwaarden geschapen. Desalniettemin nam de baksteengotiek vrijwel nooit een opvallende plaats in en bleef ze hooguit van perifeer belang. Ook al ontstonden er in samenhang met de restauraties van de betreffende gebouwen steeds weer debatten en discussies, ze bleven allen doorgaans objectgericht. Specifiek onderzoek, dat zich in een bredere context aan het thema wijdde, kwam pas tegen het einde van de negentiende eeuw op gang. Dit onderzoek richtte zich niet zozeer op de ontwikkelingsgeschiedenis, maar vooral op de vormenleer: niet chronologisch of topografisch, maar een typologische ordening, die systematisch afzonderlijke gebouwdetails behandelt, van muurverbanden over gevellijstvormen, pijlers en vensters tot complete gevelbehandelingen.³⁵ Deze ordening van de materie, zoals in het boek *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik* openbaarde meteen de hoofdintentie van de auteur Fritz Gottlob, die als architect opgeleid was en eerder praktisch dan theoretisch was ingesteld. De ondertitel *Ein Handbuch zum Gebrauch für die Praxis und zum Selbststudium* maakt duidelijk dat het hem niet enkel om een diepgaande kennis van de historisch gebouwen ging (geen enkel gebouw is immers volledig gedocumenteerd en plattegronden en doorsnedes ontbreken groten-deels), maar om de concrete toepassing van het historische voorbeeld. Het beoogde doel was om *“ein weiteres Mittel dazu sein, ein lediglich auf Schein und Blendwerk beruhenden Putzbau zu verdrängen”* en om *“einer hervorragend schönen Bauweise wieder mehr Eingang zu verschaffen und zu der ihrem Werthe entsprechenden Stellung zu verhelfen; einer Bauweise, welche constructiv richtig und dadurch auch dem Laien durchaus verständlich, und obwohl durch jahrhundertelange Uebung bereits zu hoher Vollendung gelangt, trotzdem sehr wohl noch entwickelungsfähig ist.”*³⁶

1.4.2 Zoeken naar de oorsprong

Later in de negentiende eeuw bestond naast bovengenoemde directe praktische doeleinden ook de behoefte om op het theoretische vlak de middeleeuwse baksteenarchitectuur te doorgronden. Met name de oorsprong ervan kon zich in de belangstelling van historisch onderzoekers verheugen.

De eerste die zich bij de kwestie omtrent de herkomst uitsprak was Heinrich Otte in 1846: hij meende dat de baksteenarchitectuur geïmporteerd was, en wel uit Nederland.³⁷ Ook Friedrich Adler was van mening dat Nederlanders, die zich vanaf begin twaalfde eeuw in Noord-Duitsland vestigden, het bouwen in baksteen in die streken hebben geïntroduceerd: *“Wenn wir nun in diesen Gebieten [in de Mark Brandenburg en het Bremerland, MS] Kirchen antreffen, welche nicht aus den landesüblichen Materialien: Holz oder Granit, sondern aus Ziegeln erbaut sind, und wenn diese Kirchen mit Sicherheit nachweisbar jener Kolonisationsepoche entstammen, so kann es keine Zweifel unterliegen, dass die in Norddeutschland völlig neue Bauweise mit Ziegeln den eingewanderten Kolonisten und zwar nur den unzähligen starken Männern von den Grenzen des Oceans verdankt wird, weil die gleichfalls einwandernden Sachsen, Thüringer und Westfalen den Backsteinbau in ihrer Heimat nicht kannten und folglich auch nicht mitbringen konnten. Damit wäre aber erwiesen, dass der älteste Backsteinbau der Mark Brandenburg niederländischen Ursprungs ist.”*³⁸ Hoewel hij melding maakte van wetenschappers die deze theorie al in zijn tijd bestreden en introductie vanuit Noord-Italië als plausibeler beschouwden, hield Adler vast aan deze lezing. Hij schreef dat er in Nederland weliswaar nauwelijks of geen voorbeelden van baksteengebouwen zijn die voorafgaan

³⁴ Dolgner 1980 (zie noot 31), pp. 127-128.

³⁵ Gottlob & Jäger 2004 (zie noot 25), pp. 127-128.

³⁶ Gottlob & Jäger 2004 (zie noot 25), p. 129.

³⁷ Barbara Perlich, *Mittelalterliche Backsteinbau in Europa. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik*, Petersberg 2007 (Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege, 5), pp. 9-11.

³⁸ Theodor Rudolph, *Die Niederländischen Kolonien der Altmark im XII. Jahrhundert: eine quellenkritische Untersuchung*, Berlin 1889, p. 54.

aan de bakstenen kerken van Noord-Duitsland, maar dat weet hij aan verwoesting door overstromingen en vervangende latere nieuwbouw. Onder dat wat nog wel resteerde schaarde hij de baksteenkerken van Friesland en Groningen, welke hij ouder inschatte dan de oudste voorbeelden van baksteenbouw in Noord-Duitsland, die echter al zeker vanaf 1148 werden gebouwd.³⁹

Ook in het in 1887 gepubliceerde standaardwerk *Geschichte der Deutschen Baukunst* van Robert Dohme (1845-1893), werd de introductie van de baksteenbouw in Noord-Duitsland aan Nederlanders toegedicht: *“Die Kunst des Ziegelbrennens kam diesen Gegenden offenbar aus den Niederlanden, von woher schon zu Anfang des Jahrhunderts Kolonisten in das Bremerland [...] geführt werden. Diese brachten die altheimische Baugewohnheit auch in die neue Heimat mit. Aber es darf nicht übersehen werden, daß damals der Ziegelbau in den Niederlanden sich in einfachen Formen bewegte und auch später zu keiner Entwicklung geführt hat, die sich der im Nordosten gleichstellen könnte.”*⁴⁰

Deze stellingname van vooraanstaande historici als Adler en Dohme werd door menigeen serieus genomen, zeker ook in Nederland, waar het historisch onderzoek niet op een met Duitsland vergelijkbaar professioneel niveau stond. In 1889 echter publiceerde Theodor Rudolph zijn boek over twaalfde-eeuwse Nederlandse kolonisten in Noord-Duitsland, waarin de vermeende invoering van de baksteenbouwkunst aldaar door Nederlanders als op zijn minst hoogst twijfelachtig werd afgedaan.⁴¹ In de eerste plaats omdat de eerste kerken al verrezen voordat zich überhaupt Nederlanders in dit gebied vestigden en ten tweede omdat in Nederland geen aanwijsbaar oudere baksteenkerken te vinden zijn dan in Noord-Duitsland.⁴² Ook Conrad Wilhelm Hase ontkrachtte tijdens een lezing in november 1892 deze theorie.⁴³ Recent onderzoek bevestigt Rudolphs conclusie, zij het dat nog altijd geen onomstotelijk vaststaand chronologisch en topografisch beginpunt is gevonden.⁴⁴

³⁹ Friedrich Adler, 'Der Ursprung des Backsteinbaues in den baltischen Ländern', *Centralblatt der Bauverwaltung* 4 (1884), nr. 44 (1 november), pp. 13-14.

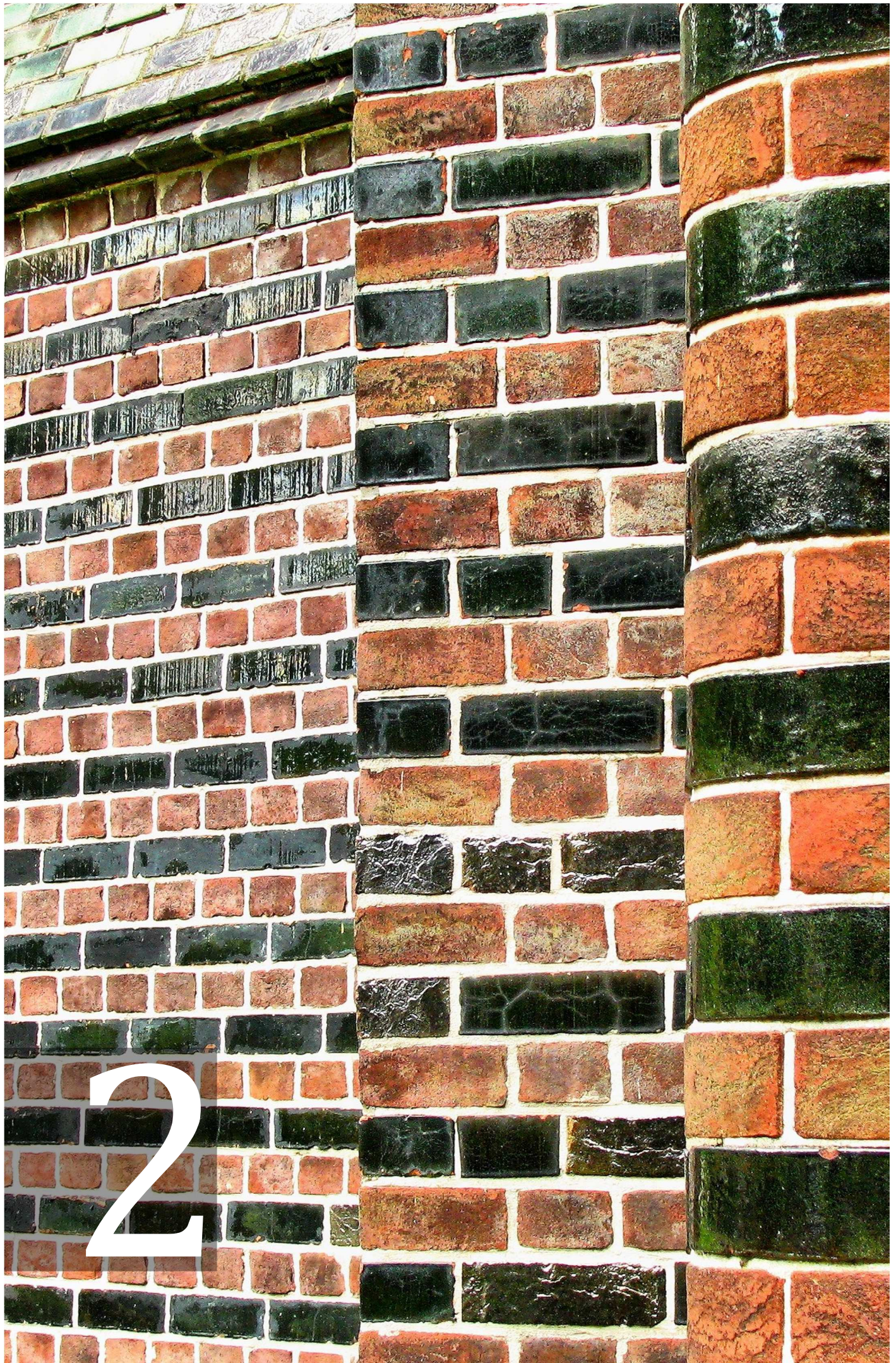
⁴⁰ Dohme 1887 (zie noot 10), p. 104.

⁴¹ Rudolph 1889 (zie noot 38), pp. 52-68.

⁴² D. Hasak, 'Die Herkunft des Backsteinbaues der nordostdeutschen Tiefebene', *Zentralblatt der Bauverwaltung* 41 (1921), nr. 83 (15 oktober), p. 510.

⁴³ Peters 1894 (zie noot 11), pp. 49-50.

⁴⁴ Perlich 2007 (zie noot 37), p. 37.

2 De negentiende-eeuwse wederopbloei van de gotiek in Europa en Duitsland

De gotische bouwkunst, die in de loop van de zestiende eeuw het veld moest ruimen voor de renaissance en later andere klassiek geïnspireerde stijlen, kwam gedurende de negentiende eeuw weer voor het voetlicht.⁴⁵ En wel zodanig dat men kon spreken van een heuse herleving van de spitsbogentrant, die van grote invloed zou blijken op het architectuurlandschap van die eeuw – hoewel niet meer zo allesoverheersend als in de middeleeuwen, omdat de classicisten nog altijd stevig in het zadel zaten en geduchte opposenten vormden. In dit hoofdstuk worden de oorzaken van de wederopbloei van de gotiek en de wijze waarop deze tot stand kwam beschreven, waarbij eerst de algemene Europese ontwikkelingen worden belicht, om daarna de focus te verleggen naar de situatie in Duitsland. Waar de neogotiek eerst in een brede Duitse context wordt behandeld, komt vervolgens de nadruk te liggen op de herleving van de middeleeuwse baksteengotiek van Noord-Duitsland, die vooral in Hannover en omstreken plaatsvond op initiatief van de architectdocent Conrad Wilhelm Hase. Gaandeweg verspreidde deze neobaksteengotiek zich aan de hand van zijn leerlingen verder over (Noord-)Duitsland, vooral naar daar waar zich nog middeleeuwse exemplen van baksteenbouw bevonden.

2.1 Herleving van de middeleeuwen

Aan de grote negentiende-eeuwse interesse voor de bouwkunst van de middeleeuwen lagen verschillende oorzaken ten grondslag. Zo was deze in belangrijke mate een gevolg van de vorming van de Europese natiestaten, die na de periode van napoleontische overheersing elk op zoek gingen naar een eigen culturele identiteit. Aangezien het classicisme en de empirestijl bij velen connotaties met het weinig geliefde Frankrijk opriepen, achtte men deze dan ook ongeschikt voor dit doel. In veel landen werd de beoogde eigenheid gevonden in de architectuur van de middeleeuwen, met name die uit de gotische periode. Deze voorkeur sloot goed aan op de herontdekking van het verleden, die als gevolg van het heersende romantische gedachtegoed een grote vlucht had genomen.⁴⁶

De Engelse landschapskunst van de achttiende eeuw vloeide voort uit romantische denkbeelden en kan in dezen worden beschouwd als opmaat naar een herleving van de gotiek. Deze is een reactie op de strenge, geometrische en onnatuurlijk vormgegeven tuinen op klassieke leest die de eeuwen daarvoor in de mode waren geweest. Men ging zoeken naar onregelmatigheid, naar afwisseling en naar het schilderachtige. In dit streven pasten onregelmatig gevormde ruïnes, die erg in trek raakten als *follies* in parken en tuinen – en die als ze niet reeds aanwezig waren wel nieuw werden gebouwd (afb. 2.1). De gotische vormtaal werd hiermee terug op de kaart gezet en diende als het middel bij uitstek om een pittoresk en melancholisch effect te genereren.

Afb. 2.1 (l)
Wimpole's folly (ca. 1770)

Afb. 2.2 (r)
Strawberry Hill (1749-1776)

In de late achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw werd het niet ongebruikelijk om (land)huizen en kastelen in gotisch-schilderachtige stijl om te bouwen. De Engelsman Horace

⁴⁵ Hoewel sommige architectuurhistorici de mening zijn toegedaan dat de gotiek na de middeleeuwen nooit geheel verdwenen is, zijn de voorbeelden waarop zij deze bevinding baseren zonder meer uitzonderingen.

⁴⁶ Bart De Keyser, *De ingenieuze neogotiek. Techniek & kunst 1852-1925*, Leuven 1997, pp. 49-50.

Walpole (1717-1797) had hiertoe met de gotiserende verbouwing van zijn landhuis Strawberry Hill (1749-1776) belangrijke invloed (afb. 2.2).⁴⁷

Deze verbouwingen beperkten zich echter voornamelijk tot het tamelijk willekeurig toevoegen van gotische vormen en ornamenten aan gebouwen die nog altijd klassiek van opzet waren, waarbij men zich niet al te zeer bekommerde om de oorspronkelijke samenhang. Het materiaalgebruik en de constructietechniek waren doorgaans allerm minst ontleend aan die van de middeleeuwen, want de gotische ornamentiek werd veelal vervaardigd uit het in de achttiende eeuw gangbare hout, stucwerk en marmer. Ook werd niet geschroomd gotische gewelven na te bootsen met gebruikmaking van riet en pleisterwerk. Authentieke middeleeuwse gebouwen werden in veel gevallen ook maar meteen aan dit nieuwe schoonheidsideaal aangepast.⁴⁸ Overigens werden niet alleen gebouwen 'vergotiseerd', ook in de toegepaste kunst werd de vormentaal van spitsboog en vierpas veelvuldig toegepast: van gotische kandelaars en klokken tot meubels, kachels en zelfs stoommachines, het werd allemaal van gotische vormen voorzien. Deze vroege of decoratieve neogotiek werd later in de negentiende eeuw met de nodige minachting als 'stukadoors- of troubadoursgotiek' bestempeld.⁴⁹

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam echter een beter beargumenteerde versie van de neogotiek in zwang, die de nadruk meer op constructieve en rationele aspecten legde. Deze constructieve of rationele neogotiek manifesteerde zich als een internationale beweging, die werd aangestuurd door religieuze impulsen, artistieke onthullingen en historische verlangens, maar in elk land een eigen koers voer. In Engeland was de beweging nauw verbonden aan de Anglicaanse Kerk en de herleving van bepaalde traditionele krachten die neigden naar een katholieke vorm van liturgie. De architect en theoreticus Augustus Welby Northmore Pugin (1812-1853), voor wie de gotiek symbool stond voor de hoogtijdagen van het Christendom en de Rooms-katholieke Kerk in het bijzonder, was hier de grote initiator. In Frankrijk echter stond de belangrijkste neogotische architect, Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879), nogal onverschillig tegenover religieuze sentimenten. Hij interpreteerde de gotiek in Frankrijk als een voortbrengsel van de wereldlijke gemeenschap in de middeleeuwse steden.⁵⁰ Rede en rationaliteit kenmerkten zijn neogotische opvattingen en hij kreeg voor elkaar dat in Frankrijk de gotische bouwkunst beschouwd ging worden als een zaak van weldoordachte constructie. Beiden bekritiseerden de gratuite 'stukadoorsgotiek' fel en vlogen uit over de overdrijvingen in de toepassing van decoratieve elementen: Viollet-le-Duc omwille van het gevaar voor de stabiliteit van de constructie, terwijl Pugin vond dat te veel gotische ornamentatie ten koste ging van de waarachtigheid van het gebouw.⁵¹ Ze baseerden zich beiden op de dertiende-eeuwse beginselen van de oorsprong van de gotiek, maar Pugin en Viollet-le-Duc streefden niet naar het maken van historische imitaties. Daarmee houdt de vergelijking overigens wel op, want verder hielden ze er behoorlijk uiteenlopende zienswijzen op na.

Pugin (afb. 2.3) had een rotsvast geloof in de verhevenheid van de middeleeuwse bouwkunst boven die van alle andere perioden ervoor en erna, dat de negentiende-eeuwse architectuur in Engeland en daarbuiten sterk zou beïnvloeden. Met zijn geïllustreerde boeken, zoals bijvoorbeeld *The True Principles of Pointed or Christian Architecture* uit 1841, nodigde hij uit tot polemiek. Hierin werd de gotische architectuur bewierookt als representant van de onwrikbare Rooms-katholieke doctrine, het geloof waartoe Pugin zich in 1834 had bekeerd, en dat naast architectonische ook morele betekenis had. Als

Afb. 2.3
Augustus Welby Northmore Pugin
(1812-1853)

⁴⁷ De Keyser 1997 (zie noot 46), pp. 47-48.

⁴⁸ Jean Van Cleven, *Neogotiek in België*, Tielt 1994, p. 42.

⁴⁹ De Keyser 1997 (zie noot 46), p. 49.

⁵⁰ Van Cleven 1994 (zie noot 48), p. 95.

⁵¹ De Keyser 1997 (zie noot 46), p. 62.

geen ander koppelde hij de verdediging van de gotiek aan het katholieke reveil. De dertiende-eeuwse samenleving, waarin de gehele wereld doorwongen was van de christelijke cultuur, gold voor Pugin als ideaal. De gotische kerken en kloosters beschouwde hij als “*the Pantheons of a better world that had long since disappeared*”.⁵² In zijn werk *Contrasts* uit 1836 illustreerde Pugin dit door verschillende aspecten van de negentiende-eeuwse maatschappij af te zetten tegen hun middeleeuwse equivalenten, waarbij de laatsten daar uiteraard gunstiger uitkwamen. De wederopbloei van de gotiek was zijns inziens dan ook het middel bij uitstek om de maatschappij te doordringen van het christelijk geloof en bijgevolg te verheffen.⁵³

Naast het belichten van de positieve aspecten van het tijdperk waaruit deze afkomstig was, verdedigde Pugin de bouwstijl van zijn voorkeur met het argument dat het ‘geen stijl maar een principe’ betrof. Een ‘ware’ architectuur die eerlijk gebruik maakte van materiaal dat de constructie toonde, de functie van de verschillende bouwdelen liet zien en deze niet verhulde met schijnarchitectuur. Wanneer voor gotiek gekozen werd moest dat vanuit een bepaalde ideologische overtuiging gebeuren en met volle overgave, zonder voorbehoud.⁵⁴ De twee belangrijkste ontwerpregels die Pugin poneerde luiden als volgt:

- ♣ Een gebouw mag geen kenmerken hebben die niet noodzakelijk zijn voor “*convenience, construction and propriety*” (comfort, constructie en geschiktheid).
- ♣ Alle ornamentiek mag niet meer zijn dan een verrijking van de hoofdconstructie van het gebouw.

Daaraan voegde hij toe dat in zuivere architectuur het kleinste detail een betekenis moest hebben of een zeker doel moest dienen en dat de constructie afhankelijk moest zijn van het materiaal waarin werd gebouwd. De binnen- en buitenkant van gebouwen dienden op elkaar afgestemd te zijn en de functie ervan te representeren. Van “*True Architecture*” was sprake als er samenhang was tussen de functie van het gebouw, de plattegrond, de constructie, de vorm en de decoratie. Maar het voornaamste aspect van zijn beginselen was de symboliek, de godsdienstige betekenis: er bestond een onmisbare relatie tussen religieuze en architectonische waarheid.⁵⁵

Naast een theoretische onderbouwing bood hij nieuwe ontwerpmodellen in zijn, met veel plaatmateriaal gelardeerde, publicaties. De duidelijke perspectieven, aanzichten en doorsnedes, maar ook details waren zeer bruikbaar om gotisch te leren ontwerpen. Pugins werken verschaften inzicht hoe een kerk tot in detail in elkaar zou moeten zitten: van constructie tot hang- en sluitwerk, van venstertraceringen tot aan de middeleeuwse kleding van de priester. Duidelijk moest zijn dat de kerk een stilistisch, liturgisch en symbolisch *Gesamtkunstwerk* was, “een organische eenheid van functie, constructie, vorm en decoratie”.⁵⁶

Volgens Viollet-le-Duc (afb. 2.4) diende architectuur doordacht, economisch en duurzaam te zijn, waarvan de middeleeuwse (Franse) kathedraal, met zijn uitgebalanceerde bouwwijze en evenwichtige constructie, als belichaming gold. De opzet van het bouwwerk moest duidelijk blijken uit de architectuur en materialen dienden naar hun natuur te worden toegepast. De gotiek beschouwde hij als weloverwogen en beredeneerd, wat onder anderen naar voren kwam in de spitsboog, die vanwege de betrekkelijke eenvoud waarmee overweld kon worden en zijn intrinsieke stevigheid, gretig gebruikt werd.⁵⁷ Hij hield vast aan een rationeel organisatieprincipe dat zich niet beperkte tot

Afb. 2.4
Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc
(1814-1879)

⁵² Thomas H. von der Dunk, ‘Hoe katholiek is de neogotiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw’, *Tijdschrift voor geschiedenis* 105 (1992), p. 577.

⁵³ De Keyser 1997 (zie noot 46), p. 60.

⁵⁴ Aart Oxenaar, *P. J. H. Cuypers en het gotisch rationalisme*, Rotterdam 2009, p. 33.

⁵⁵ Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 36-37.

⁵⁶ Oxenaar 2009 (zie noot 54), p. 32.

⁵⁷ De Keyser 1997 (zie noot 46), p. 59.

historische bouwmaterialen, maar ook met gebruikmaking van een modern materiaal als ijzer tot een nieuwe bouwkundige vormentaal zou kunnen leiden die typisch voor de negentiende eeuw was. Zijn boekenreeks *Entretiens sur l'architecture*, uitgebracht in 1863 en 1872, toonde voorbeelden van eigentijdse mogelijke toepassingen van deze architectuur.⁵⁸

De rationele beginselen die deze twee sleutelfiguren van de neogotiek huldigden, waren van grote invloed op de ontwikkelingen in Europa en waren zelfs een voorwaarde voor het ontstaan van de in de volgende paragrafen aan bod komende Hannoverse Schoolarchitectuur.

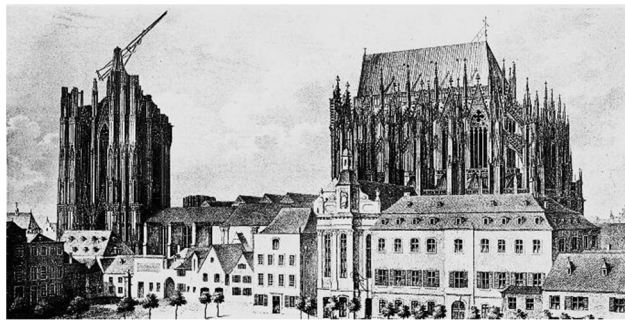
2.2 Neogotiek in Duitsland

Evenals in Engeland werden ook in het Duitse gebied al in de achttiende eeuw gebouwen met verwijzingen naar gotische voorbeelden opgetrokken.⁵⁹ Maar de waardering voor de gotische stijl in Duitsland werd werkelijk nieuw leven ingeblazen door Johann Wolfgang von Goethe (1749-

Afb. 2.5
Kathedraal van Straatsburg
(1245-1439)

1832), die in 1772 in zijn werk *Von deutscher Baukunst* de loftrompet stak over de middeleeuwse kathedraal van Straatsburg (afb. 2.5) van de hand van bouwmeester Erwin von Steinbach. Deze hernieuwde erkenning had ook zijn weerslag op de wijze waarop tegen de – verre van voltooid – dom van Keulen werd aangekeken. Men zag dit indertijd als een grootse onderneming van trotse middeleeuwers, waaraan zonder vooropgezet plan begonnen was en die het summum vormde van deze oorspronkelijk Duitse bouwtrant. Het middeleeuwse bouwwerk vormde een intrigerend gezicht, maar misschien nog wel fascinerender waren de ontbrekende delen en de oude kraan op de zuidelijke toren, die de indruk gaven dat de bouw elk moment weer zou kunnen aanvangen (afb. 2.6). Toen in 1814 de bijna zeshonderd jaar oude bouwtekening van de westgevel van de dom opdook, kreeg men een duidelijk beeld van het voorgenomen uiterlijk van de kathedraal.⁶⁰ Het idee dat men in de middeleeuwen zonder ontwerptekeningen bouwde werd daarmee ontkracht. Bovendien lieten hulplijntjes en prikgeten van passers op de tekening zien dat er volgens een ingenieus systeem van geometrische vormen en verloren gegane proportieregels werd ontworpen.⁶¹

Afb. 2.6
De dom van Keulen in 1824

Volgens menigeen moest het niet slechts bij passieve bewondering blijven, maar diende men de in onbruik geraakte middeleeuwse gereedschappen weer op te pakken om het werk, waaraan de voorvaders zo voortvarend waren begonnen, af te maken. Aangezien het Rijnland kort daarvoor bij Pruisen

was gevoegd en men in Berlijn niet direct voornemens was enorme sommen gelds in een dergelijk

⁵⁸ De Keyser 1997 (zie noot 46), p. 77.

⁵⁹ Dieter Dolgner, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*, Leipzig 1993, pp. 13-15. De staatkundig-geografische inrichting van Duitsland was, voordat het in 1871 werd samengevoegd tot het Duitse Keizerrijk, zeer complex, zie Hermann Kinder & Werner Hilgemann, *Sesam atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 2 Van Franse revolutie tot heden*, Amsterdam 1994 (oorspronkelijke uitgave: *dtv-Atlas Weltgeschichte. Band 2 Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*, München 1964), p. 46. Niettemin was er sprake van een grote mate van culturele eenheid, die in de eerste plaats tot uitdrukking kwam in de gemeenschappelijke taal. Staatsgrenzen vormden in principe geen hindernis voor de verspreiding van personen en ideeën en hadden geen significante invloed op de materie die dit onderzoek behelst. In deze tekst wordt het benoemen van afzonderlijke staten, indien niet relevant, dan ook zo veel mogelijk vermeden en worden meestal gemakshalve de verzameltermen 'Duitsland' en 'Duits' gebruikt wanneer het geheel van Duitstalige staten van vóór 1871 bedoeld wordt.

⁶⁰ Michael J. Lewis, *The Politics of the German Gothic Revival*. August Reichensperger, London 1993, pp. 30-31.

⁶¹ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 32.

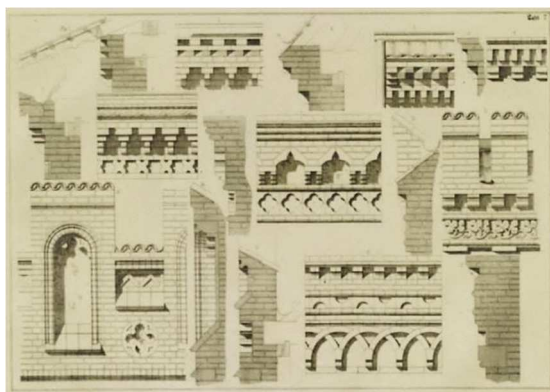
project te steken, was de tijd daar aanvankelijk niet rijp voor. Het middeleeuwse koor was echter ernstig in verval geraakt, zodat men er niet aan ontkwam restauratieve werkzaamheden uit te voeren. Gaandeweg de restauratie oefende de publieke opinie meer en meer druk uit om dan ook de bouw van de dom weer op te pakken. Karl Friedrich Schinkel maakte hiertoe plannen voor een sterk vereenvoudigd schip en minder grootse en uitbundige torens, maar deze konden de prullenbak in toen Friedrich Wilhelm IV in 1840 de Pruisische troon besteeg. Hij wilde het opstandige Rijnland zijn goede wil tonen door de dom volgens de oorspronkelijke plannen af te laten bouwen. Hiervoor stelde hij jaarlijks een enorm bedrag van vijftigduizend *taler* beschikbaar totdat de dom voltooid zou zijn, op voorwaarde dat de inwoners van het Rijnland samen eenzelfde bedrag bijeen zouden brengen. Zo geschiedde en in hetzelfde jaar werd de *Dombauverein* opgericht, die veertig jaar later de, grotendeels volgens de oorspronkelijke middeleeuwse plannen voltooide, domkerk opleverde.⁶²

Maar het bleef niet bij de dom van Keulen. August Reichensperger (1808-1895), een jurist en landelijk politicus annex architectuurcriticus (afb. 2.7) die een belangrijke propagerende rol had bij de verdere totstandkoming van de Keulse kathedraal, was analoog aan Pugin van mening dat de gotiek de enig geschikte bouwstijl was voor religieuze (lees: katholieke) bouwwerken. In zijn boek *Die christlich-germanische Baukunst und ihr Verhältnis zur Gegenwart* (1845) schetste hij een toekomstperspectief voor de architectuur in Duitsland, dat voorzag in een herleving van de gotische bouwkunst, alsmede de instanties die in de middeleeuwen deze architectuur mogelijk hadden gemaakt.⁶³ De Duitse gebieden zouden zich moeten profileren met deze typisch eigen bouwstijl – hij was immers nog altijd in de veronderstelling dat de gotiek van Duitse oorsprong was. Zelfs toen in de loop van de jaren 1840 duidelijk werd dat deze uit Noord-Frankrijk stamde, verkondigde hij dat Noord-Frankrijk toentertijd onder de Germaanse invloedssfeer viel. Desondanks werd Reichensperger niet minder serieus genomen.⁶⁴ Hij had een goede band met Georg Gottlob Ungewitter (1820-1864), een vaardig en gekend architect-docent die vanuit de door hem geleide bouwkunstopleiding in Kassel grote invloed uitoefende met zijn neogotische voorkeur.⁶⁵ Ungewitter bracht vanaf het einde van de jaren veertig een serie plaatwerken uit, de zogenaamde *Vorlegeblätter*,

Afb. 2.7
August Reichensperger (1808-1895)

waarop een heel scala aan bouwfragmenten was weergegeven dat architecten konden gebruiken om inspiratie op te doen voor hun historiserende ontwerpen. In zijn eerste uitgave *Vorlegeblätter für Ziegel- und Steinarbeiten* (1849) maakte Ungewitter duidelijk hoe ornamenten geconstrueerd konden worden door stenen in bepaalde configuraties te stapelen, daarbij uitgaande van constructieve functionaliteit (afb. 2.8).⁶⁶

Afb. 2.8
Plaat uit Ungewitters Vorlegeblätter für Ziegel- und Steinarbeiten (1849)

De neogotiek ging in Engeland en Duitsland tegen het einde van de jaren 1850 een meer pittoreske fase in. Reichensperger was echter achterdochtig ten opzichte van 'het schilderachtige' in de bouwkunst. Hij had zich lange tijd sterk gemaakt voor een architectuur die was verankerd in constructieve en geometrische principes en hij verafschuwde de decoratieve gotische experimenten.

⁶² Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 32-34.

⁶³ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 62.

⁶⁴ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 67.

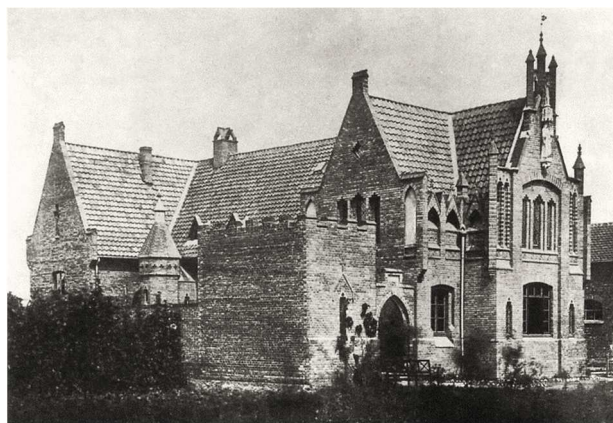
⁶⁵ Meer over Ungewitter in: Karen David-Sirocko, *Georg Gottlob Ungewitter und die malerische Neugotik in Hessen, Hamburg, Hannover und Leipzig*, Petersberg 1997.

⁶⁶ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 123-124.

Hij was de mening toegedaan dat torentjes, pinakels en gekartelde dakranden niet meer dan oppervlakkige versierselen waren. Als grilligheid en willekeur de vorm van de gebouwen zouden bepalen in plaats van praktische gronden, dan waren ze niet beter dan de vroegneogotische *follies*. In dit kader was het noodzakelijk dat er daadwerkelijke gebouwen met echte programma's – dus geen voorbeeldboekontwerpen – zouden worden gerealiseerd, die toonden hoe de programmatische huisvestingsbehoeften waarop het interieurontwerp gebaseerd werd, van invloed waren op het pittoreske exterieur. Zo zou een nieuwe asymmetrische architectuur kunnen ontstaan: een neogotische bouwkunst die volledig werd afgeleid uit de plattegrond. Reichensperger zag in Ungewitter de aangewezen persoon om dit ideaalbeeld te verwezenlijken, ware het niet dat deze aan bed gekluisterd was met tuberculose. Hij bleek niet meer in staat deze taak te volbrengen, waarop deze toekwam aan Reichenspergers nieuwste medestander: Conrad Wilhelm Hase (1818-1902).⁶⁷

Ungewitter en Hase waren oud-studiegenoten en zodoende waren zij beiden vertrouwd gemaakt met de *Rundbogenstil* tijdens hun opleiding in München in de jaren veertig. Hoewel zij elkaar waarschijnlijk hier al hebben ontmoet, is het zeker dat ze in de vroege jaren vijftig contact onderhielden. Beiden vulden zij hun architectuuropleiding aan met een zelfstudie van de middeleeuwse bouwkunst; daarnaast had Hase een praktijkopleiding genoten waarin hij zich had bekwaamd als metselaar. Hase wilde de middeleeuwse baksteenarchitectuur van Noord-Duitsland nieuw leven inblazen en deed hiervoor ideeën op bij Ungewitters vroege, op baksteen gebaseerde ontwerpen en plaatwerken. Hase kwam kennelijk via Ungewitter in contact met Reichensperger, want op 2 juli 1860 schreef Ungewitter Reichensperger dat het hem genoeg deed dat hij eindelijk met Hase correspondeerde.

Met de bouw van zijn eigen woonhuis (1859-1861) kreeg Hase voor elkaar om gotische constructieve principes en planmatige ordening naar de beperkte schaal van het huis te vertalen, iets waarvan Reichensperger altijd al had gedagdroomd. "In its brick-Gothic repertoire of forms [...] there was little of the Gothic of the great cathedrals. Instead, these were the forms of the more modest domestic architecture of the Hanseatic cities", aldus Lewis.⁶⁸ Het gebouw was vooral innovatief vanwege zijn onregelmatige plattegrond en niet zozeer vanwege de gebruikte vormelementen, omdat deze in Ungewitters *Vorlegeblätter* al eerder in kaart waren gebracht. Hoewel vroegere neogotische gebouwen niet zelden wemelden van hoektorentjes en uitstekende erkers en daarmee een asymmetrisch beeld opleverden, waren ze in de kern echter steevast opgezet rond een klassieke, symmetrische plattegrond. In de 'Hasenburg' (afb. 2.9) daarentegen was de straatgevel weliswaar symme-

Afb. 2.9

Hases Hannoverse woonhuis annex atelier 'Hasenburg' (1859-1861), verwoest in de Tweede Wereldoorlog

trisch, maar daarachter bevond zich een aaneenschakeling van kamers gelegen aan een zijgang. Net als in de middeleeuwen waren werkplaats en woning verenigd onder hetzelfde dak. Als een parodie op dit functionele, doelmatige ontwerp plaatste Hase het toilet buiten het huis, bekroond door zijn eigen torendakje.⁶⁹ Dit onbevallige, maar eerlijke gebouw was onvergelijkbaar met andere gebouwen in Hannover of waar

dan ook in Duitsland; klaarblijkelijk lokte het dan ook beschimping uit. Daarom schreef Hase een humoristisch rijm op de gevel om de spottende opmerkingen van voorbijgangers voor te zijn.⁷⁰ Het

⁶⁷ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 211-212.

⁶⁸ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 212.

⁶⁹ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 212-214.

⁷⁰ "Dieses Haus hab ich gemacht, ob ihr drob spottet oder lacht. Ein Jeder baut nach seiner Nase, ich heisse Conrad Wilhelm Hase. Wer bauen will an off'ner Straßsen, muss Neider und Narren tadeln lassen. Wer dieses Haus hier tadeln will, der stehe nur ein wenig

huis markeerde evenwel het beginpunt van Hannover als het centrum van de neogotische woningbouw in Duitsland, met de docent en architect Hase in het middelpunt.⁷¹

2.3 Conrad Wilhelm Hase en de Hannoverse School

Conrad Wilhelm Hase (afb. 2.10), geboren op 2 oktober 1818 in het Nedersaksische Einbeck, begon in 1834 met een opleiding architectuur aan de Polytechnische Schule in Hannover en rondde deze in 1838 af. Omdat hij als onervaren jongeling geen werk kon vinden, ging hij in de leer bij een meester metselaar om zich te bekwamen in de kunst van het metselen. Nadat hij hier de gezellenproef met succes had afgerond, vertrok hij in het voorjaar van 1840 voor een trektocht met als eindbestemming München. Een studiebeurs, verstrekt door zijn geboortestad

Afb. 2.10
Conrad Wilhelm Hase (ca. 1860)

bood hem de mogelijkheid zich in te schrijven aan de Münchener Akademie.⁷² Hier studeerde hij bij Friedrich von Gärtner (1791-1847) in München, die streefde naar een uit het materiaal, de constructie en de metselwerktechniek logisch voortvloeiende *Wahrheitsstil* en die de verhullende architectuur van het classicisme als *Lügenstil* typeerde. Hij eiste dat gevels *“im nackten Rohbau”* zo gelaten moesten worden en keurde de eclectische houding van de classicisten met betrekking tot de inwisselbaarheid van stijlen af. In plaats hiervan streefde hij naar één eigentijdse, voor alle bouwopgaven gelijk geldende, universele stijl, waaruit uiteindelijk de *Rundbogenstil* voortvloeide als voorgeschreven bouwwijze.⁷³ Dit vasthouden aan de ‘waarheid’ van schoon metselwerk bleek van grote invloed op Hases architectuuropvattingen, die hij in de praktijk bracht toen hij in 1849 als docent bouwkunst aan de Polytechnische Hochschule van Hannover werd aangesteld, een betrekking die hij tot 1894 bleef vervullen. In die hoedanigheid, maar zeker ook als architect met een omvangrijk oeuvre, was hij toonaangevend voor de totstandkoming en ontwikkeling van de Hannoverse School gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw.

Rond het midden van de negentiende eeuw waren in de Duitse landen drie belangrijke ontwerp-richtingen te onderscheiden: de rondbogenstijl, de neogotiek en de neorenaissance. Aanhangers van elk van deze stijlen waren felle voorvechters van hun eigen opvattingen, die zij als de enige juiste zagen, en zij wisten deze te onderbouwen met sterk ideologische argumenten. Deze fase van dogmatisch historicisme kenmerkte zich door het streven alle bouwopgaven in één bepaalde universele stijl te bouwen. In Hannover waren het twee van deze doctrinaire stijlrichtingen die elkaar opvolgden, zij het met enige overlap. Van circa 1835 tot 1865 was de *Rundbogenstil* leidend, waarbij de Hannoverse variant zich onderscheidde van andere centra waar deze werd gedoceerd, zoals Karlsruhe en München, door de veelvuldige toepassing van baksteen. Hase, opgeleid in de betreffende stijl, doceerde deze hier dan ook (zie afb. 2.11).

Afb. 2.11
Het in Rundbogenstil opgetrokken
Künstlerhaus te Hannover (1856),
C.W. Hase

Maar vanaf halverwege de jaren vijftig werd, op instigatie van Hase, geleidelijk overgeschakeld op het ontwerpen in gotische trant. Hases contact met Ungewitter en diens vriendschap met August Reichensperger, de onvermoeibare propagandist van de neogotiek, waren hierin een bepalende factor. De middeleeuwse gebouwen in Hannover en andere noordelijke Duitse gebieden leerden

still, und sage ohne Schmeichelei, ob wohl das seine besser sei. Und ob mein Haus euch nicht gefällt, es kostet mein nicht euer Geld.”
Fachwerk <www.fachwerk.de/fachwerkhaus/wissen/hausinschriften-spruch-86954.html> (28 mei 2012).

⁷¹ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 214.

⁷² Conrad Wilhelm Hase (1818-1902). *Biografie* <www.glass-portal.privat-t-online.de/cwhase/biografie.htm> (4 juni 2012).

⁷³ Günther Kokkelink & Monika Lemke-Kokkelink, *Baukunst in Norddeutschland. Architektur und Kunsthandwerk der hannoverschen Schule 1850-1900*, Hannover 1998, p. 13.

Hase dat gotische vormen uitstekend in baksteen konden worden uitgevoerd. Dit resulteerde in een geheel eigen vormenprogramma, welke tot uitdrukking kwam in een kenmerkende, schilderachtige, maar ook sterk constructieve baksteenarchitectuur die inspiratie vond in de inheemse middeleeuwse baksteengotiek, eigen aan de landstreek. Deze bouwstijl kwam als Hannoverse School bekend te staan en was tot ongeveer 1900 van grote invloed op het architectuurlandschap van Noord-Duitsland.

Verscheidene oud-leerlingen voegden zich bij Hase om hem als docent bij te staan in het onderwijs aan een almaar groeiend aantal studenten. Deze kwamen uit alle streken van Noord-Duitsland, maar ook uit de rest van Duitsland, uit Nederland, Scandinavië en zelfs Noord- en Zuid-Amerika. Hoewel ruim 3500 studenten één of meerdere vakken bij Hase hebben gevolgd, zijn het er ongeveer duizend die hun volledige architectuurstudie bij hem hebben doorlopen en als 'Hase-scholier' kunnen worden gekwalificeerd. Zij vertegenwoordigden later in hun beroep in meerdere of mindere mate de idealen van de Hannoverse School. Dat gold in ieder geval voor Hases opvolger Karl Mohrmann, die aan de Technische Hochschule van 1894 tot 1924 diens neogotische curriculum, weliswaar met enige wijzigingen, voortzette. Zelfs Mohrmanns opvolger Fischer baseerde zich nog tot 1944 op de grondbeginselen van de Hannoverse School, zodat Hases geest nog tot een halve eeuw na zijn afscheid rondwaarde.⁷⁴

Hase had ook grote invloed op de kerkenbouw in Noord-Duitsland, onder meer via het *Eisenacher Regulativ*: een programma met richtlijnen voor de vormgeving van protestantse kerkgebouwen, dat in 1861 met Hases medewerking tot stand kwam. In zestien voorschriften werden middeleeuwse bouwstijlen van Germaanse origine aanbevolen, met een oostelijke oriëntering en een kruisvormige plattegrond met een duidelijk tot uitdrukking komend schip. Aan de westelijke zijde was een toren vereist, die over de hoofdingang van de kerk moest worden gebouwd.⁷⁵ Hase hield toezicht op nieuwe kerken die volgens deze normering werden gebouwd in zijn nevenbetrekking als *Konsistorialbaumeister* van de lutherse Landeskirche Hannover gedurende de periode van 1863 tot 1897. Maar ook gaf hij zelf direct vorm aan deze idealen door in Hannover en omgeving een hele reeks neogotische baksteenkerken te bouwen. In zijn zelfontworpen 'Hasenburg' had hij naast zijn woning ook zijn architectenbureau ondergebracht, dat tientallen jaren werk bood aan zijn oud-leerlingen en waaraan ruim 170 kerkelijke en 66 burgerlijke gebouwen toegeschreven kunnen worden, die voor het grootste deel in de jaren tachtig en negentig van de negentiende eeuw tot stand zijn gekomen.⁷⁶

Een van de redenen van Hases succes was zijn sociale karakter. Hij had graag mensen om zich heen, niet alleen zijn studenten en collega-docenten, maar ook andere architecten en kunstenaars, waarmee hij zich graag inhoudelijk, maar ook informeel onderhield. Zo was hij betrokken bij verschillende verenigingen, zoals de *Turnerbund*, de *Hannoversche Künstler-Verein* en de *Architekten- und Ingenieur-Verein*. Met zijn charisma en aimabele persoonlijkheid wist Hase veel mensen voor zich te winnen en daarmee zijn stempel op het architectuurwezen in Noord-Duitsland te drukken.⁷⁷ Illustratief in dezen is de nadrukkelijke wens van de Nederlandse architect en oud-Haseleerling Johannes Klomp (1865–1946), waarvan overigens geen gebouwen in Nederland bekend zijn, om na zijn overlijden met een beeltenis van Hase in zijn kist begraven te worden.⁷⁸

De Hannoverse School kon zich beroemen op de, in de volgende paragraaf nader aan bod komende, karakteristieke, door het gebruik van baksteen gemotiveerde vormtaal, maar uiteindelijk werd de Hannoverse Schoolarchitectuur belangrijker vanwege de rationeel-functionele benadering van de plattegrondontwerpen, waarbij de doelmatige asymmetrie van Hases huis als waarmerk van de

⁷⁴ Kokkelink 1998 (zie noot 73), pp. 10-11.

⁷⁵ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 360.

⁷⁶ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 11-12.

⁷⁷ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 87.

⁷⁸ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 91.

Hannoverse baksteenbouw fungeerde. Deze traditie van functionele planning bleef tot in de twintigste eeuw een invloedrijke factor in het Duitse ontwerp.⁷⁹

Sterker dan alle andere Duitse gebouwen kwamen de creaties van Hase en zijn leerlingen het dichtst bij de door Reichensperger gewenste, op middeleeuwse vormen en beginselen gegronde, residentiële bouwkunst. Aan de in *Die christlich-germanische Baukunst* geformuleerde theoretische eisen voldeden ze met hun functionele plattegrond, schilderachtige gevelbeeld en rationele constructie ruimschoots. Er was zelfs een bouwloods gemodelleerd naar het voorbeeld van die bij de dom van Keulen. De Hannoverse School verdiende daarmee dan ook lof en goedkeuring van Reichensperger, wiens vroegste geschriften en banden met Ungewitter en Hase een groot deel van de impuls voor de opkomst van de Hannoverse School hadden verschaft. Die kregen ze echter niet, omdat Reichensperger er een merkwaardig soort kortzichtigheid op nahield. Want hoewel hij pretendeerde de Hannoverse School te bewonderen, nam hij nauwelijks notitie van alle ontwikkelingen die in Hannover gaande waren. Dit terwijl hij het kleinste kapelletje bejubelde dat in het Rijnland gebouwd werd, met name wanneer dit mensen uit zijn Keulse kennissenkring betrof. Begin jaren zestig had de Hannoverse beweging echter een zekere eigen kracht ontwikkeld en was Reichenspergers tussenkomst niet langer noodzakelijk.⁸⁰

2.4 De neobaksteengotiek van de Hannoverse School

De Hannoverse School onderscheidde zich niet zozeer door uit te gaan van baksteen als constructiemateriaal, want een aanzienlijk deel van Duitsland bouwde in baksteen. Het was veeleer de eis dat het bouwen in baksteen een zekere vormelijke aanpak verplicht stelt, die Hase en consorten apart stelde. De materiaalspecifieke benadering van metselwerk, zoals Ungewitter die in zijn *Vorlegeblätter* had verkend, werd door hen verder ontwikkeld. Hoewel baksteen in Duitsland al eeuwen gebruikt werd, was het altijd behandeld als een minderwaardig materiaal en diende het eigenlijk slechts als surrogaat voor natuursteen. In baksteengebouwen werden vaak vormen verwezenlijkt die eigenlijk voor uitvoering in natuursteen waren bedacht. In Hases school daarentegen werd er bij de samenstelling van architectuurvormen voor gezorgd dat deze afgeleid werden van de baksteen en er rekening gehouden werd met de typische beperkingen van deze bouwwijze. Natuursteen wordt gehouwen en kan worden samengevoegd in grote blokken, die men vrijwel elke gewenste vorm kan laten aannemen. Baksteen wordt echter door middel van een mal gevormd, die, met het oog op het slagen van het bakproces, van bescheiden grootte is. Het is poreus en betrekkelijk fragiel en kan zodoende niet tot diep in het materiaal bewerkt worden, waardoor het dan ook slechts een beperkt scala aan te realiseren geometrische vormen toestaat.

In Hannover maakte men echter van de nood een deugd. De baksteenbouw kenmerkte zich door een laagsgewijze opbouw van details en een vormtaal die begrensd werd door de afmetingen van de individuele stenen. Vormgeving in de diepte (de derde dimensie van de gevel) kon alleen worden bereikt door trapsgewijze uitkraging vanuit het gevelvlak. Op deze wijze wist men evenwel een grote vormenverscheidenheid te bewerkstelligen. Het werk van de Hannoverse School kenmerkt zich door het vele reliëf in de gevelvlakken, met uit het muurvlak tredende lisenen, steunberen en consoles en in het gevelvlak verzonken boogvensters en nissen. Door gebruik te maken van vormstenen konden rijke profielen, dagkanten en kroonlijsten worden gecreëerd.

Analoog aan de Noord-Duitse baksteengotiek – maar anders dan in de traditionele baksteenarchitectuur van elders, waar gehouwen steen werd gebruikt voor onder andere maaswerk, consoles, muurafdekkingen en decoratief beeldhouwwerk – stond men er in de Hannoverse School op dat er volledig in, zo nodig geglazuurde, gebakken steen gebouwd werd. Dit onvoorwaardelijk bouwen op baksteen weerspiegelde de principiële materiaalbenadering van Reichensperger. Hase deelde zijn

⁷⁹ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 216-217.

⁸⁰ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 217-219.

verachting voor moderne industriële producten, zoals in massa geproduceerde terracotta. Anders dan in Berlijn waar men naar Schinkels voorbeeld wél deze terracotta-friezen toepaste in de gevels, beroemden de Hannoverse architecten zich erop dat hun ornamentatie volledig werd gemotiveerd door de constructie.⁸¹ Dat betekende overigens niet dat er geen sculptuur werd gebruikt ter decoratie van de gevels. Gevelsculpturen, vaak in de vorm van rankwerk, werden samengesteld uit verschillende bakstenen, waarvan op elk een deel van het motief als reliëf was aangebracht.⁸²

Voortbouwend op de vormentaal van de middeleeuwse baksteengotiek (zie paragraaf 1.3) zijn voor de Hannoverse Schoolarchitectuur de volgende typische stijlelementen aan te wijzen:⁸³

- ✦ Oriëntering op de stijl van de middeleeuwse baksteengotiek
- ✦ Vrije, functionele, asymmetrische plattegrond- en gevelindeling
- ✦ Consistent gebruik van inheems bouw materiaal: uitsluitend baksteen
- ✦ Schoon gemetselde baksteengevels, afzien van buitenpleister
- ✦ Sierelementen van (al dan niet geglazuurde) gebakken (vorm)steen
- ✦ Blok-, kantwerk- en muizentandfriezen, meestal onder de dakrand
- ✦ Vensters en deuren voorzien van spits- of segmentbogen en duidelijk aanwezige profileringen en steil hellende afzaten
- ✦ Trapsgewijze uitkragingen, bijvoorbeeld ter ondersteuning van erkers
- ✦ Veelvuldig gebruik van trapgevels in diverse vormen, vaak voorzien van (spaar)nissen
- ✦ Doorgaans zwaar ogende constructie

Een belangrijk uiterlijk verschil met de middeleeuwse baksteenarchitectuur, dat in het merendeel van de latere scheppingen van de Hannoverse School (doch niet noodzakelijk alle) is terug te vinden, is de grootschalige toepassing van verblendsteen. In het midden van de negentiende eeuw werd de strengpers uitgevonden, waarmee zeer gelijkmatige strengen klei konden worden geperst, die met behulp van draden tot baksteenformaat werden versneden. Deze verblendstenen onderscheidden zich van handvormstenen door hun gladde zijden.⁸⁴ In de jaren 1870-1880 leidde technische vooruitgang in deze productiewijze tot sterke prijsverlaging van verblendsteen, die daarmee binnen het budget kwam van liefhebbers op cosmetische gronden, dan wel economisch aantrekkelijker werd dan het gebruik van handgevormde steen. Min of meer gelijktijdig vond een andere technologische ontwikkeling plaats, met eveneens tamelijk vergaande cosmetische consequenties. In de vlamoven kon de steenmassa door middel van verbrandingsgassen gelijkmatig worden verhit, wat stevige baksels met weinig kwaliteitsverschil opleverde, maar waarbij de stenen ook zeer gelijkmatig en helder van kleur waren.⁸⁵ Het resultaat van beide ontwikkelingen is duidelijk te herkennen aan de gladde, zeer regelmatig gevormde stenen in uniforme kleuren in het gevelvlak. Gezien het streven naar een eigentijdse architectuur, waarbij de toepassing van moderne technieken en materialen toegejuicht werd, is deze materiaalkeuze alleszins te begrijpen.

De architectuur van de Hannoverse School (afb. 2.12-16) was zonder twijfel *“eine Spielform des Historismus”*, maar bleek in de praktijk zelden een resultaat van bewuste historische reflectie.⁸⁶ De architecten vatten hun ontwerpen niet op als reproductief, maar als vernieuwend. Ze traden zelfbewust op als ‘moderne’ bouwmeesters en verbeeldden zich een nieuwe, bijdetijdse universele stijl voor eigentijdse behoeften te realiseren. Ze oriënteerden zich bij hun dagelijkse bezigheden niet op het verleden, maar op de nieuwste, in bouw tijdschriften gepubliceerde verworvenheden in

⁸¹ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 214-216.

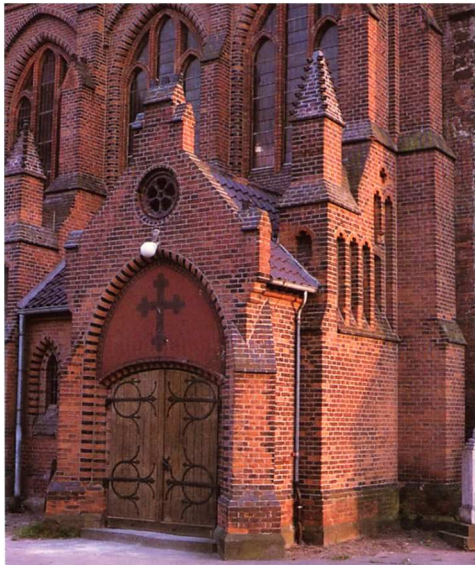
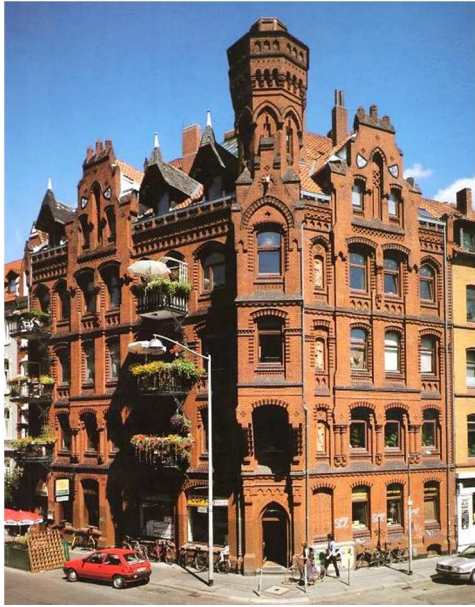
⁸² Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 442.

⁸³ Kokkelink 1998 (zie noot 73), passim.

⁸⁴ E.J. Haslinghuis & H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwgeschiedenis*, Leiden 2005⁵ (1953), pp. 498-499. Hier wordt uitvoeriger op ingegaan in: Ronald Stenvert, *Biografie van de baksteen 1850-2000*, Zwolle 2012.

⁸⁵ Haslinghuis & Janse 2005 (zie noot 84), p. 510.

⁸⁶ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 322.

Afb. 2.12 (lb)
Wooncomplex aan de Callinstraße
te Hannover

Afb. 2.13 (lm)
Deel gevel kerk te Langenhagen bij
Hannover (1867-1869), C.W. Hase

Afb. 2.14 (rb)
Christuskirche, Hannover
(1859-1864), C.W. Hase

Afb. 2.15 (lo)
Haus Gröne te Hannover (1899),
K. Börgemann

Afb. 2.16 (ro)
Haus Mohrman: gevel aan de
Reinholdstraße in Hannover (1902),
K. Mohrmann

de contemporaine architectuur. In werkelijkheid was het aandeel middeleeuws-gotische stijlelementen in de Hannoverse Schoolarchitectuur vaak dermate gering, dat deze lang niet altijd meer vanzelfsprekend als neogotiek bestempeld kon worden. De toentertijd schertsend gebruikte uitdrukking *'Hasik'* strookte dan ook wel enigszins met de werkelijkheid: de vormentaal van de Hannoverse School was zelfstandig geworden en stond velerlei mogelijkheden tot variatie toe, zo dat daarmee elke bouwopgave kon worden volbracht. Dat ook meester-metselaars en -timmerlieden uiteindelijk de baksteenstijl van Hannover wisten toe te passen en talloze woningbouwprojecten van goede kwaliteit oprichtten, kan in dat kader dan ook als een succes van Hases streven naar algemene toepasbaarheid en integratie van het ambacht worden gezien.⁸⁷

Terwijl Hases Hannoverse School zich een vrije omgang met de middeleeuwse voorbeelden permitteerde, waarbij deze hooguit een bron van inspiratie vormden, diende zich rond het einde van de negentiende eeuw in Berlijn en omstreken daarnaast een neogotische stroming aan waarin de vormentaal van de middeleeuwse baksteengotiek meer nauwgezet werden nagevolgd. De eigentijdse interpretaties van Hase en consorten met hun vrije gevelindeling, het gebruik van de moderne verblendsteen en de soms overvloedige toepassing van geglazuurde steen, maakten hier plaats voor sterk op oude voorbeelden voortbouwende ontwerpen, waarin het kopiëren van (delen van)

Afb. 2.17 (l)
Märkisches Museum, Berlijn
(1899-1908), Ludwig Hoffmann

Afb. 2.18 (r)
Rathaus Schmargendorf, Berlijn
(1900-1902), Otto Kewien

karacteristieke middeleeuwse monumenten niet werd geschuwd. Men hanteerde hier weer de traditionele handvormsteen, glazuur werd met mate gebruikt en nissen werden weer wit gepleisterd. Met name in Berlijn en de daaromheen liggende deelstaat Brandenburg kwam in de jaren rond 1900 een regelrechte golf van enthousiasme voor de baksteengotiek op, die tot uitdrukking kwam in de bouw van honderden gebouwen, zoals kerken, raadhuisen, ziekenhuizen, musea, fabrieken en scholen in de vormentaal van de middeleeuwse baksteengotiek (zie ook afb. 2.17-18).⁸⁸ Deze plotselinge, verhoudingsgewijs korte, maar des te meer intensieve fase van heropleving van de baksteengotiek rond de eeuwwisseling is opmerkelijk, gezien het succes dat de Hannoverse School al decennialang had met vergelijkbare architectuur, en is lastig sluitend te verklaren.⁸⁹

2.5 Receptie van de Hannoverse neobaksteengotiek

De architectuur van de Hannoverse School werd in haar ontstaansperiode over het algemeen positief ontvangen: Hase en zijn leerlingen wisten uit de middeleeuwse voorbeelden een karakteristieke, eigentijdse, rationele en waarachtige architectuur te destilleren. In zijn monumentale boekwerk *Deutsche Kunst des neunzehnten Jahrhunderts* (1899) bewees Cornelius Gurlitt (1850-1938) eer aan de Hannoverse School: *“Die Winkel und Ecken des malerisch geplanten Landhauses, die Ausbildung von Giebeln und Erkern, von Türmen und offenen Hallen, die wohnlich unregelmäßige Gestaltung der Räume, das Ineinanderschieben verschiedenartiger Gelasse, die Ausbildung des Daches*

⁸⁷ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 322.

⁸⁸ Gottlob & Jager 2004 (zie noot 25), p. 129.

⁸⁹ In Gottlob & Jager 2004 (zie noot 25) is daartoe in ieder geval geen serieuze poging ondernomen. Gezien het beperkte kader van dit onderzoek wordt het daarbij gelaten.

zu einem wesentlichen Teil des Gebäudes, die Beweglichkeit in der ganzen Anordnung von Aufriß und Grundriß ist in Hannover zuerst zu voller Entwicklung gekommen.”⁹⁰ In vakkringen werd de Hannoverse School bovenal gewaardeerd om het streven naar waarheid, rationaliteit en functionele ruimtelijke ordening. In de meeste kritieken werd hieraan aanzienlijk meer aandacht besteed dan aan de karakteristieke vormentaal van Hases gebouwen, die men min of meer vanzelfsprekend beschouwde als een toepasselijke inheemse invulling van deze principes.⁹¹ Het gedachtegoed van de Hannoverse School, met name het aspect van het waarachtige gebruik van het materiaal baksteen, kreeg dan ook wijdverbreide navolging in binnen- en buitenland. De typisch Noord-Duitse vormen werden buiten het traditionele verspreidingsgebied waarschijnlijk echter te zeer streekgebonden en uitheems geacht om ook daar daadwerkelijk populair te worden.

Ook het eerste echte Nederlandstalige overzichtswerk van de internationale architectuurgeschiedenis, geschreven door de Delftse – uit Duitsland afkomstige – hoogleraar E.H. Gugel (1832-1905) en de architect J.H.W. Leliman (1878-1921), verhaalt over de bouwkunst van de Hannoverse School in tamelijk lovende bewoordingen: “Voortbouwende op de overlevering, heeft hij de toepassing van vormsteenen wederom ingevoerd en ook de techniek der gekleurde, verglaasde baksteenen en dakpannen doen herleven. Hase’s scheppingen onderscheiden zich door eene treffende eenheid van karakter, zijn betrekkelijk eenvoudig van omtrek en groepeerings. Zij kenmerken zich door stevige afmetingen en zeer zware verhoudingen, waaraan zij, in verband met het grove materiaal en de harde, bonte tinten, een eenigszins rustieken en zelfs somberen indruk ontleen. Naast vele kleinere werken bouwde Hase o.a. te Hannover het provinciaal museum (1853) en Hartman’s Hôtel [afb. 2.19], buiten deze stad de gymnasia te Hildesheim [afb. 2.20] en te Verden. Zijn hoofdwerk is het slot Marienburg bij Nordstemmen [dit is echter niet in baksteen gebouwd, MS], een der fraaiste voortbrengselen der moderne gothiek in Deutschland. Onder zijne kerkgebouwen staat de Christuskerk te Hannover [afb. 2.14] met hare rijke binnenordonnantie op de eerste plaats.”⁹²

Afb. 2.19 (l)
Hotel Hartmann te Hannover
(1851-1859), C.W. Hase

Afb. 2.20 (r)
Gymnasium Andreanum in
Hildesheim(1866-1869), C.W. Hase

Hoewel door velen bewierookt, viel de wederopbloei van de neogotiek niet bij iedereen in goede aarde. De gotische vormentaal propagerende politicus Reichensperger had vaste vijanden in de Rijksdag, waaronder de sociaaldemocraat Georg Demmler (1804-1886). Als enige architect in de Rijksdag (en ontwerper van het slot in Schwerin, een van de belangwekkende Duitse neorenaissancegebouwen) genoot Demmler autoriteit als architectonisch woordvoerder. In 1878 vond hij gelegenheid om in de aanval te gaan: hij protesteerde tegen de in zijn ogen exorbitant dure nieuwe postkantoren in Duitsland. Die hoge kosten waren volgens hem het gevolg van de keuze voor de gotisch bouwstijl. Daarbij voerde hij verschillende postkantoren van recente datum aan om te bewijzen dat het moeilijk was om de eisen aan moderne gebouwen samen te kunnen laten gaan met een gotische vormentaal. In zijn recensie koos hij het Kaiserliches Postamt te Hildesheim

⁹⁰ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 16.

⁹¹ Kokkelink 1998 (zie noot 73), pp. 16-17.

⁹² Eugen Gugel & J.H.W. Leliman, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur. Deel II*, Rotterdam z.j. [1918]⁴ (1869), p. 316.

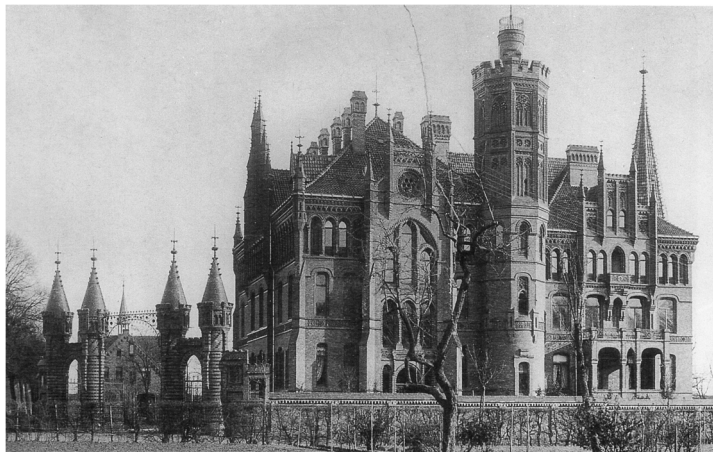
(afb. 2.21), ontworpen door Reichenspergers goede vriend Hase, uit om zijn punt te maken. Zijn argumentatie hield echter geen steek. Het wezen van gotische architectuur zou volgens Demmler zitten in haar ornamenten en spitsbogen. Spitsbogen vereisten grote verdiepingshoogten, maar moderne postkantoren hadden betrekkelijk lage plafonds, zodat gotische architectuur niet bruikbaar zou zijn. Het leek wel alsof hij het gebouw niet eens gezien had, want dit was juist voorzien van lage segmentbogen, een laatmiddeleeuws kenmerk waarvan de bruikbaarheid door Hase en

Afb. 2.21
Kaiserliches Postamt in Hildesheim
(1878-1880), C.W. Hase

Reichensperger telkens was benadrukt.⁹³ De Keizerlijke Postmeester, Heinrich von Stephan, vond dat de gekozen stijl voor het postkantoor samen diende te gaan met het uiterlijk van de betreffende stad waarin gebouwd werd. In plaatsen met een grotendeels middeleeuws stadsbeeld, zoals Lübeck of Hildesheim, zou een postkantoor in baksteengotiek op zijn plaats zijn, maar deze kon niet zomaar overal neergezet worden.⁹⁴

Ook in later tijd was erkenning niet bepaald vanzelfsprekend. Met de komst van de moderne tijd en de ideologie van het functionalisme, ving een fase aan van volledige verwerping van alle neostijlen, die tot in de jaren 1970 duurde. Tot aan de verwoestende Tweede Wereldoorlog drukten de gebouwen van de Hannoverse School op hoogst kenmerkende wijze hun stempel op het Hannoverse stadsbeeld, maar na de oorlog werden de overgebleven panden als vervuilende elementen in het stadsbeeld gezien. Veel architecten en stedenbouwers, maar ook de monumentenzorg, waren het eens dat deze "Scheußlichkeiten" verwijderd en door eenvoudige, moderne architectuur vervangen moesten worden.⁹⁵ Daarbij leek men te vergeten hoezeer Hases architectuur gestoeld was op rationele en functionele principes en daarmee in zekere zin aan de basis had gestaan van de moderne architectuuropvattingen. De naoorlogse periode pakte dan ook zo mogelijk nog desastreuzer uit voor het gebouwde oeuvre van Hase en zijn navolgers dan de oorlog zelf. Illustratief is de afbraak van de Hannoverse Villa Willmer uit 1886 (afb. 2.22), van de hand van Hases leerling Karl Börgemann (1851-1938) en bijgenaamd 'Die Tränenburg', in 1971.⁹⁶ Onder groot protest werd dit

Afb. 2.22
Villa Willmer, Hannover
(1886), K. Börgemann

pronkstuk van Hannoverse Schoolarchitectuur door toedoen van de stadsbouwmeester gesloopt, om plaats te maken voor een woningbouwcomplex. Dat project werd echter nooit verwezenlijkt, zodat nu een parkeerplaats de plek inneemt van de eens zo indrukwekkende villa...⁹⁷

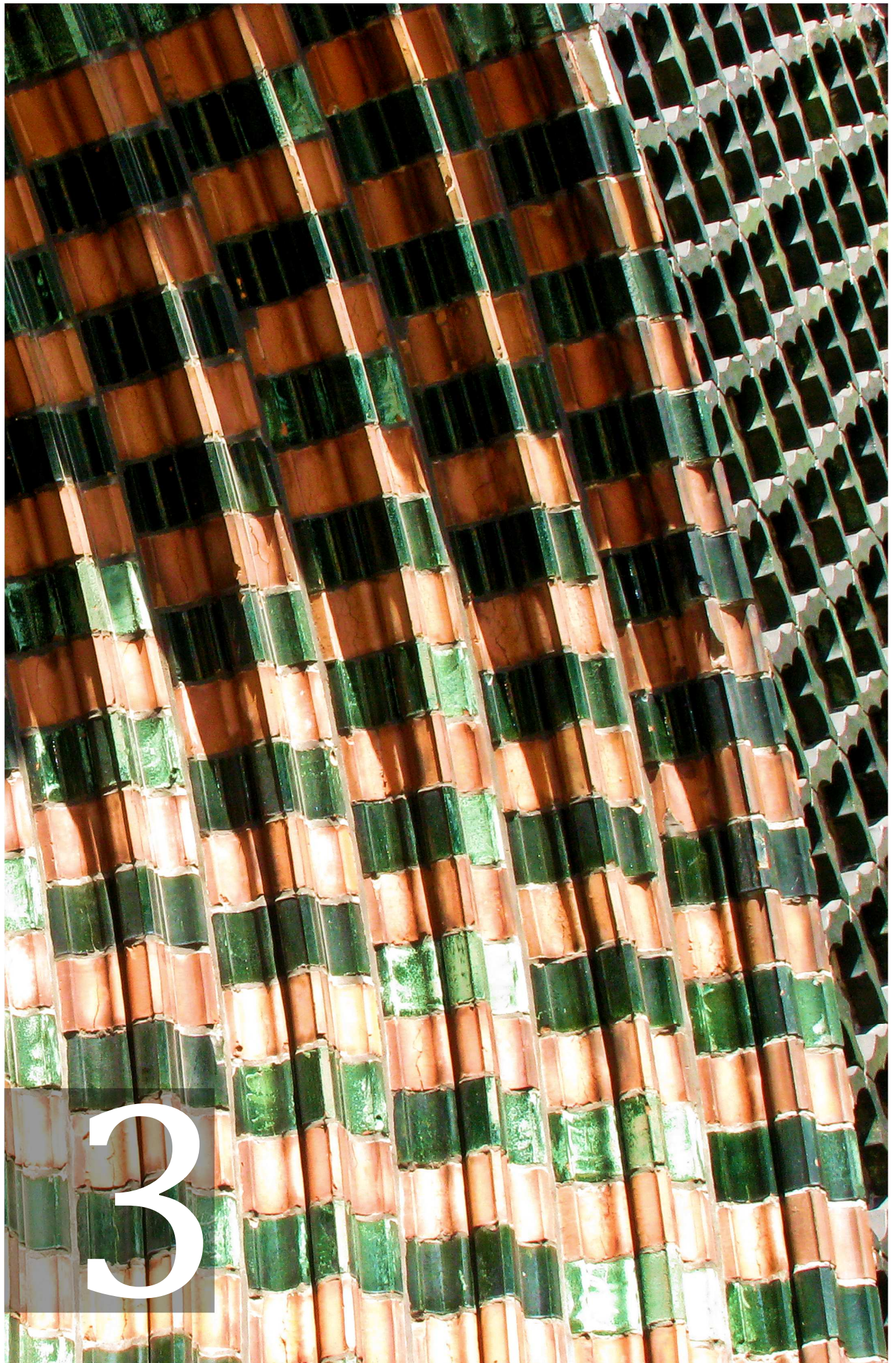
⁹³ Lewis 1993 (zie noot 60), pp. 252-254.

⁹⁴ Lewis 1993 (zie noot 60), p. 255.

⁹⁵ Kokkelink 1998 (zie noot 73), pp. 9-10.

⁹⁶ Het gebouw kreeg deze bijnaam, omdat opdrachtgever Willmer berucht was om de uitbuiting van werknemers en leveranciers van zijn steenfabriek.

⁹⁷ *Die Tränenburg* <www.justchaos.de/blog/archives/782-Die-Traenenburg.html> (19 mei 2012).

3 De Nederlandse neogotiek en het Duitse architectuurvoorbeeld

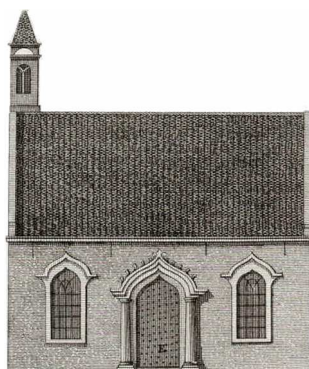
Dit hoofdstuk handelt over de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in de Nederlandse architectuur, waarbij de nadruk ligt op het neogotische spectrum. Tevens wordt aandacht geschonken aan Duitse invloeden die bepalend waren voor het Nederlandse architectuurklimaat in het algemeen en voor de intrede van de neobaksteengotiek, naar voorbeeld van de Hannoverse School, in het bijzonder.

3.1 Neogotiek in Nederland

De wederopbloei van de gotische bouwstijl in Nederland volgde grotendeels de in het vorige hoofdstuk aan bod gekomen negentiende-eeuwse Europese ontwikkelingen. Naar Engels voorbeeld maakte ook in Nederland een herwaardering van de gotische vormtaal zijn opwachting, zij het later – pas vanaf het derde decennium van de negentiende eeuw – en aanvankelijk op veel kleinere schaal. Deze eerste fase, doorgaans bestempeld als vroege of decoratieve neogotiek, ruimde halverwege de eeuw geleidelijk het veld voor de rationele of constructieve neogotiek, die in Nederland voornamelijk in de kerkbouw toepassing vond.

3.1.1 Decoratieve neogotiek

In 1770 verrees op het landgoed Beeckestijn bij Velsen een gotische *folly*: een personeelwoning in de vorm van een kapel met een torentje, accoladeboogvensters en een baldakijn met spitsbogen (afb. 3.1).⁹⁸ Het betrof echter een hoogst uitzonderlijke frivoliteit tussen de gangbare (neo)classicistische scheppingen van die tijd en meerdere decennia erna, want pas vanaf de late jaren twintig van de negentiende eeuw deed de spitsbogenstijl voorzichtig zijn intrede in Nederland. Een van de eerste voorbeelden is de bescheiden Engelse Episcopale Kerk in Amsterdam uit 1827-1829 (afb. 3.2).⁹⁹ Ook werden enkele landhuizen gebouwd, voorzien van gotische decoratie, maar met een klassieke, symmetrische opzet van plattegronden en opstanden. Een voorbeeld hiervan is het huis Beverweerd (1835-1862) bij Werkhoven (afb. 3.3), naar ontwerp van de Utrechter Christiaan Kramm (1797-1875), een van de eerste bouwmeesters in Nederland die de gotiek bestudeerden en op een vrije, niet geheel van fantasie gespeende wijze navolgden, maar in 1834 ook de landelijke primeur had de gotische architectuur te doceren en een plaats te geven in het curriculum van de 'Bouwkundeschool' in Utrecht.¹⁰⁰

Afb. 3.1 (l)
Tekening voorgevel van 'kapelwoning' op landgoed Beeckestijn bij Velsen

Afb. 3.2 (m)
Engelse Episcopale Kerk, Amsterdam

Afb. 3.3 (r)
Huis Beverweerd, Werkhoven

Met de troonsbestijging van koning Willem II (1792-1849) in 1840 kreeg de vroege neogotiek in Nederland een werkelijk belangrijke stimulans. Waar zijn vader de economische ontwikkeling van

⁹⁸ Haslinghuis & Janse 2005 (zie noot 84), p. 336; *Stichting Vrienden van Beeckestijn. Kapelwoning* <www.vriendenvanbeeckestijn.nl/kapelwoning-hendrick-keyser> (14 juni 2012).

⁹⁹ Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 451.

¹⁰⁰ Krabbe 2007 (zie noot 1), pp. 457-458. Meer over Kramm in: T. Boersma, "Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven". Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunst-onderwijs en het 'Gothische Architectuurtekenen' aan de Utrechtse 'Stadsscholen voor Teeken- en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluitsteen* 5 (1989), nr. 3, pp. 83-113.

het land de hoogste prioriteit gaf en weinig waarde hechtte aan cultureel-artistieke uitspattingen, was Willem II in Oxford, waar hij van 1809 tot 1811 had gestudeerd, in aanraking gekomen met de vroege neogotiek. Engelse voorbeelden inspireerden hem tot de bouw van enkele markante gebouwen, zoals de uitbreiding van het paleis Kneuterdijk in Den Haag (1840-1848), waarvan tegenwoordig enkel nog de zogenaamde Gotische Zaal resteert, alsmede de manege aan de Nassaulaan uit 1845 (de latere Willemskerk) en een buitenverblijf in Tilburg (1849), het tegenwoordige Paleis-Raadhuis (afb. 3.4). Koninklijk voorbeeld deed volgen, waardoor binnen korte tijd de gebouwen in spitsbogenstijl als paddenstoelen uit de grond schoten, zoals de hervormde kerk in Zeist (1843), het in tudorstijl opgetrokken landhuis De Schaffelaar bij Barneveld (1852) en het stoomgemaal De Cruquius uit 1849 (afb. 3.5).¹⁰¹

Afb. 3.4 (l)

Paleis-Raadhuis, Tilburg

Afb. 3.5 (r)

Stoomgemaal De Cruquius

3.1.2 Constructieve neogotiek

Zoals reeds geschetst in het vorige hoofdstuk vond onder invloed van de geschriften van Pugin, Viollet-le-Duc en Reichensperger een omslag plaats in het denken met betrekking tot de toepassing van gotische vormen.¹⁰² Zij waardeerden het, door het gildewezen bevorderde, hoge niveau van het middeleeuwse ambacht, evenals de 'echtheid' van het bouw materiaal, dat niet door 'leugenachtig' pleisterwerk werd verhuld. De gotiek werd door hen als een eerlijke, rationele bouwwijze beschouwd, die uitging van constructieve waarheid en waarbij men zich in principe niet verloor in een veelheid aan ornamentiek. De gebouwen waren min of meer vrij in te delen naar functionele behoefte, zonder dat 'loze ruimte' gecreëerd werd als gevolg van een rigide vasthouden aan voorgeschreven (symmetrische) bouwvoorpropties.

Een belangrijk voorwaardenscheppend moment in de ontwikkeling van de neogotiek in Nederland was de herstelling van de hiërarchie van de Rooms-katholieke Kerk in Nederland. Het proces van katholieke emancipatie, al eerder ingezet in 1796 met de wettelijke gelijkstelling van verschillende geloofsgroeperingen, kreeg hiermee vanaf 1853 werkelijk vorm.¹⁰³ In dat jaar werd het aartsbisdom Utrecht gesticht, dat de gelijknamige provincie omvatte, evenals het gehele noordoostelijke deel van het land. Bovendien werden de bisdommen Haarlem, 's-Hertogenbosch, Roermond en Breda ingesteld. De katholieken in Nederland waren niet langer onderworpen aan de roomse missie, maar konden nu op eigen benen staan. In de geest van dit nieuw hervonden zelfvertrouwen en het geboden organisatorische kader werd een sterke impuls gegeven aan de bouw van katholiek vastgoed: binnen een halve eeuw verrees ruim vijfhonderd nieuwe kerken, maar ook vele tientallen kloosters en seminaries.¹⁰⁴

Het was de dichter en kunstcriticus Joseph Alberdingk Thijm (1820-1889) die, als medewerker van het Roomse dagblad *De Tijd*, een belangrijke bijdrage leverde aan de artistieke bewustwording van het katholieke deel van de bevolking. Daarnaast introduceerde hij in zijn eigen tijdschrift de *Dietsche Warande* (vanaf 1855) de beginselen van de rationele neogotiek in Nederland en propa-

¹⁰¹ Haslinghuis & Janse 2005 (zie noot 84), p. 336; *Museum De Cruquius. Stoomgemaal* <www.museumdecruquius.nl/decruquius/stoomgemaal> (14 juni 2012).

¹⁰² Arjen J. Looyenga, 'Ideologie, architectuur en historisch erfgoed in Nederland', in: Jan De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Leuven 1999, p. 66.

¹⁰³ Looyenga 1999 (zie noot 102), p. 62.

¹⁰⁴ Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 514.

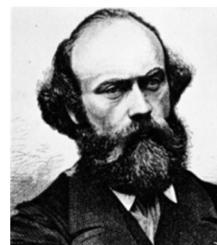
geerde deze voor de vele nieuw te bouwen kerken.¹⁰⁵ De constructieve interpretatie van de gotiek door Viollet-le-Duc werd door hem samengebracht met het moralisme van Pugin en diens keuze voor de gotiek als katholieke bouwstijl bij uitstek, aangevuld met de, goed op de Nederlandse situatie aansluitende, Rijnlandse ideeën over het gebruik van inheemse vormen van Reichensperger.¹⁰⁶ Alberdingk Thijm zag de architect P.J.H. Cuypers (1827-1921) als de aangewezen persoon om vorm te geven aan deze voornemens.¹⁰⁷ Met de toe-eigening van de neogotiek als de ware Rooms-katholieke stijl, werden godshuizen in andere stijlen, zoals de neoclassicistische – die vanaf dan in katholieke kring beschouwd werd als heidens – vaak snel vervangen. Veel van de middeleeuwse kerken, die als gevolg van een wettelijke bepaling terugkeerden in katholieke handen, werden in neogotische stijl ‘hersteld’, niet zelden in een toestand die historisch hoogst twijfelachtig was.¹⁰⁸

Hoewel voordien reeds een aantal pogingen was ondernomen tot een historisch verantwoorde neogotische stijl te komen, wordt de Redemptoristenkerk van Onze Lieve Vrouwe in Amsterdam vaak beschouwd als de eerste grote kerk in Nederland in werkelijk neogotische stijl (afb. 3.6). Deze is gebouwd tussen 1852 en 1854 en ontworpen door Theo Molkenboer (1796-1863), in die tijd de voornaamste kerkenarchitect van Nederland.¹⁰⁹ Hoewel deze bouwmeester een typische vertegenwoordiger van zijn generatie was, ontwerpend in de in die tijd gangbare stijlen van neoclassicisme en vroege neogotiek, werd deze laatste trant door hem met dit gebouw overtroffen. In plaats van slechts enkele willekeurige, min of meer origineel gotisch ogende elementen te gebruiken, heeft de architect hier de middeleeuwse (kathedrale) voorbeelden zodanig getrouw nagevolgd dat deze kerk daarmee een tot dan toe nog niet vertoonde gelijkenis had. Toch leek Molkenboer de constructieve aard van de gotiek nog niet geheel te hebben begrepen, wat blijkt uit de toepassing van bepleisterde houten imitatiegewelven en uit stuc vervaardigde kapitelen, zodat de ‘stukadoorsgotiek’ nog niet als verleden tijd kon worden beschouwd. Deze omslag vond dan ook niet direct en onvoorwaardelijk plaats: gedurende meerdere jaren werd nog zowel in decoratieve als constructieve neogotiek gebouwd. Het historisch gewicht van Molkenboers kerk in Amsterdam moet echter niet worden overschat. Van groter belang voor de stijl waren architecten als Carl Weber (1820-1908, ook wel Charles of Karel genoemd), die de gotische kerken van het Duitse Rijnland waaruit hij afkomstig was bestudeerd had; Alfred Tepe (1840-1920), de ‘hofarchitect’ van het Utrechtse aartsbisdom; maar vooral Pierre Cuypers. Zij kunnen worden beschouwd als de pioniers van de constructieve neogotiek in Nederland.

Van deze drie architecten was Cuypers zeker de meest vooraanstaande, niet in het minst door zijn omvangrijke oeuvre, dat in alle delen van het land verrees. Hij oriënteerde zich aanvankelijk vooral op de dertiende-eeuwse kathedralen van Noord-Frankrijk.¹¹⁰ In zijn eerste grote kerk, de Sint-Lambertus te Veghel (1856-1862), alsmede in de Sint-Catharina in Eindhoven (1859-1867) komt dit duidelijk tot uitdrukking in de kruisvor-

Afb. 3.6
Façade van de
Onze-Lieve-Vrouwekerk, Amsterdam
(1852-1854)

Afb. 3.7
Pierre Cuypers (1827-1921)

¹⁰⁵ Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 100-101, 106.

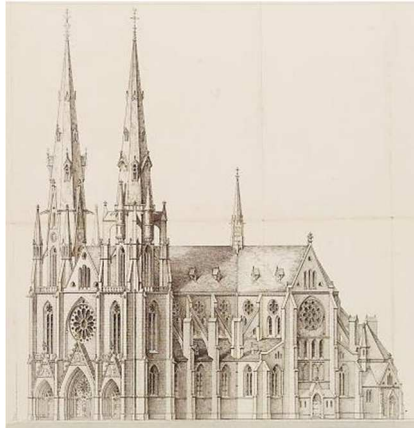
¹⁰⁶ Looyenga 1999 (zie noot 102), p. 66.

¹⁰⁷ Oxenaar 2009 (zie noot 54), p. 100.

¹⁰⁸ Bepaald was dat in plaatsen waar het rooms-katholieke deel van de bevolking de meerderheid uitmaakte – dat gold met name voor de provincies Noord-Brabant en Limburg – de oude kerken, die als gevolg van de Reformatie in protestantse handen terecht waren gekomen, weer aan de katholieke werden toegewezen. In de praktijk kwam daar ‘boven de grote rivieren’ overigens weinig van terecht. Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 97, 113.

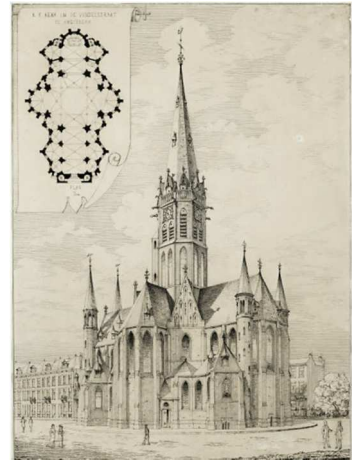
¹⁰⁹ Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 514.

¹¹⁰ Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 135, 141.

Afb. 3.8
Tekening van de opstand van de
Catharinakerk te Eindhoven
(1859-1867)

mige plattegrond en driedelige opstand, evenals in de door pinakels omgeven achthoekige bovenbouw van de torens (afb. 3.8), die naar de kathedraal van Chartres verwijzen.¹¹¹ Deze kerken tonen aan dat Cuypers goed in staat was de Frans-gotische vormen te verwezenlijken in de Nederlandse baksteen, weliswaar met gebruikmaking van natuursteen voor fijner gedetailleerde elementen als (venster)maaswerk, pinakels, kruisbloemen en ander figuratief beeldhouwwerk.¹¹² Vanaf circa 1870 verbreedde hij zijn horizon, door zowel

Afb. 3.9 (r)
Impressie en plattegrond van de
Vondelkerk te Amsterdam
(1870-1880)

inheemse motieven als Engelse, Duitse, Italiaanse en Scandinavische invloeden te verwerken in zijn kerken.¹¹³ Ook trachtte hij een synthese te vinden tussen de basilicale aanleg en de centraalbouw (afb. 3.9), zodat hij optimaal gebruik kon maken van bouwkavels met een klein of onregelmatig oppervlak, zoals de Amsterdamse Vondelkerk (1870-1880).¹¹⁴ Bovendien stond Cuypers niet stil voor wat betreft de door hem voor het interieur geprefereerde materiaalbehandeling: in zijn vroege werken werd het metselwerk doorgaans bepleisterd en gepolychromeerd, wat later koos hij voor schoon metselwerk om na 1860 vooral voor gekleurde en geglazuurde baksteen te opteren.¹¹⁵

Afb. 3.10
St.Barbarakapel in Utrecht
(1879-1880), A. Tepe

Het was Tepe die de voorkeur had van het Utrechtse aartsbisdom, maar hij kreeg weer relatief weinig opdrachten buiten zijn werkgebied. In zijn kerken werd natuursteen zo veel mogelijk vermeden, zodat ze vrijwel uitsluitend in baksteen werden uitgevoerd (afb. 3.10). Hij putte hiervoor inspiratie uit de Oost-Nederlandse en Rijnlandse laatgotiek.¹¹⁶ Het gebruik van glazuur- en vormstenen paste hier niet bij, zodat zijn kerken een weinig kleurrijke, enigszins sobere uitstraling hebben. Weber ving zijn carrière aan in de provincie Limburg (het bisdom Roermond), waar hij Cuypers' grootste rivaal was en zowel in Frans- als Nederrijns-gotische stijl bouwde, maar uiteindelijk concentreerde hij zijn aandacht op het bisdom 's-Hertogenbosch, waar hij vanaf de jaren tachtig een reeks grote koepelkerken in een romaans-gotische trant bouwde (afb. 3.11).¹¹⁷ De meeste andere opdrachten werden binnengehaald door voormalige studenten van Cuypers, zoals E.J. Margry (1841-1891), N. Molenaar (1850-1930), W.A.M. te Riele (1867-1937) en, de in het kader van dit onderzoek belangrijke, J.H.J. Kayser (1842-1917), die opvalt door zijn originele gebruik van elementen van de Noord-Duitse baksteengotiek, waarover meer in het volgende hoofdstuk.¹¹⁸

Afb. 3.11
St.-Petrus' Stoel te Antiochië
in Uden (1890), C. Weber

¹¹¹ Oxenaar 2009 (zie noot 54), p. 142; A.J.C. van Leeuwen, *Pierre Cuypers, architect 1827-1921*, Zwolle 2007, p. 131.

¹¹² Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), pp. 184-188.

¹¹³ Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), pp. 166-170.

¹¹⁴ Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), p. 167; Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 515.

¹¹⁵ Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), pp. 188-189; Oxenaar 1993 (zie noot 2), p. 39.

¹¹⁶ Oxenaar 2009 (zie noot 54), p. 227; Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 515.

¹¹⁷ H.P.R. Rosenberg, *De 19^e-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland, 's-Gravenhage 1972*, pp. 61-62, 111-112.

¹¹⁸ Oxenaar 2009 (zie noot 54), p. 528.

Hoewel de protestanten vroegneogotische kerken gebouwd hebben, gingen ze na het 'claimen' van de neogotiek door de katholieken in 1853 op zoek naar andere stijlen. Dit verklaart waarom het aantal voorbeelden van protestantse kerken in rationele neogotische trant vrijwel verwaarloosbaar klein is. Men vermeed bij voorkeur gotische motieven en wendde zich liever tot eclectische vormen, om uiteindelijk de vroeg-zeventiende-eeuwse Hollandse renaissance als ideaal te omarmen.¹¹⁹

Tot ongeveer 1914 bleef de neogotiek de dominante stijl voor katholieke kerken, maar tegen die tijd was er serieuze concurrentie van andere stijlen gekomen. Latere studenten van Pierre Cuypers, zoals zijn zoon Jos maar ook Jan Stuyt, werden medeverantwoordelijk voor nieuwe stijlontwikkelingen en zaten bij de eersten die het neogotisch monopolie doorbraken.¹²⁰

3.1.3 Neogotiek in de seculiere architectuur

In de Nederlandse kerkbouw van de tweede helft van de negentiende eeuw overheerste de rationele neogotiek, maar vond de spitsboog – anders dan in omringende landen – slechts in beperkte mate toepassing in de seculiere bouwkunst. De gotiek was in principe voorbehouden aan sacrale (lees: rooms-katholieke) bouwwerken, terwijl voor profaanbouw andere stijlen wenselijk werden geacht. Zo werden veel eclectische gebouwen opgetrokken, waarin elementen van verschillende vroegere bouwstijlen werden samengevoegd tot een nieuw geheel.¹²¹ Daarnaast kwam, op instigatie van de Maatschappij ter Bevordering van de Bouwkunst, de zogenaamde 'Oud Hollandsche stijl' in zwang: een schilderachtige architectuur geïnspireerd op zestiende- en zeventiende-eeuwse Nederlandse gebouwen, ook wel als Hollandse (neo)renaissance aangeduid.¹²² Deze vormde een synthese tussen de oude inheemse baksteenbouwtraditie en specifiek renaissancistische motieven – zoals een horizontale gevelgeleding en het gebruik van accenten zoals speklagen en -stukken, rolwerk en obeliskken – doorgaans uitgevoerd in, al dan niet geschilderd, natuursteen.¹²³

Ook een fervent neogoticus als Cuypers placht voor zijn seculiere gebouwen de oud-Hollandse renaissancestijl toe te passen. Hij stond daarbij wel een eigen – door zijn begunstiger De Stuers gepropageerde – variant voor, waartoe de zestiende-eeuwse architectuur van net vóór de reformatie model stond en waarin de nadruk werd gelegd op het pittoreske. In deze door de rijksoverheid ondersteunde 'officiële stijl', die zich opwierp als zijnde rationeel en nationaal, werd weliswaar een aantal van de meest belangwekkende negentiende-eeuwse gebouwen in Nederland opgetrokken, zoals Cuypers' Rijksmuseum (afb. 3.12) en Centraal Station in Amsterdam, alsmede het hoofdkantoor in die stad naar ontwerp van rijksbouwmeester Cornelis Peters (1847-1932), maar algemeen aanvaard werd hij in het vakgebied niet.¹²⁴ Daartoe voerden in de ogen van de tegenstanders gotische, 'dus roomse', elementen te zeer de boventoon.¹²⁵ Dit werd beschouwd als een provocatie en zou duiden op een dreigende ultramontaanse culturele annexatie van Nederland.¹²⁶

Afb. 3.12
Het Rijksmuseum in Amsterdam
(1877-1885), P.J.H. Cuypers

¹¹⁹ Krabbe 2007 (zie noot 1), pp. 516-517.

¹²⁰ Rosenberg 1972 (zie noot 117), pp. 76-79.

¹²¹ Coert Peter Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998, pp. 214, 217.

¹²² Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), p. 226; Oxenaar 1993 (zie noot 2), p. 37.

¹²³ Krabbe 1998 (zie noot 121), pp. 220-226; Petra Brouwer, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011, p. 316.

¹²⁴ Looyenga 1999 (zie noot 102), p. 67; Oxenaar 1993 (zie noot 2), p. 45.

¹²⁵ Als 'gotische' elementen werden onder meer gezien de ribgewelven in het interieur en de met beschilderd glas-in-loodwerk ingevulde 'spitsboogvensters', wat feitelijk renaissancistische rondboogvensters zijn, vergelijkbaar met die van de Amsterdamse Westerkerk (1620-1638). P.T.E.E. Rosenberg, 'Cuypers, een gediensig man', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, p. 233.

¹²⁶ Looyenga 1999 (zie noot 102), p. 68. Meer over deze polemiek in: Auke van der Woud, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997, pp. 175-185, 187-188.

Afb. 3.13
*Mineralogisch-Geologisch Instituut,
 Groningen (1897-1900),
 J. van Lokhorst*

Voor de weinige neogotische burgerlijke gebouwen die werden gebouwd waren het bij voorkeur de latere schakeringen van de gotiek die tot inspiratie dienden, zoals bijvoorbeeld bij enkele onderwijs- en archiefgebouwen van rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst (1844-1906) uit het laatste decennium van de negentiende eeuw (afb. 3.13).¹²⁷ Dit gaat ook op voor de in het volgende hoofdstuk en de catalogus te behandelen seculiere gebouwen in de trant van de Hannoverse School. Indirect had de 'rationele' neogotiek

toch een ver doorwerkende invloed op de seculiere architectuur, aldus J.H.W. Leliman, "door de verspreiding te bevorderen van gezonde begrippen over eerlijke samenstelling, met gebruik van echte bouwstoffen en over het juiste verband tusschen opbouw en versiering. Aan de inwerking van die voorbeelden hebben ook de aanhangers van afwijkende aesthetische beginselen zich niet kunnen onttrekken. De beginselen der redegave middeneeuwsche bouwkunst zijn dan ook niet vreemd aan de totstandkoming der eveneens op logica en rationalisme gegrondveste moderne richting".¹²⁸

Hoe het ook zij, middeleeuwse vormen bleven zeldzaam in de Nederlandse profane bouwkunst, hoewel C.H. Peters met zijn zogenaamde 'postkantorengotiek' een bijzondere positie innam. Deze benaming is overigens tamelijk misplaatst, omdat Peters' postkantoren over het algemeen nogal eclectisch van aard waren en er bovendien maar weinig herkenbare gotische elementen zijn aan te wijzen. Er is eerder sprake van een (gedeeltelijke) oriëntatie op de oude baksteenkerken in zijn geboorteprovincie Groningen, die veelal als romaans of romano-gotisch zijn te kwalificeren.¹²⁹ Hoewel de romano-gotiek tot op zekere hoogte verwant is aan de Noord-Duitse baksteengotiek (zie paragraaf 1.2), staan de negentiende-eeuwse gebouwen van Peters' hand, het Arnhemse hoofdpostkantoor (zie catalogus, pp. 104-106) uitgezonderd, zowel in vormentaal als materiaalgebruik te ver af van het onderwerp van dit onderzoek om deze hierin te betrekken.

3.2 Het Duitse voorbeeld

Waar in Nederland vanouds de blik gericht was op architectuurontwikkelingen in Italië en later Frankrijk, verplaatste deze zich vanaf circa 1840 naar de oosterburen. Het feit dat België, dat zich in 1830 afscheidde van Nederland, zich zo sterk oriënteerde op Frankrijk droeg mogelijk bij aan een toenemende Nederlandse aversie jegens het traditionele Franse voorbeeld.¹³⁰ Bovendien verschaften verschillende Duitse onderzoeken nieuwe inzichten op het terrein van de architectuurhistorie, waarin werd gebroken met de, op classicistische leest geschoeide, achttiende-eeuwse kunstgeschiedenis.¹³¹ Van een volledige afkeer van Frankrijk was geen sprake, maar vanaf 1834 boette het aanwijsbaar aan invloed in, ten gunste van een kortstondige, weinig concreet resultaat opleverende, interesse in de Britse architectuur.¹³²

Enkele uitzonderingen daargelaten was men in Nederland nooit bijzonder gevoelig geweest voor het 'grote gebaar' in de architectuur, maar veeleer geporteerd voor matigheid.¹³³ Vanaf 1840 stak

¹²⁷ Meer over Van Lokhorst in: P.T.E.E. Rosenberg, 'Van Lokhorst, bloemetje van den kouden grond', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 234-265.

¹²⁸ Gugel & Leliman 1918 (zie noot 92), p. 398.

¹²⁹ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 283.

¹³⁰ Christian Bertram, *Stille Größe. Das niederländische Interesse an deutscher Architektur und Architekturförderung im 19. Jahrhundert*, Groningen 2009, p. 60.

¹³¹ Van der Woud 1997 (zie noot 126), pp. 33-34.

¹³² Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 57-60.

¹³³ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 65; Brouwer 2011 (zie noot 123), pp. 307-309.

echter toch een zekere belangstelling voor imposante façades de kop op, die te verklaren valt binnen het kader van de in de meeste Europese landen optredende nationale bewustwording en het bijkomstige streven naar identiteit en prestige. De heersende gedachte dat in Nederland geen plaats zou zijn voor grootse werken van bouwkunst verminderde daarmee aan kracht, zij het dat de voorheen gehuldigde soberheid zeker niet volledig terzijde geschoven werd: er kwam behoefte aan 'stille grandeur'.

Met deze behoefte kwam de Duitse architectuur in beeld. In de gebouwen van Karl Friedrich Schinkel, waarin met betrekkelijk goedkope materialen als zand- en baksteen, een beheerst kleurgebruik en gevelbeeld een "*monumentale Gesamtwirkung*" bereikt werd, zagen invloedrijke Nederlandse architecten, architectuurdocenten en cultuurfunctionarissen hun nieuwe ideaal verwezenlijkt.¹³⁴ Daar bovenop kwam nog dat de wijze waarop in Pruisen de overheid, met Schinkel aan het hoofd, de architectuur begunstigde en controleerde Nederland tot voorbeeld kon strekken om tot een nieuwe 'bescheiden grootsheid' in de bouwkunst te komen.¹³⁵

De jurist Johan Rudolph Thorbecke (1798-1872), later bekend als staatsman en grondlegger van de parlementaire democratie in Nederland met de Grondwet van 1848, gaf in 1837 een aanzet om de blik naar het oosten te wenden met zijn artikel 'Onze betrekking tot Duitschland' in de *Algemeene Konst- en Letter-Bode*. Waar Duitsland gedurende de zestiende tot en met de achttiende eeuw maar weinig toonaangevend was op de gebieden van kunst en literatuur en achterliep op andere Europese staten, sloeg dit vanaf de vroege negentiende eeuw om in een voortrekkersrol, met name voor wat betreft de literatuur en wetenschap, en werd het daarmee "*das Herz Europas*".¹³⁶ Nederland, dat zich in de vroege nieuwe tijd sneller had ontwikkeld dan Duitsland, maar nu op achterstand was geraakt, moest er volgens Thorbecke dan ook naar streven Duitsland weer te evenaren. Op veel terreinen zou het verstandig zijn Duitsland als voorbeeld te nemen, hoewel het uiteindelijke doel de bevordering van de staatkundige en artistieke zelfstandigheid van Nederland moest zijn. Ofschoon de uitwerking van zijn artikel niet overschat moet worden, wendde Thorbecke later (vanaf 1848) als minister van Binnenlandse Zaken zijn invloed aan om Duitse architecten en docenten aan te stellen en Duitse onderwijsconcepten in te voeren.¹³⁷

Maar wellicht de belangrijkste ijveraar voor het Duitse architectuurvoorbeeld in deze periode was de Amsterdamse assuradeur David Daniël Büchler (1787-1871). Hij was betrokken bij tal van culturele organisaties en architectuurgezelschappen en was stichtend lid en eerste voorzitter van de in 1842 opgerichte 'Maatschappij tot Bevordering van de Bouwkunst'. Büchler had grote belangstelling voor de ontwikkelingen in de Pruisische en vooral de Beierse bouwkunst, waarin het onderlinge samenspel van een drietal aspecten de doorslag voor succes gaf. Ten eerste was er de staat, die met maatregelen de bouwkunst kon bevorderen, zoals het stichten van bouwacademies en -scholen en de verstrekking van opdrachten voor de bouw van openbare (model)gebouwen, maar ook controle kon uitoefenen door middel van een opleidings- en toetsingsplicht voor bouwmeesters, alsmede esthetische controle bij vergunningsaanvragen. Het tweede aspect betrof een creatieve en scheppende architect-persoonlijkheid, die het vertrouwen van zijn kunstzinnige koning genoot en daarmee talrijke grote opdrachten toebedeeld kreeg, waarin hij zijn stilistische ideaalbeeld uitdrukking kon geven: in Pruisen was dat Karl Friedrich Schinkel, in Beieren Leo von Klenze (1784-1864). Ten derde was er de stijl: zowel de staat als de architect gaven de voorkeur aan Grieks georiënteerde neoclassicistische vormen. In München bouwde Von Klenze later in een heel scala aan historische stijlen en maakte de stad daarmee tot een heuse 'catalogus' van architectuurmodellen. Voor Nederland was het echter niet zozeer een bepaald Duits stijlvoorbeeld dat van belang was, als wel het principe van stijleenheid. Büchler had vooral interesse in de rol die de staat

¹³⁴ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 65.

¹³⁵ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 65.

¹³⁶ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 66.

¹³⁷ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 66-67.

kon spelen bij de bevordering van de bouwkunst, waarop hij in het invloedrijke en prijswinnende traktaat *Beantwortung der vraag: Waarin ligt de reden van de weinige vorderingen der bouwkunst in ons vaderland, in vergelijking van die bij andere volken, en welke zijn de middelen, om haar bij ons hooger op te voeren?* uit 1843 uitvoerig inging.¹³⁸

De Amsterdamse architect Isaäc Warnsinck (1811-1857) voegde de daad bij de woorden van Thorbecke en Büchler en ging op zoek naar een wijze om vorm te geven aan het gewenste evenwicht tussen de traditionele Nederlandse matigheid op bouwkunstig gebied en een nieuwe architectonische luister. Een stille grandeur, die met de in Nederland gebruikelijke bouwmaterialen te realiseren was, waarbij de keuze voor baksteen dus voor de hand lag.¹³⁹ En dit was nu precies datgene waaraan Schinkel al decennia werkte. Hij had namelijk een vormentaal ontwikkeld die als *Rohziegeltotalkonzept* bestempeld kan worden: ongepleisterde gebouwen, opgetrokken in schoon metselwerk, waarbij lijsten, venster- en deuroplijstingen en ornamenten eveneens uit gebakken klei werden vervaardigd (zoals afb. 3.14). Natuursteen, stuc en hout werden nadrukkelijk niet

gebruikt. Daartoe werden in de loop der tijd steeds meer uit klei vervaardigde elementen ontwikkeld die van de traditionele rechthoekige vorm van baksteen afweken: enerzijds vormstenen voor lijsten en friezen en profielstenen voor venster- en deuroplijstingen, anderzijds terracottaornamenten en -sculpturen. De inspiratie hiervoor had Schinkel, zoals te lezen in paragraaf 1.4, opgedaan in Italië.¹⁴⁰

Afb. 3.14
Bauakademie, Berlijn (1832-1836),
Karl Friedrich Schinkel

In de Nederlandse vakpers was behoorlijk wat aandacht voor alle nieuwe ontwikkelingen die zich in de Duitstalige gebieden voltrokken, hoewel dit in de regel nogal summiere berichten betrof. Ondanks dat deze berichtgeving positief gekleurd was, zag men geen aanleiding afbeeldingen te gebruiken, zodat men zich enkel op basis hiervan geen duidelijk beeld kon vormen van de nieuwste Duitse projecten. Daarvoor was men aangewezen op Duitse plaatwerken, die ook in Nederland in omloop werden gebracht, en zo kon men relatief eenvoudig in aanraking komen met de nieuwste Duitse architectuur.¹⁴¹ In het kader van dit onderzoek mag het *Notiz-Blatt* [vanaf 1855: *Zeitschrift*] *des Architekten und Ingenieur-Vereins für das Königreich Hannover* niet onvermeld blijven. Niet veel minder belangrijk waren de werken waarin (delen van) historische gebouwen werden afgebeeld en besproken. Voorbeelden hiervan waarin de nadruk op de gotiek lag zijn het *Gothisches A-B-C-Buch* uit 1840 van Friedrich Hoffstadt (1802-1846), Karl Möllingers (1822-1895) *Elemente des Spitzbogenstils* uit 1845-1846, Vincenz Statz' (1819-1898) *Gothisches Musterbuch* uit 1856 en de reeds vermelde *Vorlegeblätter für Ziegel- und Steinarbeiten* van Georg Gottlob Ungewitter uit 1849, waarin menig voorbeeld van Noord-Duitse baksteengotiek aan bod komt. Voor een verdere verbreiding van de plaatwerken speelden de architectenverenigingen en -genootschappen als de reeds genoemde 'Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst' en het in 1855 in het leven geroepen gezelschap 'Architectura et Amicitia' een belangrijke rol. De aanschafkosten van de relatief dure boeken en plaatwerken konden op deze manier gedeeld worden en bovendien kon men ze gezamenlijk bestuderen en bediscussiëren.¹⁴²

De Nederlandse inspanningen in de jaren veertig en vijftig om het onderwijs naar Duits voorbeeld te hervormen bleken echter vruchteloos en ook de nagestreefde *Rohziegelbau* van Schinkel bleek

¹³⁸ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 68-70.

¹³⁹ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 87. Niet enkel ideologische overwegingen zullen hebben meegespeeld bij de keuze voor baksteen. Zo valt uit de contemporaine vakbladen op te maken dat in Nederland natuursteen per kubieke meter tot een factor tien duurder was dan schoon metselwerk. Manfred Bock, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlagas Beitrag zur architektonischen Kultur in der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage/Wiesbaden 1983, p. 291.

¹⁴⁰ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 87.

¹⁴¹ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 114.

¹⁴² Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 118-120.

niet haalbaar, omdat men in Nederland niet in staat bleek baksteen en terracotta van hoge gelijkmatige kwaliteit te kunnen leveren. Daardoor ging de gedachte leven dat men grootschalige bouwprojecten alsook het architectuuronderwijs maar beter aan Duitsers over kon laten. En zo geschiedde: er meldden zich talrijke Duitse architecten en kunst- en architectuurdocenten, die de Nederlandse markt soms zelfs overheersten. In Delft werd de nieuwe architectuuropleiding ingericht volgens het polytechnische systeem, aangevuld met kunstvakken, naar voorbeeld van dat van Hannover. Ook de eerste hoogleraar bouwkunst alhier, Eugen Gugel, was van Duitse komaf.¹⁴³

In de jaren vanaf 1870, de periode waarin aanvankelijk de Duitse invloed haar hoogtepunt bereikte, veranderde dit hand over hand in een houding van irritatie en argwaan, waarbij de Duitse architectuur uiteindelijk als tegenbeeld ging fungeren van hoe er in Nederland gebouwd moest worden.¹⁴⁴ Dit laatste valt deels te verklaren door de overheersende aanwezigheid van Duitse invloeden in de architectuur en deels als gevolg van het intimiderende Pruisische buitenlandbeleid, dat had geresulteerd in een oorlog met Frankrijk (1870-1871), gevolgd door de vorming van het Keizerrijk Duitsland. In Nederland voelde men zich enigszins bedreigd in zijn soevereiniteit door deze nieuwe supermacht en verdacht men de Duitsers ervan met een sluipende culturele annexatie bezig te zijn, met name omdat in de voorbije jaren regelmatig door Duitse wetenschappers nadrukkelijk werd gewezen op de historische culturele relaties en overeenkomsten tussen Nederland en Duitsland. In het Nederlandse architectuurwezen kwam geleidelijk aan een einde aan de bewondering en navolging van de grote Duitse bouwmeesters.¹⁴⁵

Het Nederlandse architectuurdiscours ging vanaf dan met name over de vorming van een nationale stijl en de keuze voor een geschikt historisch geïnspireerd vormenvocabulaire, waarbij nadrukkelijk de inheemse architectuur van de pre- óf postreformatorische periode – het voornaamste twistpunt van deze polemiek – tot inspiratie zou moeten dienen.¹⁴⁶ De rol van het Duitse voorbeeld leek daarmee uitgespeeld. *Leek*, want ook na 1870 duurde de Duitse invloed nog geruime tijd voort. De Nederlandse renaissance, die als het vaderlandse, bij uitstek nationale antwoord op alle buitenlandse invloeden werd beschouwd, bleek meer met de Duitse renaissance verweven dan menig Nederlander lief was.¹⁴⁷ Ook kwamen opvallend genoeg juist in het laatste kwart van de negentiende eeuw alle Nederlandse navolgingen van Noord-Duitse baksteenbouw tot stand.

De Nederlandse architectuur werd uiteindelijk pas werkelijk 'bevrijd' van Duitse invloeden toen Hendrik Petrus Berlage (1856-1934), in navolging van onder anderen Willem Kromhout zich er vanaf circa 1895 sterk voor maakte "dat Nederlandse architecten zich vrij moesten maken van architectuurhistorische ballast, van het gezag van architectuurtheoretici en van voorbeelden uit plaatwerken."¹⁴⁸ Niet langer historische stijlen zouden tot inspiratie moeten dienen, maar de eigen persoonlijke invulling die de architect aan zijn ontwerp gaf. Aangezien de kennis van de architectuurgeschiedenis, de gezaghebbende architectuurtheoretici en de plaatwerken met architectuurvoorbeelden met Duitsland werden geassocieerd, zou het zich losmaken hiervan dus ook een verlossing van Duitse invloeden impliceren.¹⁴⁹

3.3 Nederlanders in Hannover

Het aanzien dat de Duitse bouwkunst halverwege de negentiende eeuw genoot had tot gevolg dat een niet onaanzienlijke hoeveelheid Nederlandse architectuurstudenten (een deel van) zijn opleiding aan de hoog aangeschreven Duitse technische scholen ging volgen. Waar aanvankelijk vooral de Bauakademie in Berlijn en de Bauschule aan de Akademie van München de grote trekkers wa-

¹⁴³ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 188.

¹⁴⁴ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 187.

¹⁴⁵ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 188-189.

¹⁴⁶ Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 246-248.

¹⁴⁷ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 189.

¹⁴⁸ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 189-190.

¹⁴⁹ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 189.

ren, veranderde dit vanaf de late jaren 1860 toen de populariteit van de, dichterbij Nederland gelegen, Polytechnische Schule (vanaf 1879 Technische Hochschule) te Hannover snel toenam.¹⁵⁰

Afb. 3.15
Constantijn Muysken (1843-1922)
op dertigjarige leeftijd

Een aardig beeld van de opleiding in Hannover werd gegeven door Constantijn Muysken (1843-1922), de latere gerenommeerde architect die aldaar van 1865 tot 1867 een deel van zijn scholing doormaakte, in een artikel dat hij in het tijdschrift *Bouwkundige Bijdragen* publiceerde. Hierin sprak hij zijn bewondering uit voor de Duitse bouwkunst, met name over Schinkel en Von Klenze die met hun herbezinning op de oude Griekse vormen de crisis, waarin de bouwkunst aan het begin van de negentiende eeuw volgens Muysken verkeerde, overwonnen. Ook vermeldde hij Gottfried Semper (1803-1879) als protagonist van deze periode. Deze groep wist volgens hem de “ontaarde architectuur weder met de kunstproducten der Grieken te vervullen”.¹⁵¹ Verklaringen voor het feit dat de bouwkunst in Nederland zich niet door had kunnen ontwikkelen of zelfs in verval raakte, waren gelegen in het ontbreken van zowel protectie door de rijksoverheid als interesse van het (in kwesties van schoonheid onderontwikkelde) publiek, aldus Muysken. Maar met de stichting van de Polytechnische School in Delft werd een stap in de goede richting gezet, waarop Muysken besloot zijn basisopleiding in Delft te volgen. Hij besloot na twee jaar in Delft te hebben gestudeerd, dat het ook belangrijk was zich niet uitsluitend tot Nederland te beperken. Analoog aan de theorie van Heinrich Hübsch (1795-1863), geponeerd in het in 1828 verschenen traktaat *In welchem Style sollen wir bauen?*, baseerde Muysken de keuze van een plaats voor zijn buitenlandse vervolgoopleiding op de gedachte dat de bouwkunst in een land gevormd wordt door de aard van het beschikbare bouw materiaal, het klimaat, de natuur en de tijdsgeest. Het was dus belangrijk dat de in het buitenland verworven kennis optimaal toegepast kon worden in de Nederlandse situatie. In dit opzicht dacht Muysken niet aan Vlaanderen maar aan Noord-Duitsland en zo vertrok hij naar Hannover om daar in 1865 en 1866 de laatste twee leergangen te volgen.¹⁵²

Nadat in het derde jaar de vakken Griekse en Romeinse kunst en Vormleer waren voltooid, wachte Muysken in het vierde jaar het volgende: “De laatste cursus staat voornamelijk onder leiding van professor Haase [sic] die bij vele bouwkundigen hier te lande niet onbekend zal zijn. Hierin wordt alleen de bouwkunst der middeleeuwen beschouwd en wel hoofdzakelijk de gothische stijl, zijne konstruktie en zijne ornamenten, en naar aanleiding van deze studiën worden door de leerlingen gebouwen in de romaanschen en gothischen stijl ontworpen. Ook werd in deze laatsten cursus een kollegie in de geschiedenis der bouwkunst gegeven door professor Haase. [...] Hannover en een groot deel van Noord-Duitschland zijn arm aan natuurlijke steen, in vergelijking met het overige Duitschland, zoodat de baksteen tegenwoordig het voornaamste bouw materiaal is, en men zich meer en meer op de baksteen-architectuur en de verbetering van den baksteen is gaan toeleggen. De man die hiertoe veel heeft bijgedragen is de heer Haase en de bouwwerken, in Hannover door hem ontworpen en uitgevoerd, verraden eene grondige studie van den gothischen stijl en geven bewijzen van het talent, waarmede hij dezen stijl op de eischen van den tegenwoordigen tijd heeft weten toe te passen.”¹⁵³ Vooral de toepassing van baksteen in daartoe constructief geschikte boogstijlen volgens de negentiende-eeuwse vereisten zag Muysken als voorbeeld voor hoe het in Nederland ook zou kunnen. Gewaarschuwd door het in 1855 verschenen boek *Geschichte der Architektur* van Wilhelm Lübke (1826-1893), waarin ongelukkig uitgekakte experimenten van stijlsynthese werden belicht, sprak Muysken zich nadrukkelijk uit voor het navolgen van historische stijlen.¹⁵⁴

¹⁵⁰ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 144.

¹⁵¹ Constantijn Muysken, ‘De stad Hannover en hare architectuur, vergeleken met die van Nederland’, *Bouwkundige Bijdragen* 15 (1867), pp. 373-384.

¹⁵² Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 144-145.

¹⁵³ Muysken 1867 (zie noot 151), pp. 378-380.

¹⁵⁴ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 145.

Muysken beschrijft in zijn artikel de opleiding in Hannover, waaruit blijkt dat Hase voornamelijk de baksteengotiek onderwees. De invloed van Hases onderwijs beperkte zich echter niet tot deze stijl. Weliswaar werd de toepassing van baksteenbouw in Hannover aan de hand van middeleeuwse boogstijlen onderwezen, ze kon ook goed worden ingezet voor andere historiserende bouwstijlen. Een hele reeks in Hannover geschoolde architecten, zoals de latere Akener architectuurprofessoren Franz Clemens Ewerbeck (1839-1889) en Karl Henrici (1842-1927) alsmede Muysken zelf, behoorde later tot de pleitbezorgers van de neorenaissance.¹⁵⁵

Men zou onvolledig zijn zich bij het zoeken naar de invloed van het Hannoverse architectuuronderwijs op Nederland uitsluitend op Hases Hannoverse School en de middeleeuwse boogstijlen te richten. Beter is het te spreken van een nieuwe aanmoediging voor de baksteenbouwkunst die geïnitieerd werd door de Polytechnische Schule in Hannover. Deze stimulans omvatte weliswaar de middeleeuwse bouwstijlen, maar beperkte zich er niet uitsluitend toe. Nadeel is echter dat deze algemene aanmoediging voor het bouwen in baksteen nauwelijks meetbaar is, vooral omdat een soortgelijke prikkel nog geen 25 jaar eerder vanuit Berlijn en München was verspreid. De impuls voor het bouwen in de Hannoverse Schooltrant is echter beter waarneembaar.¹⁵⁶

Er is niet al te veel bekend over de wegen waarover deze Hannoverse impuls voor het bouwen in baksteen naar Nederland is gekomen. Aan de ene kant was er het 'huisblad' van de Hannoverse School, het reeds genoemde, vanaf 1851 verschijnende *Notiz-Blatt*, dat ook zijn weg naar Nederland vond. Aan de andere kant moet worden gewezen op de Nederlandse studenten die in Hannover gestudeerd hebben: gedurende de periode 1844-1895 waren 163 Nederlanders ingeschreven aan de Polytechnische Schule, waarbij de toeloop pas vanaf 1857 enigszins op gang komt. De meeste van deze studenten kwamen (in tegenstelling tot Muysken) niet voor een architectuurstudie naar Hannover, maar voor de ingenieurstechniek. Als ze zich überhaupt voor een kunstvak inschreven, lieten ze het meestal bij de introductie cursus. Het leeuwendeel van de in Hannover opgeleide Nederlanders werd ingenieur in de textielindustrie of machinebouw, dan wel civiel ingenieur. Slechts 26 van de 163 Nederlanders volgden meerdere architectuurvakken. Minstens zeven studenten uit deze groep werden uiteindelijk architect, waarvan de twee meest succesvolle buiten Nederland werkzaam waren. De eerder genoemde Johannes Klomp studeerde van 1880 tot 1883 bij Hase, waarna in de periode van 1893 tot 1915 circa tweehonderd gebouwen naar zijn ontwerp zijn verzezen, met name in Duitsland, maar ook in België, Luxemburg, Polen en elders. Hoewel hij ook in Nederland gebouwd zou moeten hebben, zijn hier geen concrete gebouwen van zijn hand bekend. Adolf Visscher van Gaasbeek (1859-1911), die van 1877 tot 1881 bij Hase in de leer was, was een van de medeoprichters van de *Bauhütte zum weißen Blatt*, de sociëteit van architecten die de bouwkunst van de Hannoverse School aanhingen. Hij is nadien uitsluitend in Duitstalige landen, voornamelijk Zwitserland, werkzaam geweest.¹⁵⁷

Niet meer dan een handvol leerlingen van Hase oefende later het architectenambt uit in Nederland. Hiervan zijn er drie die enige naam hebben gemaakt en nadien niet in de vergetelheid zijn geraakt: Muysken, Muller en Mialaret. Zo beschouwd kan men in kwantitatief opzicht dan ook nauwelijks spreken van een grote invloed van het Hannoverse architectuuronderwijs op de negentiende-eeuwse bouwpraktijk in Nederland.¹⁵⁸ Constantijn Muysken is waarschijnlijk de bekendste van dit drietal. Zijn kasteel 'Oud-Wassenaar' uit 1876-1879 wordt algemeen beschouwd als een van de hoogtepunten van de negentiende-eeuwse neorenaissance in Nederland.¹⁵⁹ De Amsterdammer Karel Joan Muller (1857-1942) studeerde van 1876 tot 1882 in Hannover, maar keerde daarna weer terug in zijn geboortestad. Hij liet zijn Nederlandse collega's van het architectengenootschap 'Architectura & Amicitia' tijdens een presentatie in april 1884 kennismaken met de architectuur

¹⁵⁵ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 145.

¹⁵⁶ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 146.

¹⁵⁷ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 146-147.

¹⁵⁸ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 147.

¹⁵⁹ Gugel & Leliman 1918 (zie noot 84), p. 400; Van der Woud 1997 (zie noot 126), p. 253; Krabbe 2007 (noot 1), pp. 534-535.

van de Hannoverse School: “Nog stelde de heer Muller een schoone collectie photographieën van Hannoversche bouwwerken ter bezichtiging”.¹⁶⁰ Samen met Jonas Ingenohl (1855-1925) had hij in Amsterdam enige tijd een architectenbureau, om zich later te vestigen in Hengelo, waar hij enig succes had met zijn ontwerp voor de tuinstad ‘t Lansink.¹⁶¹ En hoewel het Amsterdamse Turngebouw (afb. 3.15) subtiel verwijst naar Mullers opleiding, zijn van zijn hand geen daadwerkelijke voorbeelden van Hannoverse Schoolarchitectuur bekend.¹⁶²

Afb. 3.15a-b
Karel Muller & Jonas Ingenohl:
Turngebouw aan de Marnixstraat
in Amsterdam (1885-1887)

J.H.A. Mialaret (1859-1938) is de enig aanwijsbare Hase-scholier die op Nederlands grondgebied in ieder geval één gebouw heeft laten verrijzen waarin trouw werd betoond aan de karakteristieke stijlvoorkeur van zijn leermeester, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

Deze architecten droegen door hun activiteiten in verenigingsverband en architectuuronderwijs bij aan de verspreiding van het Hannoverse gedachtegoed in Nederland. Naast deze – door de in Hannover geschoolde Nederlandse architecten uitgedragen – impulsen zorgden publicaties voor meer bekendheid. Deze stimuli vertaalden zich echter niet zozeer in een bouwhausse van panden in de trant van de Hannoverse School, als wel in een nieuwe aanmoediging voor het bouwen in baksteen/schoon metselwerk. De gotische voorkeurstrant was namelijk niet voorgeschreven, ook in andere historiserende stijlen kon volgens dit principe worden gebouwd. Bertram noemt in dit kader Muyskens Kasteel Oud-Wassenaar. Als concrete Nederlandse voorbeelden van de Hannoverse stijl vermeldt hij enkel Kaysers kerk van de Allerheiligste Verlosser in Rotterdam en Mialarets woon-winkelhuis aan de Boekhorststraat in Den Haag. Hij acht een grotere invloed van de Hannoverse School op de neogotische beweging in Nederland “*nicht unwahrscheinlich, müßte aber noch im Einzelfall nachgewiesen werden.*”¹⁶³ In het volgende hoofdstuk zal daartoe een poging worden ondernomen.

¹⁶⁰ Anoniem, ‘Architectura et Amicitia. Vergadering van 30 april 1884’, *De Opmerker* 19 (1884), nr. 18 (3 mei), p. 153.

¹⁶¹ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 147.

¹⁶² Ellen Smit, ‘Een inrichting voor heilgymnastiek en orthopaedie’. Het Amsterdamse turngebouw van K.J. Muller en J. Ingenohl 1885-1887’, *De Sluitsteen* 14 (1998), november, pp. 61-85; Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 552.

¹⁶³ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 147.

4 Neobaksteengotiek in Nederland

In de late negentiende eeuw zijn er in Nederland enkele architecten geweest die de karakteristieke vormtaal van de Noord-Duitse gotische baksteenarchitectuur hebben aangewend voor één of meerdere van hun gebouwen. Het betreft in één geval een oud-leerling van de Hannoverse architect-docent Hase, te weten J.H.A. Mialaret, die in Den Haag een tweetal woonhuizen met kenmerken van de Hannoverse school heeft gebouwd. Verder gaat het om architecten die weliswaar niet in Hannover hebben gestudeerd, maar toch op zekere wijze met de Noord-Duitse baksteengotiek in aanraking zijn gekomen. De eerste was Johannes Kayser (1842-1917), wiens oeuvre grotendeels uit sacrale gebouwen bestaat, en die in Nederland het grootste aantal gebouwen in de rationele Noord-Duitse baksteenstijl op zijn naam heeft. Daarnaast was er de stadsarchitect van Nijmegen, J.J. Weve (1852-1942), die onder andere met de Bank van Lening in die stad een nauw aan de Noord-Duitse baksteengotiek verwant gebouw ontwierp. Ook het hoofdpstkantoor in Arnhem van de hand van C.H. Peters (1847-1932), de laatnegentiende-eeuwse rijksbouwmeester van post- en telegraafkantoren, vertoont opvallende karakteristieken van deze trant.¹⁶⁴ In dit hoofdstuk wordt een antwoord gezocht op de vragen waarom deze architecten voor deze stijlrichting kozen, op welke wijze de stijlkenmerken tot uitdrukking kwamen in hun ontwerpen en hoe deze gebouwen ontvangen werden, zowel kort na oplevering als in later tijd.

4.1 J.H.J. Kayser (1842-1917)

Johannes Hermandus Julius Kayser zag het levenslicht in het Friese Harlingen op 11 november 1842.¹⁶⁵ Op jonge leeftijd verhuisde hij met zijn familie naar Zuid-Limburg en al in de late jaren vijftig van de negentiende eeuw raakte hij als jongeling betrokken bij de door Pierre Cuypers geleide restauratie van de Sint-Servaaskerk in Maastricht. In de loop van de jaren zestig kreeg hij hier de functie van opzichter. Op Cuypers' bureau in Roermond leerde hij de verdere vaardigheden voor het beroep, om in de vroege jaren 1870 zelfstandig opererend architect te worden. Vooral op het gebied van kerken werd hij een belangrijk bouwmeester, maar ook ontwierp hij seculiere gebouwen. Daar waar zijn kerken voornamelijk (doch niet uitsluitend) in neogotische stijl werden uitgevoerd, gebruikte hij doorgaans andere stijlen voor scholen en stadhuizen. Hoewel ook actief in andere delen van het land, bouwde hij het leeuwendeel van zijn werk in de provincie Limburg, waar hij de meest productieve negentiende-eeuwse kerkarchitect was. Met zeventien kerken bouwde er zelfs meer godshuizen dan zijn leermeester Cuypers. In 1873 verhuisde hij naar Venlo, waar hij tot 1891 de functie van stadsarchitect bekleedde, maar eveneens elders opdrachten aannam, alsook tekenen doceerde aan de Hogere Burgerschool. Vervolgens keerde hij terug naar Maastricht om daar de laatste jaren van zijn carrière door te brengen, waarna hij rond 1902 zijn

Afb. 4.1
Johannes Kayser

Afb. 4.2 (l)
Basiliek van Onze Lieve Vrouwe van
het Heilig Hart, Sittard

Afb. 4.3 (r)
Interieur van de
Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek

¹⁶⁴ Gugel & Leliman 1918 (zie noot 92), p. 398; Krabbe 2007 (zie noot 1), p. 490.

¹⁶⁵ Vaak bestaat er onduidelijkheid over de eigenlijke spelling van zijn familienaam; verschillende documenten refereren aan hem als Kaijser, terwijl in andere, oudere bronnen de naam Keyzer kan worden gevonden. In dit onderzoek wordt de meest gangbare spelling gehanteerd.

tekengerei aan de wilgen hing.¹⁶⁶

In zijn eerste jaren als kerkarchitect vond Kayser, in navolging van zijn leermeester Cuypers, zijn inspiratie in de Franse gotiek van de dertiende eeuw. Zijn vroege basiliek van Onze Lieve Vrouwe van het Heilig Hart in Sittard (1875-1877) is hiervan een hoogstaand voorbeeld (afb. 4.2 en 4.3). Hij wist zich echter los te maken van Cuypers' klassiek-gotische doctrine, want in de late jaren zeventig vond hij er een nieuwe inspiratiebron bij: de Noord-Duitse baksteengotiek. Typische kenmerken van Kayser's werk zijn vanaf dan onder andere de diepe, geprofileerde vensternebben, de veelvuldige toepassing van trapgevels en het gebruik van geglazuurde (vorm)stenen, bijvoorbeeld in kantwerkfriezen. Elementen van deze trant keerden terug in veel van zijn werken (maar niet alle) gebouwd vanaf 1878, het jaar waarin hij met de Sint-Lambertuskerk te Reuver (zie catalogus, pp. 79-80) voor het eerst naar deze bouwtrant verwijst.¹⁶⁷

Deze Noord-Duitse oriëntatie stelde Kayser apart van andere studenten van Pierre Cuypers.¹⁶⁸ Sterker nog: hij leek zelfs het patent te hebben op de toepassing van deze stijl in de negentiende-eeuwse Nederlandse kerkenbouw, want in dit onderzoek is slechts één sacraal gebouw in de betreffende trant gevonden dat niet aan Kayser toegeschreven is.¹⁶⁹ Naast dat hij de primeur had met de introductie van de Noord-Duitse baksteenarchitectuur in Nederland, was Kayser in productieve zin met afstand de meest eminente representant ervan. Voor in ieder geval dertien van zijn sacrale bouwwerken gebruikte hij de vormen van de baksteengotiek, waar de overige, in de volgende paragrafen aan bod komende, Nederlandse architecten elk hooguit drie ontwerpen in vergelijkbare stijl wisten te realiseren.

Kayser was echter niet altijd even consequent in de mate waarin typisch Noord-Duitse elementen in zijn gebouwen werden verwerkt. Zo is het in 1891 gebouwde voormalige pelgrimscentrum Mariapark te Sittard (zie catalogus, pp. 97-98) ruimschoots voorzien van uit natuursteen gebeeldhouwde ornamenten, die als stijlvreemde elementen getypeerd moeten worden. Ook enkele andere gebouwen van zijn hand, waaronder de kloosterkapellen van de Ursulinen (pp. 92-93) en de Zusters onder de Bogen (p. 101) in Maastricht, hebben in het interieur gedeeltelijk stijlvreemde invullingen gekregen, zoals een veelvuldig gebruik van natuursteen en pleister. Desalniettemin is in deze gevallen – zeker voor wat betreft het exterieur – sprake van een duidelijk herkenbare oriëntatie op Noord-Duitse voorbeelden en zodoende worden ze in de inventarisatie meegenomen als Nederlandse navolgingen van de baksteengotiek.

Daarnaast is een twijfelgeval aan te wijzen: de rijzige Maria Geboortekerk in Nijmegen uit 1900-1924 (afb. 4.4) is een mengsel van de vormen van de Franse kathedraalgotiek, met natuurstenen beeldhouwwerk analoog aan het werk van Cuypers, en subtiele verwijzingen naar de Noord-Duitse baksteengotiek, met door middel van gekleurde bakstenen geprofileerde vensters, portalen, nissen en maaswerk. Aangezien de in beperkte mate aanwezige Noord-Duitse kenmerken als zodanig niet overtuigen – er zijn geen geglazuurde bak- en profielstenen en tracering ontbreekt bij de spitsboogvensters of is in het grote roosvenster erg grof uitgevoerd – en bovendien een sterk ondergeschikte rol spelen in het totaalbeeld door de nadrukkelijke aanwezigheid van natuurstenen elementen, is deze kerk niet aange-

Afb. 4.4
Maria Geboortekerk, Nijmegen

¹⁶⁶ Volmar Delheij & Antoine Jacobs, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914. Neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten*, Sittard 2000, pp. 97-98.

¹⁶⁷ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), p. 114.

¹⁶⁸ Rosenberg 1972 (zie noot 117), p. 63.

¹⁶⁹ Te weten de kapel van het Ursulinenklooster te Eijsden, waarvan het overigens niet ondenkbaar is dat Kayser betrokken was bij de totstandkoming (zie de catalogus, pp. 113-114).

merkt als onderwerp van onderzoek.

Hoe Kayser ertoe kwam in deze trant te gaan bouwen is tot op heden niet verklaard. Het is niet erg waarschijnlijk dat er hij via zijn mentor Cuypers mee in aanraking is gekomen had, aangezien deze ten tijde van Kaysers opleiding in de jaren zestig naar verluid nog geen kennis had genomen van het werk van Hase.¹⁷⁰ Wellicht heeft het in het vorige hoofdstuk besproken artikel van Muysken over de Hannoverse School Kaysers interesse gewekt. Maar evengoed kunnen Duitse voorbeeldbladen, zoals die van Georg Gottlob Ungewitter, of het eerdergenoemde 'huisblad' van de Hannoverse School, die ook in Nederland in omloop waren, richting hebben gegeven aan zijn ontwerpvoorkeuren. Daarnaast is niet uit te sluiten dat Kayser met Hases werk in aanraking is gekomen via een mogelijk contact met diens oud-leerlingen Wilhelm Tochtermann (1828-1875), Franz Ewerbeck en Karl Henrici. Zij hadden als docenten aan de polytechnische school van het nabij Limburg gelegen Aken vanaf 1870 een soort dependance van de Hannoverse School ingesteld, die echter vooral het waarheidsaspect in de materiaalkeuze aanhing en deze met name toepaste in neorenaissance-architectuur, doch amper in Hases gotische vormentaal.¹⁷¹ Bewijzen voor deze hypothesen zijn echter niet gevonden.

Overigens is de keuze voor navolging van Noord-Duitse voorbeelden van sacrale baksteenarchitectuur enigszins curieus vanuit het perspectief van de opdrachtgever, de Rooms-katholieke Kerk. Noord-Duitsland is niet bepaald een rooms bolwerk: integendeel, al vele eeuwen zijn deze landstreken grotendeels protestants.¹⁷² Conrad Wilhelm Hase, de voornaamste kerkarchitect in neobaksteengotische trant bouwde als *Konsistorialbaumeister* van de Evangelisch-Lutherse Kerk dan ook vrijwel uitsluitend godshuizen voor de protestantse eredienst. Daar staat tegenover dat de tot inspiratie dienende middeleeuwse gebouwen natuurlijk ruimschoots vóór de reformatie tot stand kwamen.

Johannes Kayser stierf in 's-Hertogenbosch op 17 maart 1917. Zijn zoon Jules (1879-1963) werd ook architect en was eveneens vooral in Limburg werkzaam. Hoewel ook hij later het ambt van stadsbouwmeester van Venlo vervulde, trad hij niet direct in de voetsporen van zijn vader, aangezien hij geen duidelijke stijlvoorkeur hanteerde en zich bovendien liet beïnvloeden door de moderne beweging. Desalniettemin heeft hij in een aantal gevallen het werk van zijn vader met veel respect voortgezet of aangevuld. Zo bouwde hij in 1923 in Reuver een uitbreiding aan zijn vaders kerk in exact dezelfde vormen.¹⁷³ Qua materiaalgebruik en vormgeving sluit deze zodanig naadloos aan dat vandaag de dag geen verschil in bouwfasering meer is op te merken. Ook de Maria Geboortekerk in Nijmegen werd in 1923-1924 fors uitgebreid naar een ontwerp van Jules Kayser, waarmee deze zijn huidige imposante gestalte verkreeg.¹⁷⁴

¹⁷⁰ Op doorreis naar Hamburg en Lübeck bezocht Cuypers in 1864 Hannover en trof er "paleizen zonder daken" en "puntgevels" aan, maar "uit de slechtste tijd der renaissance". "Deze stad heeft niet veel aantrekkelijks voor mij", aldus Cuypers, die op dat moment klaarblijkelijk geen notie had van het werk van Hase, omdat hij anders – alert als hij was op het vinden van gelijkgestemden – vrijwel zeker diens atelier zou hebben bezocht. En blijkbaar was de typische Hannoverse Schooltrant er nog niet zodanig in het straatbeeld aanwezig dat deze gebouwen hem opvielen. Later raakte Cuypers overigens wel bekend met Hase: in 1878 bezoekt hij hem in Hannover, in 1885 brengt zijn zoon Joseph tijdens een rondreis door Duitsland een bezoek aan Hase en in 1895 corresponderen Cuypers en Hase over de baksteenbouw. Bovendien zijn in het Cuypersarchief afbeeldingen van gebouwen van Hase en diens leerling Oppler aangetroffen. Oxenaar 2009 (zie noot 54), pp. 595-596; Van Leeuwen 2007 (zie noot 111), pp. 295, 297, 301.

¹⁷¹ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 15.

¹⁷² Hermann Kinder & Werner Hilgemann, *Sesam atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 1 Van prehistorie tot Franse revolutie*, Amsterdam 1994 (oorspronkelijke uitgave: *dtv-Atlas Weltgeschichte. Band 1 Von dem Anfängen bis zur Französischen Revolution*, München 1964), p. 240.

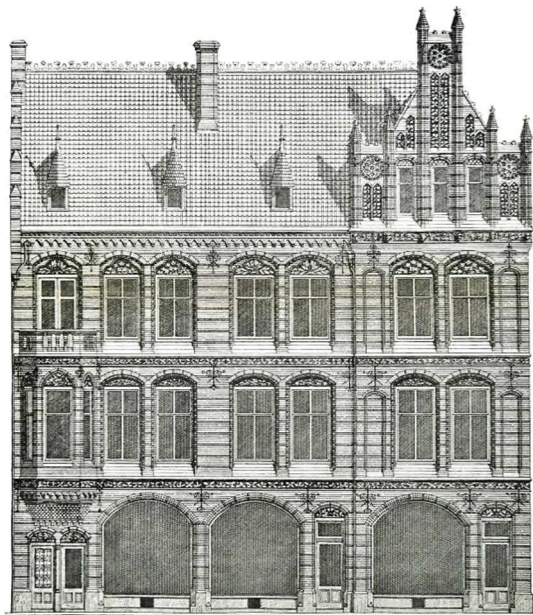
¹⁷³ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), p. 115.

¹⁷⁴ *Monumentenregister van Nijmegen* <www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/on_nivo5.asp?id=65642656> (15 juni 2012).

4.2 J.H.A. Mialaret (1859-1938)

Jean Hubert Antoine Mialaret werd in 1859 in Amsterdam geboren als kind van een Franse vader en een moeder uit Maastricht. Hij bracht zijn kinderjaren grotendeels in Parijs door tot hij in 1872 naar Den Haag verhuisde, waar hij vanaf 1877 enige tijd als tekenaar in dienst was op het architectenbureau van C.H. Peters, Rijksbouwkundige voor het Ministerie van Financiën.¹⁷⁵ Van 1882 tot 1886 studeerde hij aan de Technische Hochschule te Hannover, waar hij colleges volgde bij Conrad Wilhelm Hase en ook lid werd van de 'Hannoversche Bauhütte', een sociëteit voor architecten en ingenieurs.¹⁷⁶ Kort na afronding van zijn studie, waarbij hij werd "voorzien van het prædikaat *ausgezeichnet* van de Technische Hochschule te Hannover, en tevens van zeer loffelijke getuigschriften, hem door de bekende professoren Hase, Köhler en Stier uitgereikt", wordt Mialaret op 1 april 1886 benoemd voor één jaar als hoofddocent bouwkunst aan de Haagse Academie der Beeldende Kunsten. Een jaar later volgt zijn definitieve benoeming "als bewijs van tevredenheid over de vervulling van zijn taak, daar hij door zijn onderwijs en het door hem ontworpen leerplan voor de bouwkundige afdeling het bewijs had gegeven voor zijn betrekking volkomen berekend te zijn".¹⁷⁷ Hiermee werd hij de best betaalde docent van de academie en hij bleef deze functie voor twintig jaar vervullen.¹⁷⁸

Vanwege deze betrekking resteerde weinig tijd voor het uitoefenen van het bouwmeestersambt en zodoende bleef zijn oeuvre zeer beperkt. Van het weinige van zijn hand dat gerealiseerd werd hebben in ieder geval twee Haagse panden kenmerken die zijn te herleiden tot zijn opleiding in Hannover. Zo bouwde hij in 1889 in zijn woonplaats een woonwinkelpand aan de Boekhorststraat

3-7 (afb. 4.5, catalogus, p. 102). Dit is het luisterrijkste Nederlandse voorbeeld van een particulier gebouw in deze trant: Mialaret heeft het op zichzelf al levendige gevelbeeld met trapgevels en een ingenieus ondersteunde erker nog verder verrijkt door volop te putten uit het arsenaal aan baksteen- en terracottavormen dat de Hannoverse School bood. Ook het gebouw voor de Rooms-Katholieke Volksbond aan de Stille Veerkade 37 uit 1901 (p. 103) is van Mialarets hand. Hoewel aanzienlijk bescheidener van ornamentatie en meer eclectisch zijn ook hier nog elementen van de Noord-Duitse baksteenarchitectuur te herkennen, zoals de geglazuurde profielstenen rond en de segmentbogen boven de vensters.¹⁷⁹

Afb. 4.5

Ontwerptekening voorgevel
Boekhorststraat 3-7 te Den Haag

Later in zijn carrière verhuisde Mialaret naar Maastricht en legde zich vanaf dan toe op het schrijven, waarmee hij uiteindelijk ook meer bekendheid vergaarde dan met zijn bouwproductie: van zijn hand zijn verschillende boeken over (architectonisch) tekenen, een Nederlandse vertaling van de architectuurboeken van Vitruvius en enkele belangwekkende werken over de monumenten in de provincie Limburg, geschreven voordat hij in 1938, weer terug in Den Haag, kwam te overlijden.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Antoine Bodar, 'Vitruvius in de Nederlanden', in: Ed de Heer e.a. (red.), *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof. Ir. J.J. Terwen*, Delft 1985 (Leids Kunsthistorisch Jaarboek, 3), p. 77.

¹⁷⁶ Bertram 2009 (zie noot 130), p. 286.

¹⁷⁷ Haags Gemeentearchief, *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage over 1887*, Den Haag 1888, beeldnummer 456.

¹⁷⁸ Haags Gemeentearchief, *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage over 1888*, Den Haag 1889, beeldnummer 465.

¹⁷⁹ Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988 (zie noot 5), pp. 38, 97-98.

¹⁸⁰ Bodar 1985 (zie noot 175), pp. 77-79.

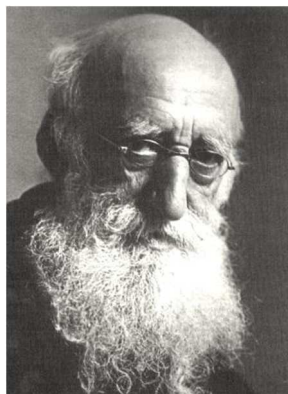
Als enige voormalig scholier van Hase met panden in Nederland op zijn conto die (deels) als navolgingen van de Hannoverse School aan te merken zijn, neemt Mialaret een speciale plaats in tussen de in dit hoofdstuk behandelde architecten. Hij is het dichtst bij zijn 'leest' gebleven en bewees, in het bijzonder met zijn pand aan de Boekhorststraat, de finesse van de Hannoverse Schoolarchitectuur goed in de vingers te hebben. Ondanks de buitengewone kwaliteiten van dit gebouw heeft dat, het minder stijlgetrouwe pand van de Rooms-Katholieke Volksbond daargelaten, niet geleid tot nieuwe opdrachten, althans niet in de betreffende bouwtrant, wat waarschijnlijk enerzijds te verklaren is door zijn drukke betrekking als docent en anderzijds doordat in de Nederlandse vakliteratuur geen aandacht aan dit werk werd geschonken. Enkel in een serie plaatwerken samengesteld door de Duitser Gustav Schönemark over gebouwen waarin de principes van de Hannoverse Schoolarchitectuur weerspiegeld werden, werd enkele jaren na voltooiing een bouwtekening van het pand aan de Boekhorststraat gepubliceerd (afb. 4.5).¹⁸¹

4.3 C.H. Peters (1847-1932)

Cornelis Hendrik Peters kan tot de voornaamste en meest productieve negentiende-eeuwse architecten van Nederland worden gerekend. Gedurende zijn veertigjarige loopbaan heeft hij een belangrijk deel van de door de landelijke overheid uitgevoerde bouwprojecten voor zijn rekening genomen in zijn functie als rijksbouwmeester. Het is met name het grote aantal door hem gerealiseerde post- en telegraafkantoren dat bepalend is geweest voor het nationale architectuurlandschap, zelfs in zodanige mate dat de canon van de Nederlandse architectuurgeschiedenis werd verrijkt met het begrip 'postkantorengotiek'.

Peters kwam op 1 januari 1847 in Groningen ter wereld. Aanvankelijk leek hij voorbestemd om hervormd predikant te worden, maar op zijn zestiende besloot hij anders en ging hij in de leer bij architect A. Breunissen Troost (1832-1900) in Sneek, om op zijn negentiende naar Amsterdam te vertrekken en een praktijkopleiding te gaan volgen bij Cuypers. Na te hebben gewerkt in Bolsward en bij Cuypers' atelier in Roermond, begon hij in 1876 – met referenties van Cuypers en De Stuers, maar zonder ooit zelfstandig een gebouw te hebben ontworpen – als rijksbouwkundige: eerst bij het ministerie van Financiën en een jaar later bij het departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid. Hier kreeg hij de verantwoordelijkheid voor het ontwerp van post-, telegraaf- en belastingkantoren in het gehele land, aangevuld met de 'landsgebouwen' in Den Haag.¹⁸² In 1884 verwierf hij de titel rijksbouwmeester, een functie die hij tot zijn pensionering in 1915 vervulde. Tijdens zijn gehele carrière hanteerde Peters de neostijlen voor zijn ontwerpen, doorgaans op een tamelijk eclectische wijze, waarin onder meer renaissance-emotieven versmolten met middeleeuwse elementen.

Toch was er bij Peters wel sprake van stijlvoorkeuren, die in de loop van de tijd aan enige verandering onderhevig waren. Aanvankelijk was dit de neorenaissance, sterk aanleunend tegen de 'officiële stijl', zoals voorgeschreven door Cuypers en consorten. De protestantse noorderling Peters was weliswaar niet de katholieke geloofsovertuiging van De Stuers en Cuypers toegedaan, maar hij deelde de door hen voorgestane architectuurvoorkeuren. Daarmee weerlegde hij het door talrijke

Afb. 4.6
Cornelis Hendrik Peters

Afb. 4.7
Ministerie van Justitie, Den Haag
(1876-1883)

¹⁸¹ Gustav Schönemark, *Die Architektur der Hannoverschen Schule. Moderne Werke der Baukunst und des Kunstgewerbes in mittelalterlichem Stil*, Hannover-Linden 1893, z.p. [plaat 27 en 28].

¹⁸² Rosenberg 1995 (zie noot 5), pp. 269-270.

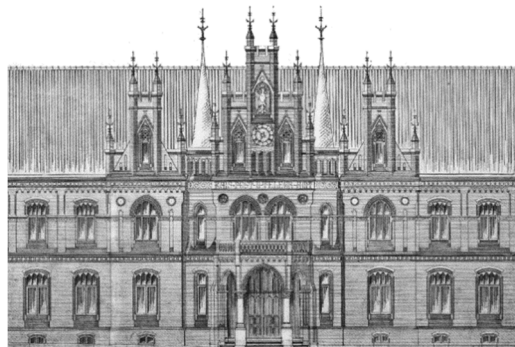

Afb. 4.8
Voormalig postkantoor in Breda
(1880-1881)

critici uitgesproken verwijt dat de rijksarchitectuur een “product van ultramontaanse vormwil” was. Het eerste door hem gerealiseerde rijksgebouw van importantie, het ministerie van Justitie in Den Haag (1876-1883), toonde aan hoezeer de invloed van Peters’ leermeester Cuypers nog merkbaar was (afb. 4.7).¹⁸³ Direct na aanvang van de bouw van het ministerie sloeg Peters stilistisch echter tijdelijk een andere weg in. Zijn eerste post- en telegraafkantoren zijn tamelijk eenvoudige bakstenen panden in een vaag neogotische stijl met weinig decoratie. Een voorbeeld hiervan is te vinden in Breda (afb. 4.8).

Vanaf de tweede helft van de jaren tachtig raakte dit ‘middeleeuwse’ karakter echter weer op de achtergrond en keerde Peters terug naar de renaissance en het maniërisme, veelal georiënteerd op Noord- en Oost-Nederlandse voorbeelden, zoals de Kanselarij van Leeuwarden en de raadhuisen van Bolsward en Franeker.¹⁸⁴ Het postkantoor aan de Kloveniersburgwal te Amsterdam (1886-1889) geeft een eerste indicatie van deze verandering in ontwerpstyl. De voorgevel is voorzien van drie risalieten, die uitlopen in getrapte puntgevels, en wordt geleed in traveeën door geprofileerde korfboognissen, die over drie verdiepingen doorlopen en reliëf geven aan de gevel. Een uitkragend bakstenen boogfries ondersteunt de goot.¹⁸⁵

Peters’ werk kenmerkte zich vanaf dan voor lange tijd door de veelvuldige toepassing van de volgende motieven. Bij de zogenaamde ‘Brugse travee’ is sprake van een geleiding van de gevel in vensterassen door middel van boognissen die zich doorgaans over de volledige hoogte van de gevel uitstrekken, waarbij binnen elke nis telkens één venster van elke verdieping is ondergebracht. Daarnaast gebruikte Peters ook vaak ontlastingsbogen met decoratieve boogvelden boven deuren en vensters, gevuld met beeldhouwd reliëf of siermetselwerk in diverse kleuren. Een derde motief kan regelmatig worden aangetroffen in de topgevels van de kopse zijkanten van gebouwen en wordt gevormd door een reeks klimmende (spits)boognissen, soms voorzien van vensters. Peters heeft hiervoor ongetwijfeld de romano-gotische kerken van zijn geboortestreek tot voorbeeld genomen, waarbij de constructieve en vooral de decoratieve aspecten van baksteen centraal stonden en waarmee hij een persoonlijke tint aan zijn werk gaf. Een laatste karakteristiek, maar dun gezaaid Peters-motief is de trapgevel met overhoekse pinakels, een veelvoorkomend element aan zowel voor- als zijgevels in de Noord- en Oost-Nederlandse architectuur van circa 1450 tot 1630. Niet alleen in Nederland is dit een gekend element, maar ook in de gotische baksteenarchitectuur elders in Noord-Europa komen (trap)gevels met overhoekse pinakels geregeld voor. Zo ook in Noord-Duitsland, waar dit bouwelement werd gebruikt op negentiende-eeuwse postgebouwen, zoals die van Hildesheim (C.W. Hase, afb. 4.9) en Lübeck (E. Hake, afb. 4.10), welke beide opvallende uiterlijke gelijkenissen met het Arnhemse hoofdpstkantoor vertoonden.¹⁸⁶

Afb. 4.9 (l)
Geveltekening Kaiserliches Postamt
te Hildesheim (1878-1880)

Afb. 4.10 (r)
Voormalig post- en telegraaf-
kantoor in Lübeck (1882-1884)

¹⁸³ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 267.

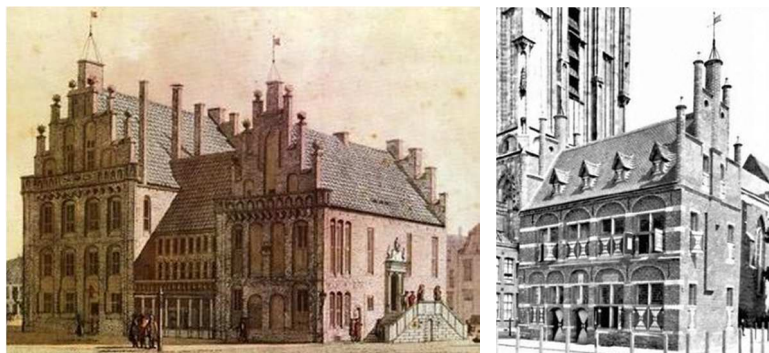
¹⁸⁴ Henk van der Schoor, *Bedrijfspanen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915. Een typologisch onderzoek*, Leiden 1999, pp. 263-265.

¹⁸⁵ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 283.

¹⁸⁶ Van der Schoor 1999 (zie noot 184), pp. 265-271.

Hoewel hij bewust afweek van de vormtaal van Cuypers en de zijnen, moet dit niet als een breuk met diens werk worden gezien, maar eerder als het sterk benadrukken van één van Cuypers' beïnvloedingen. De hernieuwde waardering van het bouwmaterial baksteen was volgens Peters een van Cuypers' belangrijkste verdiensten voor de architectuur in Nederland: "De baksteen, als minderwaardig materiaal langen tijd behandeld, mogt nu weder ziende blijven en werd van nu af, als profiel- en vorm-, en glazuur-steen zelfs betrokken in de ornamentale behandeling van het bouwwerk."¹⁸⁷ Met de klimmende boognissen aan topgevels en profiellijsten rond gevelopeningen paste Peters motieven toe die ook Cuypers geregeld voor zijn kerkgebouwen gebruikte. De detaillering van Peters' gevels was echter veel uitbundiger dan die van zijn mentor. Deuren en ramen werden vanaf dan voorzien van geprofileerde omlijstingen en beeldhouwde natuurstenen ornamenten werden vervangen door geglazuurde baksteen- en terracottadecoraties. Door veelvuldig gebruik te maken van profiel- en vormstenen voor de samenstelling van allerlei middeleeuwse geïnspireerde baksteenmotieven, wist hij een rijk gevelbeeld te bewerkstelligen voor zijn post- en telegraafkantoren. Dit werd een bepalend aspect van zijn werk en zo raakte de term 'postkantorengotiek' in zwang.¹⁸⁸ Naast enigszins smalend was deze benaming bovendien niet geheel op zijn plaats: Peters gebruikte in de eerste plaats elementen uit de romaanse of romano-gotische kerkbouw, bij voorkeur die van Groningen en Friesland, in meerdere of mindere mate gecombineerd met vroege renaissance-motieven van gebouwen uit diezelfde contreien.¹⁸⁹ Karakteristiek gotische vormen als de spitsboog, luchtboog, wimberg en vierpas vindt men in Peters' werk echter betrekkelijk weinig.

Van der Schoor acht het in zijn dissertatie over negentiende-eeuwse post- en telegraafgebouwen waarschijnlijk dat Peters parallel aan, maar niet in navolging van Hase is uitgegaan van de karakteristieken van de regionale baksteenarchitectuur, en zodoende tot vergelijkbaar resultaat is gekomen. Peters had namelijk al in de jaren zestig aantoonbare interesse voor de middeleeuwse Groningse baksteenbouw. Van der Schoor voert hierbij het volgende aan: "Een vergelijking van de detaillering van Arnhem, Lübeck en het Wijn- en Dinghuis in Groningen leert dat Peters als uitgangspunt waarschijnlijk een Nederlands – wellicht Gronings – Middeleeuws voorbeeld heeft gebruikt en niet een Duits 19de-eeuws voorbeeld."¹⁹⁰ Naast dat hij hier abusievelijk het afzonderlijke Wijnhuis, als onderdeel van het raadhuis (afb. 4.11), en het even verderop gesitueerde Dinghuis annex Hoofdwacht (afb. 4.12) – weliswaar beide voorzien van trapgevels met overhoekse pinakels – als één gebouw beschouwt, is het opmerkelijk dat Van der Schoor deze twee (verdwenen) Groningse gebouwen meer gelijkent met het Arnhemse postkantoor toedicht dan de genoemde (eveneens verdwenen) Duitse voorbeelden. Terwijl de Duitse gebouwen, met name dat van Lübeck, voor wat betreft silhouet en materialisatie ogenblikkelijk doen denken aan Arnhem – men moet zelfs twee keer kijken om het verschil op te merken – dient men zonder meer goed te zoeken om Arnhemse overeenkomsten met de betreffende Groningse panden te ontdekken, om vervolgens niet veel verder te komen dan nauwelijks gelijkende overhoekse pinakels en Brugse traveeën. Erg aannemelijk is de bevinding van Van der Schoor dan ook niet.

Afb. 4.11 (l)
Het voormalig Wijnhuis, onderdeel van het stadhuis te Groningen

Afb. 4.12 (r)
Voormalig Dinghuis/Hoofdwacht, Groningen

¹⁸⁷ C.H. Peters, 'De invloed van bouwmeester Cuypers op de in zijn tijd voor het rijk uitgevoerde bouwwerken', *Het Gildeboek* 4 (1921), nr. 11 (september), p. 83.

¹⁸⁸ Rosenberg 1995 (zie noot 5), pp. 283-285.

¹⁸⁹ Van der Schoor 1999 (zie noot 184), p. 358.

¹⁹⁰ Van der Schoor 1999 (zie noot 184), p. 273.

J.H.W. Leliman was daarentegen wél de mening toegedaan dat het Arnhemse postkantoor als navolging van de bouwkunst van de Hannoverse School kon worden aangemerkt, evenals Mialarets Haagse woonwinkelhuis.¹⁹¹ Nu is het heel goed denkbaar dat de in Den Haag woonachtige Peters contact heeft gehad met zijn voormalig medewerker Mialaret, nadat deze in 1886 diens opleiding in Hannover had afgerond en was aangesteld als hoofddocent architectuur aan de Haagse Academie der Beeldende Kunsten. Of Mialaret nu als Peters' inspirator voor het gebruik van Noord-Duitse baksteenvormen moet worden aangemerkt, is niet met zekerheid te zeggen. Paul Rosenberg acht dit niet waarschijnlijk en spreekt van een gelijktijdige belangstelling van Hase en Peters voor het erfgoed van hun beider geboortestrecken.¹⁹²

Feit is echter dat Peters en Mialaret nagenoeg gelijktijdig, in de jaren 1888-1889, elk hun belangrijkste ontwerp in Noord-Duitse trant lieten realiseren. De gebouwen vertonen opmerkelijke analogieën: o.a. voor wat betreft de vormgeving van de trapgevels, maar vooral op detailniveau. Zo zijn de vensternissen van beide panden voorzien van gelijksoortige drielobbige bogen (afb. 4.13 en 4.14). Ook is bij beide gebouwen veelvuldig terracottaloofwerk toegepast (afb. 4.15 en 4.16), alsmede de vormgeving van de uitkragende ondersteuning van beide erkers (afb. 4.17 en 4.18).

Afb. 4.13 (l)

Detail vensternis aan het postkantoor te Arnhem

Afb. 4.14 (r)

Detail vensternis aan het pand Boekhorststraat, Den Haag

Afb. 4.15 (l)

Detail terracottaloofwerk aan het postkantoor te Arnhem

Afb. 4.16 (r)

Detail terracottaloofwerk aan het pand Boekhorststraat, Den Haag

Afb. 4.17 (l)

Detail erkerondersteuning aan het postkantoor te Arnhem

Afb. 4.18 (r)

Detail erkerondersteuning aan het pand Boekhorststraat, Den Haag

Dit doet vermoeden dat beide heren tijdens hun ontwerpwerkzaamheden het werk aan elkaar voorgelegd hebben. Aangezien Mialaret kort daarvoor was afgestudeerd en ongetwijfeld nog begeesterd zal zijn geweest van zijn studieperiode bij de charismatische Hase – zijn uitbundige ontwerp voor het Haagse woonwinkelpand geeft in ieder geval aanleiding deze veronderstelling te bevestigen – lijkt het plausibeler dat Mialaret Peters heeft weten te verleiden tot een eenmalige uitstap 'naar Hannover' dan andersom.¹⁹³ Er is namelijk niets bekend van een eventueel contact

¹⁹¹ Gugel & Leliman 1918 (zie noot 92), p. 398

¹⁹² Rosenberg 1995 (zie noot 5), pp. 283-285.

¹⁹³ Van een tweetal panden aan de Haagse Boekhorststraat (waarover geen gegevens beschikbaar zijn) doen de vormgeving en

dat Peters onderhield met Hannover, al zal hij vanuit zijn specialisme vrijwel zeker bekend zijn geweest met de postkantoren van Hase en zijn leerlingen. Dit vooral omdat zij dezelfde rationalistische beginselen aanhingen, uitgaande van hetzelfde materiaal, als Peters en omdat de middeleeuwse baksteenarchitectuur die in Hannover ter inspiratie diende zeker enige verwantschap heeft met de Groninger romano-gotiek. De niet bepaald cordiale wijze waarop Peters in het artikel ‘Oud-Nederlandsche baksteenbouw’ over Hase spreekt wekt echter niet de indruk dat de heren nauwe, vriendschappelijke betrekkingen onderhielden.¹⁹⁴

De Groninger Peters had al vanaf de jaren zestig grote belangstelling voor het gebouwde patrimonium van zijn geboortestreek.¹⁹⁵ In de eerste tien jaar van zijn carrière zag hij echter geen aanleiding om er in zijn ontwerpen naar te verwijzen. Maar wellicht is hij halverwege de jaren tachtig door de beroepsmatige kennisneming van het werk van de Hannoverse School, bijvoorbeeld de eerdergenoemde postkantoren van Hildesheim en Lübeck, op het idee gekomen om evenals Hase de middeleeuwse vormentaal van zijn geboortestreek in zijn gebouwen toe te passen. Dat wil in Peters’ geval zeggen de baksteenarchitectuur van Groningen, niet zozeer die van Noord-Duitsland – de uitzondering in Arnhem daargelaten.

Met name de middeleeuwse Groningse baksteenkerken werden door hem bewonderd, temeer omdat Peters op basis van Duits architectuurhistorisch onderzoek in de veronderstelling was dat deze aan de basis hadden gestaan van de Noord-Duitse baksteenarchitectuur (zie paragraaf 1.4.2). Hij was dan ook oprecht teleurgesteld dat juist Conrad Wilhelm Hase in 1892 melding maakte van de onjuistheid van deze theorie.¹⁹⁶ Het feit dat hij zich hierover opwond impliceert overigens dat Peters in ieder geval al geruime tijd bekend moet zijn geweest met de middeleeuwse Noord-Duitse baksteengotiek, zodat ook niet volledig uit te sluiten valt dat hij uit eigen beweging, dus zonder inmenging van Mialaret, heeft gekozen voor het gebruik van Noord-Duitse elementen in het Arnhemse postkantoor. Na de ontmaskering van deze leer greep Peters in ieder geval niet meer terug op deze trant en kwam, vermoedelijk niet toevallig, de klad in de toepassing van de Noord-Duitse baksteengotiek/Hannoverse Schoolarchitectuur in Nederland.

Nadat in de eerste jaren na de eeuwwisseling vanuit de politiek kritiek kwam op de hoge stichtingskosten die waren gemoeid met zijn postgebouwen, was Peters gedwongen zijn nieuwe ontwerpen sterk te versoberen, waardoor de gevels “uitgeklede varianten van de ontwerpen uit de jaren 1890” werden.¹⁹⁷ Bij de grote opdrachtenreeks voor de Rijks Veeartsenijschool in Utrecht in de jaren 1903-1916, kreeg hij opvallend genoeg nog wél een ruim budget tot zijn beschikking om zijn rijke vormenarsenaal aan te kunnen spreken. Na de eeuwwisseling verschoof zijn interesse van het ontwerpen naar het historisch onderzoek: enkele voornamelijk publicaties van zijn hand, zoals *Oud-Nederlandse steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*, tot stand gekomen in samenwerking met H. Brugmans, en *Oud-Groningen. Stad en lande* getuigen hiervan.¹⁹⁸

het materiaalgebruik, die op details sterke overeenkomsten met het Arnhemse hoofdkantoor hebben, het vermoeden rijzen dat Peters hier de hand in heeft gehad (zie de catalogus, pp. 115-116). Mocht dat het geval zijn geweest, dan zouden beide architecten elkaar welhaast niet hebben kunnen ontlopen, wat de gedachte dat Mialaret Peters op het Noord-Duitse spoor zou hebben gebracht – ervan uitgaande dat deze panden jonger zijn – nog aannemelijker maakt.

¹⁹⁴ Peters 1894 (zie noot 11), pp. 49-50.

¹⁹⁵ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 281.

¹⁹⁶ Hase deed dat in een lezing op 16 november 1892, die in het begin van 1893 werd gepubliceerd in het *Zeitschrift des Architekten- und Ingenieurs-Vereins zu Hannover*. Hierop reageerde Peters in een lezing op 11 januari 1894, dat in maart en april in delen in het tijdschrift *Architectura* werd gepubliceerd. Peters 1894 (zie noot 11), pp. 49-67.

¹⁹⁷ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 285.

¹⁹⁸ Rosenberg 1995 (zie noot 5), p. 294.

4.4 J.J. Weve (1852-1942)

Jan Jacob Weve, in 1852 geboren in Den Haag en opgeleid onder professor Gugel aan de Polytechnische School in Delft, begon zijn architectenloopbaan in 1877 als medewerker van Constantijn Muysken. Onder de indruk van de schetsen die Weve tijdens zijn *Grand Tour* in Italië had gemaakt, gaf Muysken hem de opdracht de plafonds te ontwerpen voor verschillende kamers, waaronder de centrale hal, in het in aanbouw zijnde kasteel 'Oud-Wassenaar'. Na nog enkele meer of minder prestigieuze opdrachten in den lande werd hij in 1881 aangesteld als gemeentearchitect van Nijmegen. In deze functie was hij veertig jaar lang verantwoordelijk voor de bouw van gemeentelijke gebouwen en woningen en voor de restauratie van Nijmeegse monumenten.¹⁹⁹

Afb. 4.19
Jan Jacob Weve

Aanvankelijk hield Weve zich voornamelijk met de neorenaissance bezig, een logisch gevolg van zijn opleiding bij de renaissancist Gugel, zijn Italiëreis en zijn eerste werkzaamheden onder toezicht van Muysken. Vanaf het midden van de jaren tachtig echter verschoof Weves aandacht in de richting van de 'officiële stijl' en de neogotiek. Het beginselen van het rationalisme trokken hem erg aan, wat ertoe leidde dat de architectuur van Weve minder uitbundig werd in detaillering en materiaalgebruik: de toepassing van natuursteen en stucwerk werd zoveel mogelijk vermeden ten gunste van een meer uniforme uitvoering in baksteen. Illustratief voor deze ontwikkeling is de bouw in 1888-1889 van het woonhuis voor de Nijmeegse parapluafabrikant Dickmann (catalogus, p. 103), dat behoudens twee, door topgeveltjes bekroonde, uitkragende erkers aan voor- en zijgevel weinig noemenswaardige decoratieve elementen heeft. Deze ornamentatie is echter wel van Noord-Duitse snit: meerdere karakteristieke details, zoals de zware uitkragende consoles onder beide erkers, de vensters met segmentbogen als bekroning en de steile bakstenen vensterbanken, zijn te herleiden tot Hannoverse voorbeelden van burgerlijke bouwkunst.

Weve begaf zich ook in het landelijke stijldebat, waarin de pennenstrijd tussen de neoclassicisten en neorenaissancisten enerzijds en de zelfbenoemde 'rationalisten' van de neogotiek anderzijds centraal stond. Hij schreef in 1890 in het *Bouwkundig Weekblad* het stuk 'Klassicisme of Rationalisme', waarin hij kritiek leverde op de bestrijders van de rationalistische neogotiek. Hij was van mening dat de architectuur van het zogeheten rationalisme beter beantwoordde aan de eisen van verantwoord materiaalgebruik en daarmee de toekomst had.²⁰⁰ Hoewel Weve het dus opnam voor de neogotische architectuur, wilde dat zeker niet zeggen dat hij faliekant tegen elke vorm van klassiek georiënteerde bouwkunst was. Weve benadrukte altijd dat hij geen kant koos, hij vond dat beide stromingen recht van spreken hadden.²⁰¹ Zijn oeuvre bewijst dat ook, gezien het feit dat hij naast 'rationalistische' scheppingen ook talrijke gebouwen in neorenaissancestijl, alsmede een aantal eclectische panden op zijn naam heeft staan.²⁰²

In zijn korte 'Hannoverse periode', gedurende de late jaren tachtig en vroege jaren negentig, bouwde Weve nog een tweetal panden in deze trant. Ten eerste de Bank van Lening in Nijmegen (catalogus, pp. 108-110). Dit omvangrijke pandjeshuis vertoont in velerlei opzicht gelijkenis met voorbeelden uit de school van Hase *cum suis*: zwaar vormgegeven geledingen, uitsluitend uitgevoerd in gebakken steen; gebruikmaking van verschillende kleurgradaties bij de vorming van siermotieven in het metselwerk (weliswaar niet met glazuurstenen); de veelvuldige toepassing van vormstenen voor portaal- en vensterprofielen, friezen en consoles; alsook de kenmerkende trapgevels en segmentvormige ontlastingsbogen boven vensters en deuren. Ongeveer tegelijkertijd liet hij in het nabij Nijmegen gelegen Grave een hoogst karakteristiek pand in de betreffende trant

¹⁹⁹ Thieu Knibbeler, *Jan Jacob Weve. Architect (1852-1942)*, Nijmegen 1989, pp. 2, 39-40.

²⁰⁰ J.J. Weve, 'Klassicisme of Rationalisme', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890), nr. 43, 25 oktober 1890, pp. 265-268.

²⁰¹ Knibbeler 1989 (zie noot 199), p. 38.

²⁰² Knibbeler 1989 (zie noot 199), pp. 105-106.

verrijzen: het Sint-Elisabethsgesticht, dat over een rijk geornamenteerde façade en tal van verwijzingen naar de Noord-Duitse baksteengotiek beschikte (zie catalogus, pp. 111-112). Dit gebouw, dat zich met zijn kwalitatief hoogstaande uitwerking kon meten met de betere voorbeelden van de Hannoverse Schoolarchitectuur in Noord-Duitsland, heeft de twintigste-eeuwse sloopwoede jegens de bouwkunst van de negentiende eeuw spijtig genoeg niet kunnen weerstaan en is in de jaren 1970 afgebroken, een lot waaraan Weves Bank van Lening halverwege de jaren tachtig ternauwernood ontsnapte.

Naar Weves redenen voor deze stijlkeuze is het slechts gissen. Wellicht heeft Muysken, als voormalig Hase-student, de Hannoverse School bij hem geïntroduceerd, waarna hij er zich verder in verdiept heeft. In dat kader zou het echter vreemd zijn dat Weve nog circa tien jaar zou wachten alvorens deze stijl toe te passen voor enkele van zijn ontwerpen. Erg aannemelijk is dit dan ook niet, nog buiten het feit dat Muysken in zijn carrière in stilistisch opzicht nooit heeft verwezen naar zijn opleiding in Hannover. Ook is het de vraag of het vroege werk van Johannes Kayser tot inspiratie kan hebben gediend, aangezien dit sacrale gebouwen waren, waarin grotendeels andere vormen werden gebruikt dan in de seculiere architectuur van Weve. Het werk van rijksbouwmeester C.H. Peters, handlanger van Cuypers, zal ongetwijfeld aandacht hebben gekregen van de geëngageerde architect Weve. Nu Peters bezig was met het ontwerp van het hoofdstaatskantoor voor het nabijgelegen Arnhem, is het niet ondenkbaar dat er enig contact is geweest tussen de twee of dat Weve anderszins de ontwerptekeningen voor dit gebouw onder ogen heeft gekregen en daaruit inspiratie heeft geput. Een opmerkelijk detail dat zowel aan Peters' postgebouw als aan Weves Bank van Lening toepassing heeft gevonden, zet deze hypothese enige kracht bij (afb. 4.20 en 4.21). Het gaat hier om een, met gebruik van geglazuurde steen gemetseld, ruitpatroon in de zijgevel van het Arnhemse postkantoor, dat op soortgelijke wijze terugkeert in de Lange Hezelstraatgevel van het Nijmeegse pandhuis.

Afb. 4.20 (l)
Detail van de zijgevel van het
Arnhemse hoofdstaatskantoor

Afb. 4.21 (r)
Detail van de gevel aan de Lange
Hezelstraat van de Bank van Lening

4.5 Overige architecten

Naast de bovengenoemde bouwmeesters, die binnen het vakgebied in meerdere of mindere mate landelijke bekendheid genoten, waren er ook enkele minder gerenommeerde, voornamelijk lokaal opererende, architecten die de Noord-Duitse bakstentrant (gedeeltelijk) toegepast hebben in ontwerpen van hun hand. Zo wordt de kapel bij het Ursulinenklooster in Eijsden (zie catalogus, pp. 113-114), gebouwd in 1892-1893 en in uitvoering verwant aan het werk van Kayser, toegeschreven aan de Roermondse bouwmeester J.A. Jorna (1854-1927). Het voormalige spaarbankgebouw in Barneveld (catalogus, p. 117), naar een ontwerp uit 1909 van de lokale architect G. Haanschoten, heeft – hoewel enigszins eclectisch – kenmerkende eigenschappen die doen denken aan Noord-Duitse seculiere baksteenbouwwerken. Het strekt echter buiten het kader van dit onderzoek om ook deze architecten nader te beschouwen, vooral omdat gegevens omtrent hun carrière en oeuvre nauwelijks beschikbaar dan wel slecht toegankelijk zijn. Van twee andere objecten met herkenbare baksteengotische kenmerken in Den Haag is niet bekend wie voor het ontwerp verantwoordelijk was, hoewel het niet uit te sluiten valt dat C.H. Peters hier een rol gespeeld heeft (pp. 115-116).

Daarnaast is in Rotterdam een twijfelgeval aan te wijzen. Aan de Goudse Rijkweg 403-417, direct naast Kayzers voormalige kerk van de Allerheiligste Verlosser, staat een rij met acht beneden- en bovenwoningen (afb. 4.22) die in zekere mate aansluiting vindt op de kerk.²⁰³ Hoewel het voorma-

²⁰³ Deze woningen vormen samen een rijksmonument (nr. 32760), aangewezen in 1982. *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister* <monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=32760> (19 april 2012).

Afb. 4.22
De betreffende woonhuizen aan de
Goudse Rijnweg te Rotterdam

lige kerk- en kloostercomplex in uitvoering zonder meer getrouwer is aan de vormentaal van de Noord-Duitse baksteentraditie, is ook in deze modernere gestileerde, niet van *Jugendstil*-invloeden gespeende woningen gebruik gemaakt van enkele typerende elementen van de Noord-Duitse trant, met name voor wat betreft het bouw materiaal. Zo is gebruik gemaakt van groene glazuursteen voor de consoles onder de erkers en voor de ezelsrugafdekkingen van de trapgeveltreden, alsook voor 'speklagen' op de benedenetage. De typische Noord-Duitse baksteengotische elementen zijn in dit geval echter te zeer gedegeneerd naar algemeen gangbare *Jugendstil*-vormen om nog van navolging van de Hannoverse Schoolarchitectuur te kunnen spreken.

4.6 Receptie van de neobaksteengotiek in Nederland

Bij raadpleging van de landelijke vakliteratuur (tijdschriften als het *Bouwkundig Weekblad*, *Bouwkundig Tijdschrift*, *Bouwkundige Bijdragen*, *Architectura* en *De Opmerker*) uit de betreffende periode de constatering worden gedaan dat de in de catalogus behandelde gebouwen hierin nagenoeg stelselmatig genegeerd werden.²⁰⁴ Enkel de bouwtekeningen van het Arnhemse hoofdstekantoor van Peters en het Sint-Elisabethsgesticht te Grave van de hand van Weve, aangevuld met een toelichting van de architecten, kregen in *De Bouwmeester*, een jaarlijks verschijnende reeks plaatwerken, een (beperkt) nationaal podium.²⁰⁵ Van, al dan niet kritische, besprekingen door vakbroeders zijn evenwel geen voorbeelden gevonden.

Een mogelijke verklaring hiervoor kan worden gevonden in het slechte gesternte waaronder de Duitse architectuur op dat moment in Nederland stond. In het Nederlandse architectuurwezen was de tijd van bewondering en navolging van de grote Duitse bouwmeesters grotendeels voorbij. Na de overwinning op Frankrijk in de oorlog van 1870-1871, die leidde tot de vorming van het Keizerrijk Duitsland, werd deze jonge natie met argusogen gevolgd. In Nederland voelde men zich bedreigd in zijn soevereiniteit door deze nieuwe supermacht en werd een (culturele) annexatie gevreesd, temeer daar in de voorbije jaren regelmatig door Duitse wetenschappers nadrukkelijk werd gewezen op de historische culturele relaties en overeenkomsten tussen Nederland en Duitsland.²⁰⁶ In een dergelijke sfeer vond men vanzelfsprekend geen goede voedingsbodem voor het propageren van 'vijandelijke' culturele uitingen. In dit licht was het dan ook niet onbegrijpelijk dat aan deze Duitse invloeden geen aandacht geschonken werd, waarvoor wellicht een strategie van doodzwijgen werd aangehouden. Anderzijds kregen ook de scheppingen in de zelfbenoemde 'officiële stijl', zoals de grote Amsterdamse werken van Cuypers en Peters' Haagse ministerie van Justitie, weinig publicitaire aandacht.²⁰⁷ Wellicht geldt vanuit dit oogpunt dat de Nederlandse navolgingen van de Hannoverse School door tegenstanders van Cuypers' opvattingen onder diens rationalistische noemer werden geschaard, waardoor het uitblijven van belangstelling zou kunnen worden verklaard vanuit het lage aanzien dat deze, vaak (onterecht) als 'gotisch' of 'middeleeuws' gekwalificeerde, overheidstrant in een groot deel van de vakkringen had.

²⁰⁴ Deze oude tijdschriften zijn eenvoudig toegankelijk op *TU Delft Tresor. Architectuurtijdschriften* <tresor.tudelft.nl>.

²⁰⁵ Genootschap Architectura et Amicitia (red.), *De Bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details van hedendaagsche Nederlandse bouwmeesters*, Arnhem 1890, z.p. [platen 1-6].

²⁰⁶ Bertram 2009 (zie noot 130), pp. 187-189.

²⁰⁷ Van der Woud 1997 (zie noot 126), pp. 223-224.

Zo bezien is het opvallend dat juist met name in deze, voor de betreffende bouwtrant ogenschijnlijk ongunstige, periode de in dit onderzoek behandelde gebouwen tot stand kwamen. Bertram geeft in *Stille Größe* geen motivering voor de merkwaardige positie die de Hannoverse Schoolarchitectuur inneemt ten opzichte van zijn, in paragraaf 3.2 behandelde, driefasentheorie. Toch kan dit wellicht verklaard worden doordat deze trant met zijn middeleeuwse, schilderachtige voorkomen niet beantwoordde aan de negatieve connotaties die de intimiderende opkomst van de nieuwe mogendheid Duitsland opriep, zoals de pompeuze (neo)classicistische architectuur aldaar dat in zekere zin wel deed. Sterker nog, de Noord-Duitse baksteengotiek werd, op basis van architectuurhistorisch onderzoek in het midden van de negentiende eeuw (zoals besproken in paragraaf 1.4.2), niet eens zozeer als typisch Duits beschouwd, maar eerder als een verder ontwikkelde versie van oorspronkelijk Nederlandse architectuur, waarmee deze dan ook *salonfähig* was en zelfs goedkeuring kreeg om te worden gebruikt in een Nederlandse context.

Dat veranderde echter nadat Hase in 1892, voortbouwend op een publicatie van Rudolph uit 1889, meldde dat de Nederlandse architectuur nooit invloed kon hebben gehad op de Noord-Duitse baksteenbouwkunst. C.H. Peters probeerde hier nog wat tegenin te brengen, maar hij kreeg weinig bijval.²⁰⁸ Zodra algemeen bekend werd dat het bij de Noord-Duitse baksteengotiek toch echt ging om een bouwtrant van Duitse oorsprong, of in ieder geval niet van Nederlandse origine, leek de legitimiteit voor toepassing van deze bouwtrant in Nederland verloren en was het snel gedaan met zijn (betrekkelijke) populariteit.²⁰⁹

Een aardig voorbeeld van een kritische gebouwbeschrijving uit de tijd van even na de bouwperiode wordt gegeven door Jan Kalf (1873-1954), een gekend architectuurcriticus in de eerste helft van de twintigste eeuw, bij de behandeling van Kaysers Allerheiligste Verlosserkerk in Rotterdam: “Men waant zich eensklaps ergens in Noord-Duitschland verplaatst, in Lübeck of Rostock bijv., wanneer men voor den, geheel van grijsroode in afwisseling met groen-verglaasde baksteen opgetrokken, voorgevel van deze kerk komt te staan. [...] Maar de heer Kayser schijnt zich wel een indigestie te hebben gesmuld aan deze steen, want waarlijk [...] – al ziet men met genoeg sommige beschaafde détails als de profileering der diepe vensternebben – ten slotte is toch van verglaasde vormsteen hier stellig een teveel, en een motief als het traliewerk bijv., waarmede het veld om den hoofdingang bekleed is, heeft er toch meer den schijn van door een timmerman te zijn bedacht, die een latwerk voor klimplanten aan een veranda had te ontwerpen, dan door een bouwmeester, die zich rekenschap zou geven van wat het zeggen wil te werken met gebakken klei. [...] En dan zwijg ik nog van den redeloozen opbouw der hoektorentjes, die den grooten toren omgeven, met hun óverslanke en zoo geheel uit den toon vallende witte colonnetten. Dit laatste is te meer te betreuren, omdat de gevel zich overigens kenmerkt door zekere stijlvastheid, door een onderlinge verwantschap tusschen de verschillende vormen, waaraan het te danken is, dat hij ten slotte, een niet onbevredigenden indruk achterlaat. [...] Alles bijeengenomen behoort deze kerk zeer zeker tot de meest bezienswaardige van Rotterdam.”²¹⁰

De bouwkunst van de negentiende eeuw heeft een groot deel van de twintigste eeuw in een kwaad daglicht gestaan. Dat wordt duidelijk geïllustreerd door de minimale behandeling in tot en met de jaren 1970 gepubliceerde overzichtswerken van de architectuurgeschiedenis, enkele uitzonderingen daargelaten. Pas vanaf dan komt er geleidelijk aan weer aandacht en waardering voor de negentiende-eeuwse bouwproductie.²¹¹

Tekenend voor de lage achting die de neo(baksteen)gotiek gedurende lange tijd ten beurt viel is een passage in het boek *De verwoeste kerken van Limburg* (1947), dat handelt over de lotgevallen

²⁰⁸ Peters 1894 (zie noot 11), pp. 49-50. In de erop volgende nummers werd geen reactie op dit artikel aangetroffen.

²⁰⁹ Dit zijn feitelijke constatering, maar of hierbij sprake is van een causaal verband is niet met zekerheid te stellen.

²¹⁰ Jan Kalf, *De katholieke kerken in Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld*, Amsterdam 1906, pp. 329-330.

²¹¹ Auke van der Woud, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008, pp. 7, 30-40.

de godshuizen in die provincie tijdens de Tweede Wereldoorlog. De auteur treurde niet om de vernieling van de Sint-Michaëlskerk te Herten (zie catalogus, p. 81), een alleszins representatieve vertegenwoordiger van het Noord-Duits georiënteerde werk van Kayser, aangezien hij deze beoordeelde als “een artistiek waardeloos kerkgebouw” en waarbij hij niet naliet nadrukkelijk te opteren voor sloop en vervangende nieuwbouw.²¹² En zo geschiedde.²¹³

Vandaag de dag krijgen de voortbrengselen van de neogotische periode meer waardering. In het laatste kwart van de twintigste eeuw is men gaandeweg tot de ontdekking gekomen dat de negentiende eeuw veel waardevolle bouwkunst heeft opgeleverd en in veel gevallen heeft dat geleid tot een beschermde status als gemeentelijk of rijksmonument.²¹⁴ Toch is deze kleine, aan Noord-Duitse voorbeelden gelieerde stroming binnen de negentiende-eeuwse architectuur in Nederland klaarblijkelijk niet bij alle vakbroeders bekend: zo bleek bij raadpleging van monumentenbeschrijvingen van in de catalogus behandelde gebouwen soms dat ondubbelzinnig als Noord-Duits te kwalificeren elementen niet als zodanig zijn opgemerkt.

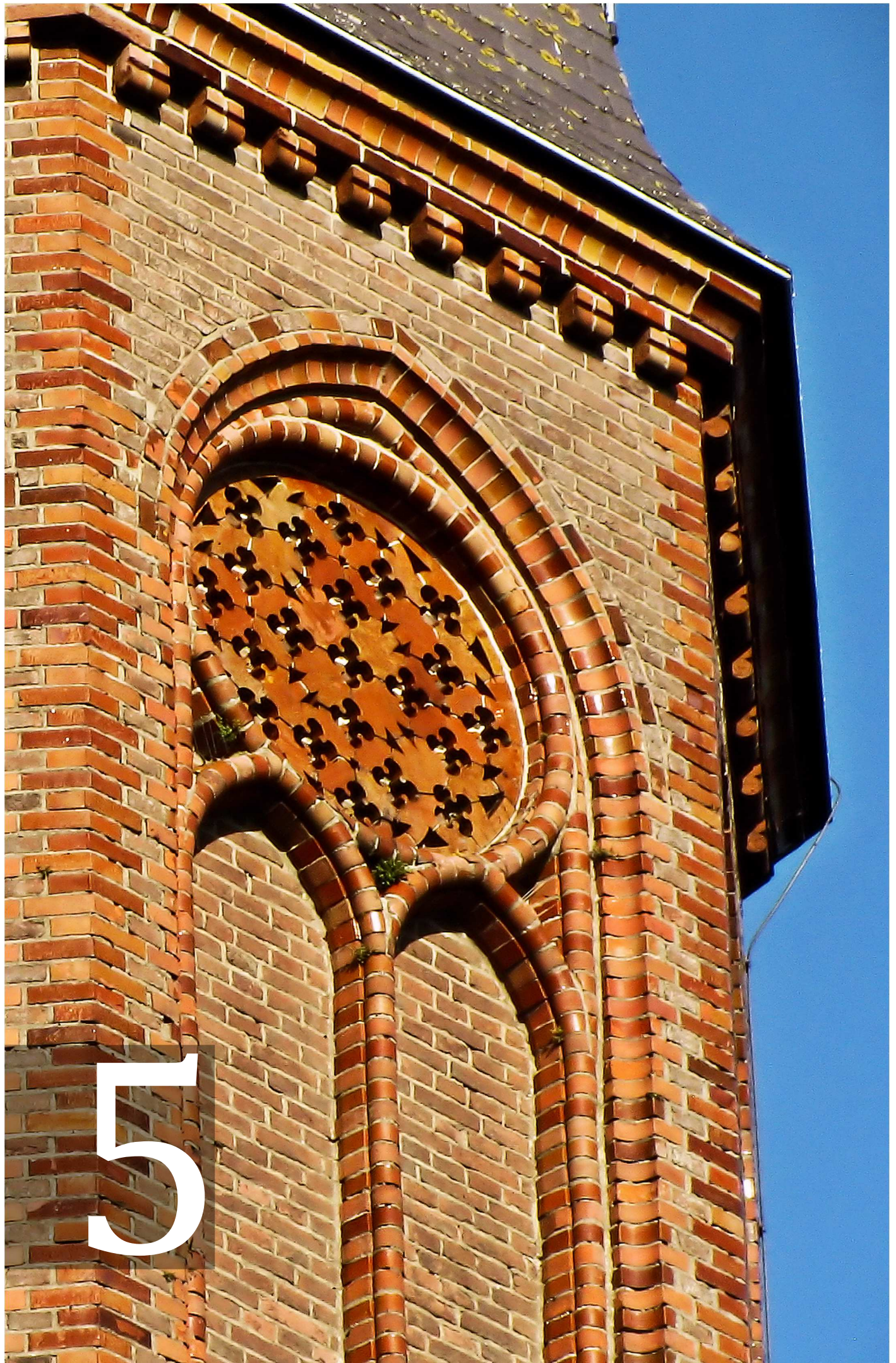
Ondanks de toegenomen waardering voor het negentiende-eeuwse erfgoed, is niet voor alle gebouwen de bedreiging van het voortbestaan afgewend. Het nog altijd voortdurende maatschappelijke proces van ontkerkelijking – zeker in katholieke kring, waartoe alle behandelde sacrale gebouwen behoren, is dit van toepassing – heeft tot gevolg dat elk jaar tientallen kerken aan de eredienst worden onttrokken en soms zelfs worden afgebroken. Hoewel doorgaans getracht wordt in deze gevallen een nieuwe bestemming te geven aan de kerkgebouwen, valt het niet altijd mee een passende invulling te geven aan deze specifiek vormgegeven ruimtes. Zeker in kleine kernen kan het ontbreken van draagvlak voor eventuele passende gebruiksvormen problemen opleveren. Zo ook in Rijkevoort, waar de aanstaande buitengebruikstelling van de Sint-Rochuskerk (catalogus, p. 88) in de loop van 2013 momenteel voor hoofdbreken zorgt.²¹⁵

²¹² A. van Rijswijk, *De verwoeste kerken van Limburg*, Roermond 1947, p. 58.

²¹³ *Kerkgebouwen in Limburg. Sint-Michaël, Herten* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=618> (25 april 2012).

²¹⁴ De in dit onderzoek beschouwde gebouwen worden in monumentenbeschrijvingen vanwege hun betrekkelijke stilistische zeldzaamheid doorgaans als ‘architectuurhistorisch (zeer) waardevol’ aangemerkt.

²¹⁵ *Kliknieuws. De Maasdriehoek* <maasdriehoek.kliknieuws.nl/nieuws/144110/rijkevoort-veel-vragen-over-kerksluiting> en <maasdriehoek.kliknieuws.nl/nieuws/144179/kerksluiting-in-rijkevoort> (16 augustus 2012).

5

5 Besluit

Met de kerstening van noordelijk Europa ontstond een toenemende behoefte aan sacrale gebouwen, die bij voorkeur in duurzaam materiaal opgetrokken dienden te worden. Doordat de voorraad natuursteen, aanwezig in de vorm van in de ijstijden afgezette zwerfstenen, beperkt en weinig geschikt was, was men in het laagland aan de kusten van de Noord- en Oostzee aangewezen op een alternatief. De komst van kloosterorden in deze weinig ontwikkelde, dunbevolkte streken gaf aanleiding voor het bouwen in kunstmatige, gebakken steen, die kon worden gewonnen uit klei en leem, maar verschaftte ook de kennis en kunde voor het toepassen van deze techniek. Na het prille begin rond 1150 nam het bouwen in baksteen vanaf de dertiende eeuw werkelijk een grote vlucht, om van grote invloed te worden op het architectuurlandschap in de noordelijke gewesten van het huidige Duitsland en Polen en, verder oostwaarts, in de Baltische staten.

Hier ontwikkelde zich een karakteristieke vormentaal die zich onderscheidt door zijn uniformiteit: voor alles wat in steen kon worden opgetrokken werd baksteen gebruikt. Natuursteen, in andere streken vaak toegepast voor onderdelen als traceringen en pinakels, kwam in principe *nicht in Frage*. Ook was al vroegtijdig sprake van een verfijnde toepassing van het materiaal, wat tot uitdrukking kwam in een betrekkelijk rijke vormentaal. Hierin werd optimaal gebruik gemaakt van het beperkte vormelijk potentieel van het materiaal. Met een bescheiden sortering van in mallen gevormde bakstenen konden complexe configuraties worden geschapen, die gecombineerd in indrukwekkend rijke gevels resulteerden. Ondanks de beperkingen van het broze materiaal was zodoende een breed spectrum aan vormen mogelijk.

Dit in tegenstelling tot Nederland, waar ondanks het feit dat baksteen al vele eeuwen als voornaamste bouw materiaal wordt gebruikt, het esthetisch potentieel van dit materiaal tot ver in de negentiende eeuw vrijwel nooit ten volle benut is. Hier bleef, anders dan in Noord-Duitsland, de baksteenarchitectuur over het algemeen sober en doelmatig. Voor zover sprake was van versiering werd hiertoe doorgaans gebruik gemaakt van natuursteen, meestal aangevoerd uit Wallonië, Bentheim of de Eifel. Enkel in de romano-gotische kerkbouwkunst van Groningen en Friesland en in beperktere mate in de Hanzesteden langs de IJssel ging men wat verder met de mogelijkheden vorm te geven aan en met gebakken steen en deze in te zetten voor ornamentatie, maar verdere verspreiding van deze techniek vond in het huidige Nederland nauwelijks plaats.

In Noord-Duitsland gaven negentiende-eeuwse architecten als Friedrich Gilly en Karl Friedrich Schinkel de aanzet voor een grote belangstelling voor de overgebleven middeleeuwse baksteenbouwwerken, die de opmaat vormde naar een heuse herleving van deze bouwtrant. Had deze interesse aanvankelijk een praktisch oogpunt, waarbij de baksteengotiek als inspiratiebron voor eigentijdse architectuur diende, later die eeuw ging ook kennis- en theorievorming een rol spelen, bijvoorbeeld over het vraagstuk van de oorsprong. Een aantal belangwekkende Duitse historici was gedurende een groot deel van de tweede helft van de negentiende eeuw de mening toegedaan dat de middeleeuwse baksteenarchitectuur in Noord-Duitsland uit Nederland stamde. Vanaf het einde van de jaren 1880 werden echter steeds meer argumenten geleverd die tegen deze lezing indruisten, waarmee deze danig aan kracht inboette en al spoedig niet meer relevant werd geacht.

De manifestatie van de neogotiek in de negentiende eeuw was voor een groot deel gestoeld op drie invloedrijke ontwikkelingen: de toenemende interesse voor het verleden als gevolg van het romantische gedachtegoed, het zoeken naar een (historisch gegronde) identiteit voor de jonge postnapoleontische staten en het religieus reveal van de Rooms-katholieke Kerk. Waar de neogotiek zich aanvankelijk uitte op een weinig historisch verantwoorde, in de eerste plaats decoratieve wijze, waarin materiaalgebruik en constructietechniek niet teruggrepen op de oorspronkelijke middeleeuwse bouwtrant, wint vanaf het midden van de negentiende eeuw een meer weloverwogen variant van de neogotiek terrein. In de theorieën van de internationale protagonisten Augustus Welby Northmore Pugin en Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc waren waarheid en rede de kernbe-

ginselen. Dit hield in dat de constructie eerlijk getoond werd, dat afzonderlijke gebouwfuncties een herkenbare en gemotiveerde plaats in de plattegrond en opstand kregen en dat decoratie in dienst stond van de constructie. In Duitsland was het de Rijnlander August Reichensperger die deze beginselen in diverse invloedrijke geschriften verspreidde. Deze principes waren van grote invloed op de Europese ontwikkelingen in de neogotiek en bleken essentiële voorwaarden voor het ontstaan van de neobaksteengotiek van de Hannoverse School.

Schinkel had even na 1800 in Italië de esthetische en waarachtige waarde van baksteen in schoon metselwerk 'ontdekt' en beïnvloedde hiermee onder meer Friedrich von Gärtner, die als docent aan de Akademie van München de 'waarheidsstijl' in baksteen bij zijn student Conrad Wilhelm Hase onder de aandacht bracht. Hase combineerde de waarheidsleer van Von Gärtner met de rationalistische neogotische opvattingen van Reichensperger. Hieruit vloeide een neogotische baksteenstijl voort, waarvan de vormtaal een afgeleide was van het materiaal en zodoende als het ware een 'moderne' voortzetting vormde van de middeleeuwse Noord-Duitse baksteengotiek.

Als grondlegger van een productief architectenbureau en een invloedrijke architectuuropleiding was Hase van groot belang voor de verspreiding van deze neogotische stijlvariant in Noord-Duitsland, alsook in zekere mate daarbuiten. Het succes van de Hannoverse School is echter niet enkel te verklaren uit esthetische overwegingen, maar ook doordat de stijlrichting bij uitnemendheid beantwoordde aan het negentiende-eeuwse rationalistische streven naar waarachtigheid. Met name dit laatste aspect kreeg veel belangstelling en leidde ook tot een aanzienlijke toeloop van studenten, waarvan menigeen uit het buitenland, zo ook uit Nederland.

De Nederlandse architectuur van de negentiende eeuw werd aanvankelijk sterk beïnvloed door internationale ontwikkelingen. Waar aan het begin van de eeuw het Franse neoclassicisme de heersende stroming was, maakte in de late jaren twintig de uit Engeland afkomstige neogotiek zijn opwachting. Deze kreeg vanaf 1840 een belangrijke stimulans met het aantreden van koning Willem II, die zijn hof uitbreidde met een aantal gebouwen in neogotische trant.

Van lange duur was deze vroege, door decoratieve overwegingen gemotiveerde, versie van de neogotiek echter niet, want vanaf het midden van de negentiende eeuw maakte de op constructieve beginselen gestoelde neogotiek school. De belangrijkste voorvechter van deze stroming in Nederland was Pierre Cuypers, die de ideeën van Pugin en Viollet-le-Duc vertaalde in een bij de Nederlandse context passende rationeel-gotische baksteenarchitectuur. Deze vond, als gevolg van de recentelijke emancipatie van de katholieken in Nederland, grootschalige toepassing in de roomse kerkbouw. Cuypers' voorkeur voor de constructief heldere Noord-Franse hooggotiek – later in zijn carrière inspireerde hij zich ook op inheemse en andere buitenlandse gotiekvarianten – had veel invloed, niet alleen op zijn talrijke leerlingen, maar ook op zijn concurrenten. Hoewel ook hij zich in het begin van zijn loopbaan voegde naar Cuypers' stijlvoorkeur, wist één van diens leerlingen, Johannes Kayser, zich vanaf de late jaren zeventig te onderscheiden door zijn, voor Nederland hoogst originele, navolging van de Noord-Duitse baksteengotiek.

Ook in de seculiere architectuur, met name die in opdracht van de rijksoverheid, had Cuypers, geruggesteund door de invloedrijke Joseph Alberdingk Thijm en Victor de Stuers, heel wat in de melk te brokkelen. Hier bediende hij zich echter niet van de gotiek als inspiratiebron, maar van zestiende- en zeventiende-eeuwse inheemse voorbeelden, ook wel bekend als Hollandse renaissance. Met name de vroegere, zestiende-eeuwse nuances van deze trant kregen Cuypers' voorkeur en werden toegepast in een aantal belangwekkende rijksgebouwen, welke volgens Cuypers en zijn beschermheren dé nationale Nederlandse bouwstijl representeerden. Deze stijlvariant werd echter niet in brede kring gedragen en ondervond veel weerstand. Rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst had aansluiting op de ideeën van het triumviraat Thijm-De Stuers-Cuypers en was tegen het einde van de negentiende eeuw een van de weinigen in Nederland die profane gebouwen met duidelijk herkenbare gotische elementen ontwierp.

Parallel aan bovengenoemde ontwikkelingen kon men vanaf circa 1840 spreken van een toenemende interesse in de Duitse bouwkunst, die beantwoordde aan de in Nederland gewenste 'bescheiden grandeur'. Hiermee moest uitdrukking worden gegeven aan de bewustwording van de nationale identiteit in combinatie met de Nederlandse traditie van matigheid. Hoewel dit leidde tot een beperkte navolging van het werk van Schinkel, was de Duitse invloed op het architectuurwezen en de organisatie van het architectuuronderwijs groter, resulterend in de aanstelling van Duitse architecten voor verschillende bouwprojecten en docenten aan de Nederlandse bouwkunstacademies, alsmede een substantiële toestroom van Nederlandse studenten aan Duitse scholen.

Een belangrijke school was die van Hannover, waar Conrad Wilhelm Hase aan het roer stond en vanaf het midden van de jaren vijftig de op rationele principes gestoelde neo-versie van de Noord-Duitse baksteengotiek gedoceerd werd. Via zijn studenten, waarvan uiteindelijk niet meer dan een handvol als architect in Nederland aan de slag ging, alsmede door de verspreiding van Duitse boeken en plaatwerken en tijdschriftartikelen kreeg de Hannoverse School enige bekendheid in Nederland. Het was echter niet zozeer de karakteristieke vormentaal, gedestilleerd uit de zelfopgelegde beperking tot het gebruik van uitsluitend baksteen, die de meeste aandacht kreeg, als wel de gedachte dat met baksteen vorm kon worden gegeven aan rationele beginselen als constructieve en materiële waarachtigheid. Voormalig studenten als Constantijn Muysken en Karel Muller wendden als architect de voorkeursstijl van hun leermeester Hase respectievelijk niet of nauwelijks aan voor hun gebouwen in Nederland. Jean Mialaret daarentegen bezigde het in Hannover aangeleerde vormenvocabulaire in tenminste twee Haagse gebouwen van zijn zeer beperkte oeuvre.

Geen van de Nederlandse architecten die in Noord-Duitse/Hannoverse stijl hebben gebouwd, heeft de bouwtrant volledig tot de zijne gemaakt. De Nijmeegse stadsarchitect Jan Jacob Weve oriënteerde zich breed en hanteerde naast gotische ook renaissancistische, classicistische en art-nouveaumotieven, niet zelden versmolten tot een eclectisch geheel. Slechts gedurende enkele jaren omstreeks 1890 kon men spreken van een bescheiden 'Hannoverse periode' in zijn werk, hoewel hij ook toen in andere stijlen ontwierp. Ook Cornelis Hendrik Peters' stijlvoorkeuren werden in de loop van de tijd gekenmerkt door een zekere mate van verscheidenheid, waarbij uit zijn omvangrijke oeuvre slechts het Arnhemse hoofdstekantoor kan worden beschouwd als geïnspireerd op Noord-Duits voorbeeld – en dan nog slechts gedeeltelijk. Voor Mialaret geldt dat zijn oeuvre dusdanig beperkt is dat hij onmogelijk als de Nederlandse equivalent van Conrad Wilhelm Hase kan worden bestempeld. Kayser zou daarvoor eerder in aanmerking komen, gezien het aantal werken van zijn hand dat als navolging van de baksteengotiek kan worden bestempeld, ware het niet dat ook hij zich niet uitsluitend tot deze vormentaal beperkte. Bij zijn eerste ontwerpen voegde hij zich begrijpelijkerwijs naar het werk van zijn mentor Cuypers, maar ook in latere gebouwen, die tot stand kwamen nadat hij bekend raakte met de baksteenbouwkunst van Noord-Duitsland, greep hij geregeld terug op de Franse gotiek of zelfs de renaissance.

De Nederlandse gebouwen in de stijl van de Hannoverse School werden over het algemeen wat minder rijk uitgevoerd dan hun Noord-Duitse tegenhangers. Hierop is echter een handvol uitzonderingen te maken, waartoe allereerst Mialarets woonwinkelpand aan de Haagse Boekhorststraat (zie catalogus, p. 102) kan worden gerekend. Met dit hoogstaande ontwerp bewees hij de fijne kneepjes van Hase goed te hebben opgepikt: het voldoet dan ook in vrijwel elk opzicht aan de karakteristieken van de architectuur van de Hannoverse School. Bovendien behoort het tot een zeer kleine selectie van niet-Duitse gebouwen die zijn opgenomen in Günther Kokkelinks standaardwerk *Baukunst in Norddeutschland*, in dit geval zelfs met een paginagrote bouwtekening van het voorgevelaanzicht.²¹⁶ Ook het Arnhemse hoofdstekantoor naar ontwerp van Peters (zie catalogus, pp. 104-106) kan in kwalitatieve zin een vergelijking doorstaan, hoewel dit gebouw wat meer eclectisch van uitvoering is en de Noord-Duitse elementen niet de onbetwiste hoofdrol spelen. Kaysers Pauluskerk te Vaals (catalogus, pp. 99-100), met zijn schilderachtige westgevel en

²¹⁶ Kokkelink 1998 (zie noot 73), p. 221.

imposante luchtbogen en roosvensters, alsook zijn voormalige kerk van de Allerheiligste Verlosser in Rotterdam (catalogus, pp. 82-85) completeren het viertal nog bestaande Nederlandse topstukken van Noord-Duits geïnspireerde architectuur.

Twee parels van negentiende-eeuwse baksteenbouwkunst – wellicht de fraaiste voorbeelden van neobaksteengotiek die op Nederlandse bodem hebben gestaan – zijn echter in de jaren 1970 ten onder gegaan in het geweld van de sloophamer. Aan de kerk van de Heilige Martelaren van Gorcum (zie catalogus, pp. 86-87), eveneens in Rotterdam en ontworpen door Kayser, bood de façade het Nederlandse summum van vormenrijkdom in gebakken steen. Naast complexer van samenstelling was de voorgevel ook subtieler door de minder zware verhoudingen en de bescheidenere toepassing van geglazuurde (vorm)stenen in vergelijking tot de nogal drukke Allerheiligste Verlosserkerk. Weves Sint-Elisabethsgesticht in Grave (catalogus, pp. 111-112) was het omvangrijkste en duurste gebouw in de betreffende bouwtrant dat in Nederland werd gebouwd. Met name de risalieten in de voorgevel waren rijkelijk gedecoreerd met klimmende spitsboognissen in de topgevels, grote spitsboogvensters met uit vormstenen samengesteld maaswerk en een bescheiden, maar effectieve toepassing van glazuursteen voor muurhoeken, vensteromlijstingen en speklagen.

Verder zijn de Nederlandse voorbeelden doorgaans enigszins vereenvoudigde extracten van de standaard die gemiddeld genomen bij de Hannoverse School gehanteerd werd. Doelmatigheid en matigheid voerden, naar Nederlandse traditie, hier de boventoon. De katholieken, die na eeuwen van religieuze onderdrukking in de negentiende eeuw hun geloof weer openlijk mochten belijden in duidelijk herkenbare kerkgebouwen, vonden enig triomfantelijk praalvertoon echter wel gepast. Menig parochie of klooster had behoefte aan een nieuwe kerk of kapel en zo kon het gebeuren dat Johannes Kayser in een kort tijdsbestek opdrachten kreeg voor twee grote godshuizen in Rotterdam en liefst vier kapellen in Maastricht. Niettemin werden de mogelijkheden begrensd door de kapitaalcracht van de opdrachtgever, zodat de kerken voor kleine parochies als in Rijkevoort (catalogus, p. 88) en Borgharen (p. 89) een navenant bescheiden uitvoering kregen.

Dit alles gebeurde tegen de achtergrond van een vanaf 1870 veranderde houding ten opzichte van de Duitse architectuur. Enerzijds ingegeven door irritatie over de alomtegenwoordige aanwezigheid van Duitse architecten en invloeden in Nederland en anderzijds door bedreigende politieke ontwikkelingen aan Duitse zijde, waardoor in Nederland vrees voor de eigen (culturele) soevereiniteit ontstond, begon men het Duitse architectuurvoorbeeld te verwerpen. In de loop van de jaren tachtig verwerd deze zelfs tot tegenbeeld van dat wat wenselijk was voor de Nederlandse bouwkunst. De wens om een eigen nationale stijl te ontwikkelen was niet meer te rijmen met een Duitse inspiratiebron. De Nederlandse neobaksteengotiek volgde dit patroon echter niet, want juist in deze ogenschijnlijk ongunstige periode kwamen alle in dit onderzoek behandelde gebouwen tot stand.

Deze paradoxale situatie is evenwel te verklaren: de baksteenarchitectuur van Noord-Duitsland vond namelijk goed aansluiting op de rationeel gemotiveerde 'officiële stijl' van Cuypers & Co en werd met zijn pittoreske aanblik niet direct in verband gebracht met de intimiderende opkomst van de jonge supermacht Duitsland, waar pompeuze neoclassicistische architectuur daarmee eerder zou kunnen worden geassocieerd. Bovendien werd de baksteengotiek op basis van Duits architectuurhistorisch onderzoek, in ieder geval door C.H. Peters, eerder beschouwd als een doorontwikkelde variant van een in oorsprong Nederlandse bouwtrant dan als een typisch Duitse stijl, waarmee deze gelegitimeerd zou zijn om in Nederland te worden toegepast.

De periode waarin de Noord-Duitse baksteentrant in Nederland in trek was, was betrekkelijk kort. Een drietal latere uitschieters daargelaten – die overigens geen van allen als zeer overtuigende, stilistisch getrouwe voorbeelden kunnen worden bestempeld – besloeg dit tijdvak de vijftien jaar

tussen 1878 en 1893.²¹⁷ Een opvallende *hausse* is waar te nemen in de jaren 1888 tot en met 1891, wanneer liefst veertien van de drieëntwintig behandelde gebouwen tot stand zijn gekomen. Daarna was het echter spoedig gedaan met deze populariteit. Een sluitende verklaring hiervoor is niet te geven, maar er is mogelijk een verband met de rond 1890 gepubliceerde weerleggingen van de voordien gangbare theorie dat de baksteengotiek als een oorspronkelijk Nederlandse bouwtrant kon worden beschouwd. Nu gebleken was dat deze karakteristieke vormentaal toch echt van Duitse origine was, kan – in het licht van het in die periode weinig geliefde Duitsland – wellicht worden verklaard waarom de animo om deze toe te passen afnam. Anderzijds speelt mee dat de neostijlen in het laatste decennium van de negentiende eeuw geleidelijk aan uit de gratie begonnen te raken. In plaats van telkens weer te verwijzen naar de bouwkunst van het verleden, was de tijd rijp geworden voor een ahistorische architectuur, waaraan de architect individueel en subjectief een creatieve invulling kon geven – en waarmee H.P. Berlage vanaf de eeuwwisseling furore maakte.

Het is alleszins waarschijnlijk dat de in dit onderzoek opgemaakte inventarisatie geen volledig beeld geeft van alle in Nederland aanwezige negentiende-eeuwse navolgingen van de Noord-Duitse baksteengotiek. Naast dat de voor het onderzoek beschikbare tijd en middelen beperkt waren, wordt dit deels veroorzaakt doordat men buiten Duitsland relatief weinig vertrouwd is met deze typische baksteenarchitectuur. Dit gaat klaarblijkelijk ook op voor menig opsteller van monumentenbeschrijvingen voor gemeenten en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, want hierin werd deze karakteristieke, doorgaans duidelijk identificeerbare trant vaak niet als zodanig opgemerkt. Zoeken in monumentenregisters leverde daardoor slechts beperkt resultaat op. Deze betrekkelijke onbekendheid met de Noord-Duitse/Hannoverse baksteenbouwkunst komt ook tot uitdrukking in (of wordt wellicht verklaard door) een beperkte aandacht in de Nederlands- en Engelstalige vakliteratuur.

Ook in de landelijke vaktijdschriften uit de betreffende periode kwamen de in het onderzoek geïnventariseerde Nederlandse navolgingen van Noord-Duitse baksteenarchitectuur nagenoeg niet aan bod; besprekingen van de betreffende gebouwen door contemporaine collega's of architectuurcritici zijn niet aangetroffen. In literatuur van later datum werd, voor zover er al aandacht aan werd geschonken, doorgaans telkens naar dezelfde twee à drie gebouwen verwezen.²¹⁸ Met kennis van de namen van de architecten van deze panden kon echter her en der kleine hoeveelheden informatie bijeen worden gesprokkeld. Enkele panden werden zelfs bij toeval aangetroffen, al wandelend door Nijmegen, Maastricht en Den Haag.

Het waarom van de keuze van de genoemde architecten voor de betreffende bouwstijl is voornamelijk gebaseerd op, weliswaar zo goed mogelijk beargumenteerde, aannames. De geraadpleegde literatuur verschafte in dit opzicht weinig zekerheden. Aanvullend onderzoek naar correspondentie of aantekeningen in archieven van de betreffende architecten kan wellicht meer duidelijkheid bieden.²¹⁹

In deze scriptie is getracht de op Noord-Duitse architectuur geïnspireerde neobaksteengotiek in Nederland te definiëren, zowel door de totstandkoming ervan in een breed (historisch) perspectief te plaatsen als door de betreffende architecten te belichten en hun concrete scheppingen te beschrijven. Dit onderzoek kan daarmee dienen als een aanzet tot een grootschaliger inventarisatie van de Nederlandse navolgingen van de traditionele Noord-Duitse baksteenarchitectuur, zodat deze eigenzinnige bouwtrant in zijn geheel in kaart gebracht kan worden en zodoende een invulling aan een kennislacune in de Nederlandse architectuurgeschiedschrijving kan worden gegeven.

²¹⁷ Deze drie late uitschieters waren: de kloosterkerk van de Zusters onder de Bogen in Maastricht, het voormalige gebouw van de Rooms-katholieke Volksbond te Den Haag en de Spaarbank te Barneveld (zie catalogus, resp. pp. 101, 103 en 117).

²¹⁸ Te weten Peters' Arnhemse postkantoor, het winkelpand aan de Haagse Boekhorststraat naar ontwerp van Mialaret en de Rotterdamse kerk van de Allerheiligste Verlosser van de hand van Kayser.

²¹⁹ Anderzijds is het goed mogelijk dat een dergelijke onderneming weinig concreet resultaat oplevert. Vanuit deze overweging is in het beperkte kader van onderhavige studie dan ook geen uitgebreid archiefonderzoek gedaan.

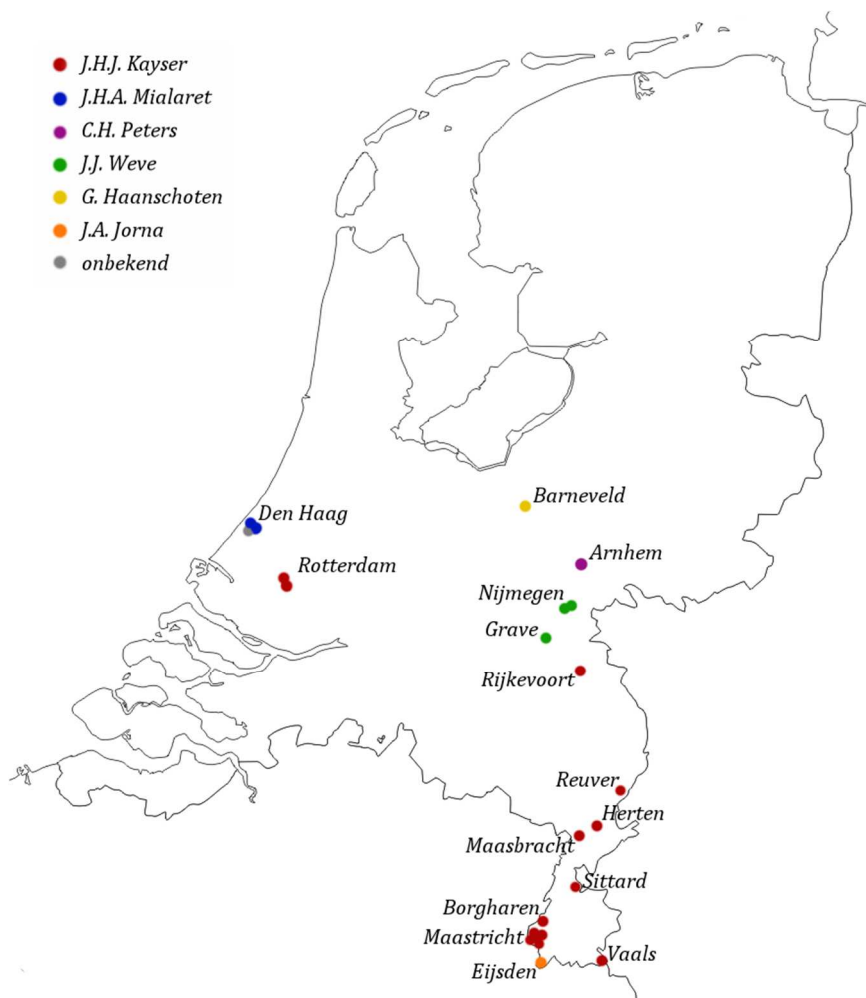
A photograph of a brick wall with decorative green tiles and carved figures. The wall is constructed from red bricks with white mortar. Interspersed among the red bricks are horizontal bands of dark green, glossy tiles. On the left side, there are three small, carved figures of human figures, possibly cherubs or angels, set within rectangular niches. The overall appearance is that of a well-maintained, decorative masonry wall.

Catalogus

Catalogus

Nederlandse negentiende-eeuwse navolgingen van de Noord-Duitse baksteengotiek

De bijlage bij deze scriptie bestaat uit een overzicht van alle gebouwen die in meerdere of mindere mate als navolgingen van de Noord-Duitse baksteengotiek dan wel de Hannoverse School aan te merken zijn. Deze zijn onderverdeeld naar architect en vervolgens chronologisch geordend. Besloten is niet enkel nog bestaande gebouwen, maar ook de bouwwerken die de tand des tijds niet hebben doorstaan in dit overzicht te betrekken. Dit mede vanwege het feit dat twee van de rijkste en meest bij Noord-Duitse voorbeelden aansluiting vindende gebouwen die op Nederlands grondgebied hebben gestaan, het Sint-Elisabethsgesticht te Grave en de Rotterdamse kerk van de Heilige Martelaren van Gorcum, er niet meer zijn. Niet oorlogsgeweld of een andere onopzettelijke vorm van onheil richtte deze kunstwerken te gronde, maar het was de sloophamer die moedwillig zijn destructieve werk deed. Het verhaal dat dit onderzoek wil vertellen zou onvolledig zijn zonder deze gebouwen te behandelen.

Afb. C.1
Verspreiding van Nederlandse navolgingen van de Noord-Duitse baksteengotiek/Hannoverse School

Overzicht van alle geïnventariseerde Nederlandse gebouwen in Noord-Duitse baksteenstijl met hun karakteristieken

Plaats	Gebouw	Architect	Bouwperiode	Monumentenstatus	Metselverband	Troegvels	Troegwijze uitkraging	Kleur(en) glazuursteen	Hoekstenen (glazuur)	Speklagen (glazuur)	Decoratieve metselwerkpatronen	Overige vormstenen	Bakstenen ofzaten	Waterlijst(en)	Mutsebandfries	Blokandfries	Kantwerkfries	Terracotafries	Boogfries	Meerv. lancevormen	Spitsboogvensters/-portalen	Segmenboogvensters/-portalen	Rozetten in vensters/nissen	Grote roosvenster(s)
Reuver	Sint-Lambertuskerk	J.H.J. Kayser	1878-1880	rijksmonument	kruis	h?	✓	-	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Rotterdam	Allerheiligste Verlosserkerk	J.H.J. Kayser	1882-1885	n.v.t.	kruis	h/v	✓	■	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Rijkevoort	Sint-Rochuskerk	J.H.J. Kayser	1887-1888	gemeentelijk	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Borgharen	Sint-Corneliuskerk	J.H.J. Kayser	1887-1891	n.v.t.	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Maastricht	Kapel begraafplaats Tongerseweg	J.H.J. Kayser	1885-1890	rijksmonument	kruis	v	✓	■	-	✓	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Maastricht	Kloosterkapel Zusters Ursulinen	J.H.J. Kayser	1890	rijksmonument	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Maastricht	Kapel bij Hof van St. Monica	J.H.J. Kayser	onbek. (1890?)	onbekend	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Sittard	Mariapark	J.H.J. Kayser	1891	rijksmonument	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vaals	Sint-Pauluskerk	J.H.J. Kayser	1892-1893	rijksmonument	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Maastricht	Kloosterkerk Zusters Onder de Bogen	J.H.J. Kayser	1899-1900	rijksmonument	kruis	?	✓	-	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Den Haag	Boekhorststraat 3-7	J.H.A. Mialaret	1889	rijksmonument	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Den Haag	Stille Veerkade 37	J.H.A. Mialaret	1901	gemeentelijk	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Arnhem	Hoofdpostkantoor	C.H. Peters	1888-1890	rijksmonument	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nijmegen	Woning F.W. Dickmann	J.J. Weve	1888-1889	beeldbep. obj.	kruis	v	✓	-	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nijmegen	Bank van Lening	J.J. Weve	1888-1890	gemeentelijk	kruis	v	✓	-	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Eijsden	Kloosterkapel Zusters Ursulinen	J.A. Jorna	1891-1892	n.v.t.	kruis	h/v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Barneveld	Spaarbank	G. Haanschoten	1909-1910	gemeentelijk	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Den Haag	Boekhorststraat 30 + 37	?	188x-189x?	n.v.t.	kruis	v	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Herten	Sint-Michaelkerk	J.H.J. Kayser	1881-1893	verwoest	?	?	✓	?	?	?	?	✓	✓	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?	?
Rotterdam	Heilige Martelaren van Gorcum	J.H.J. Kayser	1884-1886	gesloopt	?	?	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Maasbracht	Sint-Gertrudiskerk	J.H.J. Kayser	1890-1891	verwoest	?	?	✓	?	?	?	?	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Grave	Sint-Elisabethgesticht	J.J. Weve	1888-1891	gesloopt	?	?	✓	■	-	-	-	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

* Slechts twee vensters in de toren zijn verdeeld in meervoudige lancetten.

** Enkel de afgeschoten op de steunberen in de pandhof zijn in baksteen uitgevoerd. Van de *verwoeste/gesloopte* gebouwen zijn veel karakteristieken onbekend vanwege de matige kwaliteit van de foto's op basis waarvan de gegevens zijn verzameld.

J.H.J. Kayser

Reuver, Sint-Lambertus

Karel Doormanlaan 2, Reuver (Limburg)

Bouwperiode: 1878-1880, uitbreidingen in 1907 en 1923

Rijksmonument (nr. 8884), aangewezen in 1976²²⁰

Het parochiekerkje van Reuver uit 1834 voldeed in de jaren zeventig van de negentiende eeuw niet meer. Het was te klein geworden en bovendien in bouwvallige staat. Architect Kayser ontving in oktober 1877 van het kerkbestuur de opdracht een nieuwe kerk te ontwerpen, waarop hij een eenbeukige kruiskerk met toren ontwierp, die werd begroot op een kleine 24.000 gulden. In september 1878 werd de eerste steen gelegd en op 6 september 1880 kon de kerk worden geconsacreerd.

Afb. C.2
Sint-Lambertuskerk te Reuver
in 1940

De Sint-Lambertuskerk is een belangrijke schakel in Kaysers oeuvre, want voor het eerst bouwde hij hier een kerk die kenmerken heeft van de Noord-Duitse baksteengotiek. Dit uitte zich in onder meer in het gebruik van trapegevels, diepe, geprofileerde vensternebben en sierlijke kantwerkfriezen onder de dakranden. Maar bovenal kwam dit tot uitdrukking in het feit dat de kerk in zijn geheel uit baksteen was opgetrokken, dus zonder gebruikmaking van natuursteen. Ook het *Venloosch Weekblad*, dat op 11 september 1880 een artikel aan de inzegening van de kerk wijdde, viel deze noviteit op, die werd gemotiveerd door het feit dat baksteen het nationale bouw materiaal bij uitstek is "en ten gevolge daarvan is het ook de eerste en voornaamste roeping van den architect om zijne gebouwen zodanig te ontwerpen dat bij het bouwen van dat nationale voortbrengsel kan worden gebruik gemaakt". De later voor Kayser zo typerende geglazuurde baksteen werd hier echter nog niet toegepast. Opmerkelijk is verder dat de toren voor de zijbeuk is gebouwd in plaats van voor het schip en dat het koor rechtgesloten is. In het krantenartikel werd hiervoor als verklaring gegeven dat het bouwterrein te klein was voor een fronttoren en deze ook duurder zou zijn. Een positieve bijkomstigheid hiervan was dat toren en gevel in hun geheel te bewonderen zijn (afb. C.3). Het rechtgesloten koor had als voordeel dat er een groot raam in aangebracht kon worden, dat, voorzien van gebrandschilderd glas, "een sieraad voor de kerk" zou vormen. Deze zijdelingse torenplaatsing zou Kayser later overigens ook toepassen in Hertfen en Vaals. In 1907 was de kerk alweer te klein en werd hij wederom naar plannen van Kayser uitgebreid met een breder en hoger schip, waarbij het oude schip als zijbeuk ging fungeren, tegen kosten van 22.190 gulden. Zijn zoon Jules Kayser bouwde in 1923 de noordelijke zijbeuk,

Afb. C.3
Voorgevel van de Sint-Lambertus

²²⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister
<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=8884> (21 mei 2012).

die nagenoeg identiek is aan de oorspronkelijke kerk. Beide uitbreidingen sluiten naadloos aan op de oudere bouwdelen, zodat de Noord-Duitse baksteentrant trouw gehandhaafd blijft.²²¹

In zijn uiteindelijke vorm is het een driebeukige kruisbasiliek met een verlaagd transept en een

rechtgesloten koor en zijkoren, alle drie bekroond door trapgevels (afb. C.4). Ook de voorgevel en de eindgevels van het transept zijn voorzien van trapgevels. Het nu gepleisterde interieur heeft gelede pijlers en kruisribgewelven. Toren met haakse steunberen en achthoekige naaldspits naast de voorgevel. In het interieur zijn hoogaltaar en triomfkruis neogotisch, er zijn gotische en barokke beelden en de beglazing is modern.²²²

Afb. C.4

Het rechtgesloten koor, zijbeuken en transept vanuit het zuidoosten

²²¹ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), pp. 114-115.

²²² Rosenberg 1972 (zie noot 117), p. 147.

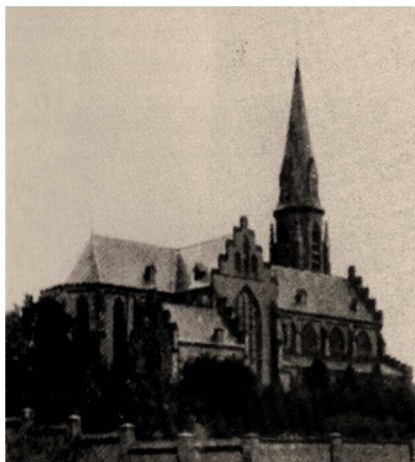
Herten, Sint-Michaël (verwoest)

Kerkpad 2, Herten (Limburg)

Bouwperiode: 1881-1883, toren gereed in 1893

Verwoest in de Tweede Wereldoorlog

De romaanse, eenbeukige zaalkerk was in het laatste kwart van de negentiende eeuw te klein geworden voor de groeiende bevolking van het nabij Roermond gelegen Herten, waarop werd besloten deze te vervangen door nieuwbouw. Met een inzamelingsactie werd getracht de benodigde 20.000 gulden voor de nieuwe kerk, waarvoor Kayser reeds in 1878 de ontwerpdracht kreeg, bijeen te krijgen. Dit lukte niet van de ene op de andere dag, zodat pas in september 1881 de eerste steen kon worden gelegd. Maar de bouw vorderde voorspoedig: in juli 1883 was de kerk gereed voor gebruik en kon hij worden ingewijd. De zijdelings geplaatste toren liet langer op zich wachten en kwam pas gereed in 1893.

Afb. C.5
De Sint-Michaëlskerk in Herten
vanuit het noordoosten

Kayser ontwierp een driebeukige kruisbasiliek in op de Noord-Duitse baksteengotiek geïnspireerde neogotische stijl (afb. C.5). Het schip had een façade met trapgevel, werd aan de langzijde in vier traveeën geleed door zware steunberen en werd zowel in de licht- als zijbeuken van daglicht voorzien door brede spitsboogvensters met bakstenen lancettraceringen. Het buiten de zijbeuken uittredende transept had soortgelijke vensters en was voorzien van trapgevels aan beide uiteinden. Het koor, van gelijke hoogte als schip en transept, besloeg twee traveeën met smalle lancetvensters en werd polyonaal gesloten. Evenals in Reuver was de toren voor de rechterzijbeuk geplaatst. De eerste drie geledingen hiervan waren vierkant, maar de vierde was achthoekig en werd geflankeerd door vier natuurstenen pinakels. In dit opzicht vertoonde de toren van de Sint-Michaëlskerk uiterlijke overeenkomsten met de vrijwel gelijktijdig in Vaals gebouwde Sint-Pauluskerk.²²³ Kayser voegde onder de dakranden van zowel licht- als zijbeuken een sierfries toe, maar de exacte vorm hiervan is niet geheel duidelijk. Ook is niet bekend of en, zo ja, in welke mate gebruik is gemaakt van geglazuurde baksteen. Wegens gebrek aan gedetailleerde beschrijvingen en afbeeldingen zijn gefundeerde uitspraken hierover niet mogelijk.

Op 25 januari 1945 verwoestten de Duitse troepen de kerk totaal door deze op te blazen. Toren, dak en gewelven werden volledig vernield en alleen het koor, hoewel zeer zwaar beschadigd, bleef staan (afb. C.6). Vrijwel de gehele inventaris van de kerk werd verwoest. Na de Tweede Wereldoorlog werd besloten het restant af te breken en een nieuwe kerk te bouwen, naar ontwerp van Hendrik Valk (1886-1973).²²⁴

Afb. C.6
De verwoeste Sint-Michaëlskerk

²²³ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), pp. 116-117.

²²⁴ *Kerkgebouwen in Limburg. Sint-Michaël, Herten* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=618> (25 mei 2012).

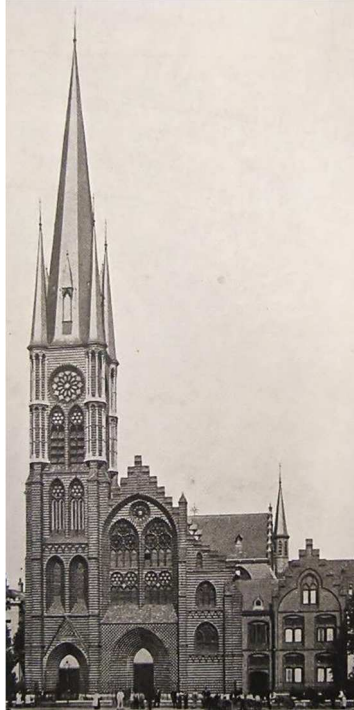
Rotterdam, Allerheiligste Verlosser

Goudse Rijweg 419, Rotterdam

Bouwperiode: 1882-1884, het bijbehorende klooster werd in 1885 opgeleverd

Voormalig rijksmonument, nu geen monumentale status meer

Thans in gebruik als appartementencomplex/studentenhuisvesting

De kerk van de Allerheiligste Verlosser werd gelijktijdig gebouwd met het belendende klooster van de paters redemptoristen. De driebeukige neogotische kruisbasiliek, met houten tongewelven en een rijk gedetailleerde voorgevel met toren op de linkerhoek, is wellicht het meest karakteristieke voorbeeld van Kaysers op de Noord-Duitse baksteengotiek geïnspireerde trant met een in Nederland ongeëvenaarde rijkdom aan profielen, traceringen en patronen van geglazuurde baksteen (afb. C.7).

De asymmetrische voorgevel is, evenals het transept, voorzien van trapegevels met ezelsrugdekking en kan worden beschouwd als het rijkste nog bestaande voorbeeld van de neobaksteengotiek in Nederland. In plaats van de gebruikelijke plaatsing pal voor het schip, staat de toren er links naast, ter hoogte van de linker zijbeuk, zoals Kayser wel vaker deed (afb. C.8). De vierkante toren wordt geflankeerd door getrapte steunberen, is verticaal geled in vier delen en is gemetseld in kruisverband met speklagen. Dit laatste houdt in dat er een repetitie is van telkens één koppenlaag en één strekkenlaag in handvormsteen en één laag dikke, groen geglazuurde verblendsteen. In de onderste geleding bevindt zich een spitsboogvormig portaal met diepe geprofileerde dagkanten, samengesteld uit don-

*Afb. C.7
De Rotterdamse
Allerheiligste Verlosserkerk in zijn
oorspronkelijke gedaante met spits*

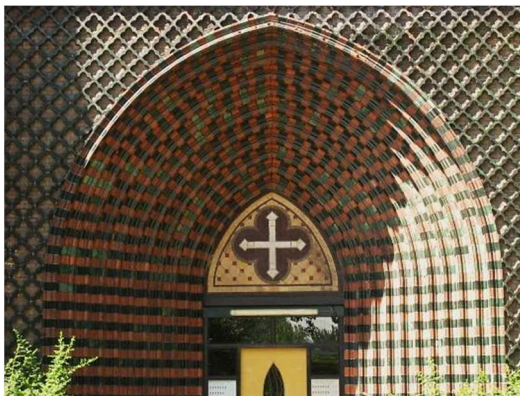
kergroen en roodbruin geglazuurde vormbakstenen, dat wordt bekroond door een uit de gevel tredende, ornamentloze wimberg. De vroegere deuropening is dichtgemetseld. In de twee geledingen daarboven zien we twee lancetvensters, eveneens voorzien van diepe vensternebben en een steile afzaat over de gehele breedte, waarbij in de derde geleding de vensters zijn getraceerd in twee lancetten en rozet. In de bovenste geleding is een soortgelijke configuratie te zien als in de derde geleding, maar nu zijn de flankerende steunberen overgegaan in polygonale arkel-torentjes, bestaande uit twee verdiepingen zeer ranke natuurstenen colonnetten. Tussen de bovenste laag colonnetten bevindt zich nog een roosnis, voorzien van een delicaat maaswerk uit vormstenen. Hoewel deze colonnetten – Kayser paste ze ook toe op de Sittardse Basiliek van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart – een interessant detail vormen en zouden verwijzen naar de kathedraaltorens van Laon, sluiten ze allerm minst aan op

*Afb. C.8
De voorgevel van de voormalige
kerk in zijn huidige gedaante*

de stilistische en materiële uniformiteit van de gevel als geheel.²²⁵ Evenmin beantwoordden ze aan de in neogotische kringen nagestreefde constructieve rationaliteit, een mening die ook architectuurcriticus Jan Kalf in heldere bewoordingen was toegedaan.²²⁶

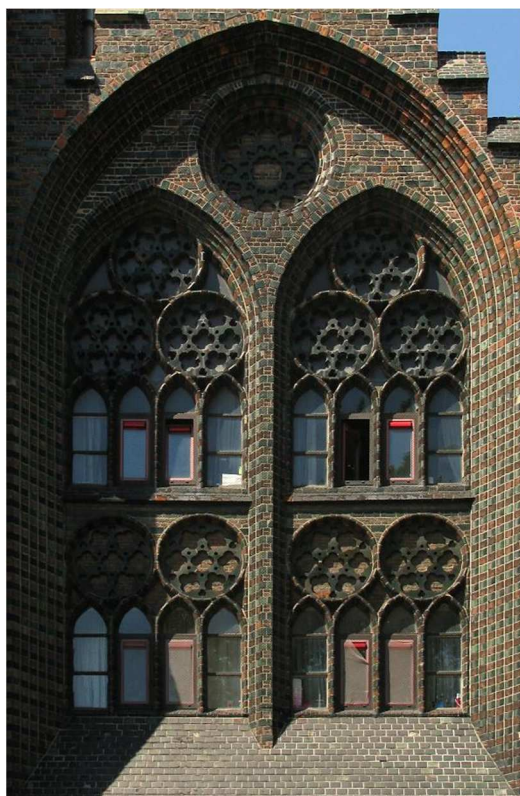
De façade van het schip is in meerledig opzicht uniek voor Nederland. De gevel is over nagenoeg het gehele oppervlak voorzien van rijk filigraanwerk, samengesteld uit geglazuurde vormbakstenen. Het onderste geveldeel is het enige in het land waar de hoogst karakteristieke Noord-Duitse vlakornamentatie met geglazuurde vormstenen is toegepast. Deze komt hier tot uitdrukking in een repeterend vierpaspatroon dat is samengesteld uit talloze vormstenen in de zwikken rond het

centrale ingangsportaal (afb. C.9). Dit portaal is groots geaccentueerd door de diepe, sterk geprofileerde, dagkanten die zijn samengesteld uit rood of groen verglaasde profielstenen. De boogtrommel boven de toegangsdeur is gevuld met een eenvoudig mozaïek met kruismotief. De voormalige kerkentree is thans in gebruik als toegang tot een wooncomplex, waarbij de oorspronkelijke kerkdeuren zijn vervangen door een moderne, beglaasde entree met een intercomsysteem.

Afb. C.9
Entreeportaal van de
voormalige kerk

De bovengeslede van de gevel van het schip bestaat uit een reusachtige spitsboognis over de gehele breedte van de gevel, doorlopend tot net onder de trappen van de topgevel en aan de onderzijde eindigend in een immense afzaat (afb. C.10). Deze spitsboog omvat een ronde nis met tracerwerk en een tweetal spitsboognissen, door een waterlijst verdeeld in twee verdiepingen. De onderste verdieping hiervan heeft in beide nissen vier kleine spitsboogramen, waarboven twee blinde rozetten met vierpasmotief. Op de etage erboven wordt deze configuratie herhaald, waarbij een aanvullende rozet in de punt van de spitsboog is geplaatst. Opmerkelijk is dat het muurdeel, waarop dit uit vormstenen samengestelde maaswerk is aangebracht, op deze plaats is voorzien van witte pleister. Dit is, in ieder geval voor wat betreft de in dit onderzoek behandelde gebouwen, het enige Nederlandse voorbeeld van navolging van dit middeleeuwse, typisch Noord-Duitse gebruik.

Afb. C.10
Spitsboognis in de gevel van het
schip met vensters en maaswerk

Ten oosten van het schip bevindt zich de zijbeuk, die wordt geflankeerd door steunberen en verticaal is geleed door middel van waterlijsten. Het metselwerk in kruisverband met groenverglaste speklagen komt hier het best tot zijn recht. Op de onderste etage een eenvoudig rechthoekig venster, dat mogelijk later is aangebracht, met daarboven een gelobt boogfries. Beide etages erboven zijn elk voorzien van een spitsboogvenster met een tracering van drie lancetramen. Op de bovenste geleiding bevindt zich een aflopende trapgevel die het lessenaarsdak van de zijbeuk volgt.

²²⁵ Rosenberg 1972 (zie noot 117), p. 149.

²²⁶ Kalf 1906 (zie noot 210), p. 328.

*Afb. C.11
De gevel van het voormalige
redemptoristenklooster*

Weer direct ten oosten daarvan staat een pand met een ietwat afwijkend gevelbeeld, dat niettemin verwantschap vertoont met de stijl van de kerk. Het betreft hier de façade van het redemptoristenklooster dat in de seculiere architectuurvariant van de Noord-Duitse baksteengotiek is opgetrokken (afb. C.11). Ook hier is het kruismetselverband gebruikt, maar is afgezien van geglazuurde speklagen. De toepassing van verglaasde steen is hier wat minder uitbundig en gereserveerd voor vensterprofielen, hoeken, waterlijsten en afzaten. Ook hier een gevelbrede, ondiepe nis, waarbij de hierin gecreëerde vensteropeningen zijn afgerond met segmentbogen. Voor de raamverdeling is hier gebruik gemaakt van een soort kruisvensterschema, met segmentboogvormige afsluitingen voor ramen en bovenlichten, evenals van een drieledige segmentboogtracering.

*Afb. C.12
Het oorspronkelijke neogotische
interieur van de kerk*

Ook het oorspronkelijke interieur van de kerk was weelderig: in architectonisch opzicht vanwege het rijzige, kathedraalachtige voorkomen dat mede tot stand kwam door elementen als triforia en bundelpijlers, maar zeker ook door de rijke beschildering en inrichting met neogotische interieurstukken met veelvuldige toepassing van bladgoud (afb. C.12). Als gevolg van liturgische vernieuwingen in de jaren zestig is het interieur echter versoberd; de hieronder genoemde brand deed aanvullend destructief werk.

Ondanks plaatsing op de rijksmonumentenlijst, waarmee het het enige rooms-katholieke rijksmonument in Rotterdam was, raakte de kerk buiten gebruik in 1978. Kerk en klooster werden in 1979 zwaar getroffen door een brand, waarbij de hoge torenspits verloren ging en niet werd herbouwd. Van eind 1982 tot medio 1984 is het casco van de kerk (de muren van schip en transept, de pilaren binnen alsmede de voorgevel) gerestaureerd c.q. geconsolideerd, waarbij de koorafsluiting en het traptorentje achter het rechter transept verdwenen zijn. Niettemin verloor het gebouw zijn monumentale status.

*Afb. C.13
Het wooncomplex 'De Kerk' waar de
voormalige Allerheiligste Verlosser-
kerk thans deel van uitmaakt*

Sindsdien maken de voormalige kerk en klooster deel uit van een appartementen- en studentenkamercomplex met 220 wooneenheden, genaamd *De Kerk* (afb. C.13).²²⁷ De torenromp en voorgevel zijn intact gebleven en nog altijd herkenbaar als voormalige kerk.

Van al zijn nog bestaande gebouwen heeft Kayser zich bij deze kerk het meest uitgeleefd in het gebruik van typisch Noord-Duitse baksteengotiekvormen en -materialen. Dit heeft geresulteerd in een zeer levendig gevelbeeld. Volgens Jan Kalf maakte Kayser het hier echter te bont, getuige diens commentaar in *De katholieke kerken in Nederland*: "De heer Kayser schijnt zich wel een indigestie

²²⁷ *Woongebouw De Kerk* <www.dekerk.net> (13 september 2011).

te hebben gesmuld aan deze verglaasde steen, want waarlijk [...] – al ziet men met genoeg sommige beschaafde détails als de profileering der diepe vensternebben – ten slotte is toch van verglaasde vormsteen hier stellig een teveel, en een motief als het traliewerk bijv., waarmede het veld om den hoofdingang bekleed is [zie afb. C.9], heeft er toch meer den schijn van door een timmerman te zijn bedacht, die een latwerk voor klimplanten aan een veranda had te ontwerpen, dan door een bouwmeester, die zich rekenschap zou geven van wat het zeggen wil te werken met gebakken klei.”

Toch sluit Kalf positief af: “omdat de gevel zich kenmerkt door zekere stijlvastheid, door een onderlinge verwantschap tusschen de verschillende vormen, waaraan het te danken is, dat hij ten slotte, een niet onbevredigenden indruk achterlaat. [...] Alles bijeengenomen behoort deze kerk zeer zeker tot de meest bezienswaardige van Rotterdam.”²²⁸

²²⁸ Kalf 1906 (zie noot 210), pp. 328-329.

Rotterdam, Heilige Martelaren van Gorcum (gesloopt)

Stieltjesplein 17, Rotterdam

Bouwperiode: 1884-1886

Gesloopt in 1978

De eerste rooms-katholieke parochiekerk van Rotterdam-Zuid, ook wel Stieltjeskerk genoemd, werd in de jaren 1880 opgericht aan het Stieltjesplein, vlakbij de Kop van Zuid. Kaysers ontwerp vertoonde overeenkomsten met diens Allerheiligste-Verlosserkerk aan de Goudse Rijnweg, alsook de Sint-Pauluskerk in Vaals van enkele jaren later. Ten gevolge van het teruglopende kerkbezoek raakte de kerk buiten gebruik en werd deze gesloopt in 1978.²²⁹ Dit laatste is op zijn minst curieus,

*Afb. C.14**De kerk van de Heilige Martelaren van Gorcum in oude glorie*

aangezien de vergelijkbare, doch wat minder verfijnde (en door architectuurcriticus Kalf zelfs deels geridiculiseerde) kerk van de Allerheiligste Verlosser tezelfdertijd de rijksmonumentale status verwierf.

Ook hier betrof het een bakstenen kruisbasiliek, met een rijke, in Noord-Duitse trant gedetailleerde, asymmetrische voorgevel (afb. C.14). Deze werd aan de rechterzijde geflankeerd door een vierkante toren met hoge naaldspits en op de linkerhoek door een torenvormige, ronde doopkapel. Het driebeukige schip had een lengte van zes traveeën en werd gekruist door een niet buiten de zijbeuken reikend transept. Hierop sloot in het verlengde van het middenschip nog een dubbele travee aan, die uitmondde in het vijfhoekig gesloten koor.²³⁰

Een fijn filigraanwerk van verschillende baksteenconfiguraties, waarbij rijkelijk was geput uit het vormenrepertoire van de Noord-Duitse baksteengotiek, gaf de façade een buitengewone allure (afb. C.15). Ter hoogte van het middenschip was de voorgevel in de onderste geleding voorzien van een fors uitgebouwd spitsboogportaal met de typisch Kayseriaanse diepe, geprofileerde dagkanten, geflankeerd door steunberen die uitmondten in pinakels. De wimberg erboven was gevuld met een, uit talloze vormstenen geconfigureerd, van vierpassen voorzien gevelvlak. De beëindiging van de onderste geleding werd gemarkeerd door een kantwerkfries, doorlopend onder de dakrand

*Afb. C.15**De façade van de kerk in detail*

van de zijbeuk en in de benedengeleding van de toren. Hierboven drie gelijke spitsboogvensters met een maaswerk van twee lancetten en een rozet, bekroond door een wimbergachtige omlijsting en aan de onderzijde eindigend in een gevelbrede afzaat. Tussen deze vensters twee gevelpijlers, reikend tot aan de dakrand en uitlopend in fioelen. Boven de vensters bevond zich de topgevel, die niet als gebruikelijk van een trapgeleding was voorzien, maar een puntvorm had die de loop van het dak volgde. Hierin een rijke ornamentatie met blind traceerwerk in de vorm van rozetten en lancetten met vierpasmotieven, samengesteld uit vormstenen. Aan de linkerkant van de topgevel stond nog een

²²⁹ *Reliwiki. Martelaren van Gorcum, Rotterdam**<reliwiki.nl/index.php?title=Rotterdam,_Stieltjesplein_17_-_Martelaren_van_Gorcum>* (27 mei 2012).²³⁰ Kalf 1906 (zie noot 210), p. 331.

forse pinakel ter bekroning van de steunberen aan de voor- en zijkant van de voorgevel. De ronde torenvormige doopkapel was voorzien van lancetvensters, met daarboven eerdergenoemd kantwerkfries, waarboven een achthoekige, met blinde spitsboognissen gelede opbouw, overgaand in een detailrijk fries, dat als overgang naar de licht ingesnoerde spits fungeerde. De hoofd- en zijbeuken waren aan hun langsgevels voorzien van spitsboogvensters met een drievoudige lancettracering, waartussen zich sterk afgeschuinde steunberen bevonden. De uiteinden van het transept waren eveneens voorzien van puntgevels en ingevuld met relatief bescheiden spitsboogvensters.

Het interieur was geheel uitgevoerd in schoon metselwerk en voorzien van een alternerend stelsel van pijlers, zuilen en zesdelige gewelven (afb. C.16).²³¹ Volgens Jan Kalf “onderscheidt het zich door goede verhoudingen en aangenaam-sobere behandeling, die, allen sier vermijgend, sierlijkheid weet te ontleenen aan een zeer dankbaar indeelingsmotief.”

Afb. C.16
Het interieur van de kerk

Kalf uitte zich sowieso in loffelijke bewoordingen over de kerk, die zich volgens hem “door eenvoudiger behandeling van de vroeger-besproken kerk [die van de Allerheiligste Verlosser] gunstig onderscheidt. Wel is ook bij deze façade groen-verglaasde profiel- en vormsteen toegepast, doch met spaarzamer greep, en de toren gaat strak-vierkant omhoog, niet verbrokkeld door détails, terwijl toch eentonigheid is vermeden door de levendige schaduwpartijen van de ongewoon-diepe, fijn-geprofileerde, vensternebben.”²³²

²³¹ Rosenberg 1972 (zie noot 117), p. 149.

²³² Kalf 1906 (zie noot 210), p. 331.

Rijkevoort, Sint Rochus

Meester van den Bergplein 8, Rijkevoort (Noord-Brabant)

Bouwperiode: 1887-1888, uitbreidingen in 1927 en 1955

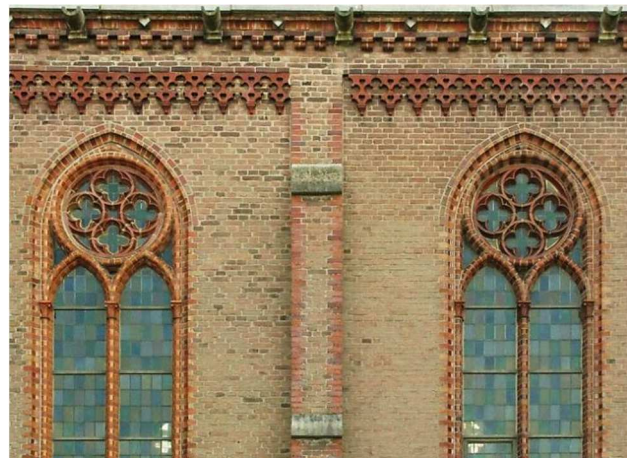
Gemeentelijk monument ²³³

Afb. C.17
De westgevel van de
Sint-Rochuskerk in Rijkevoort

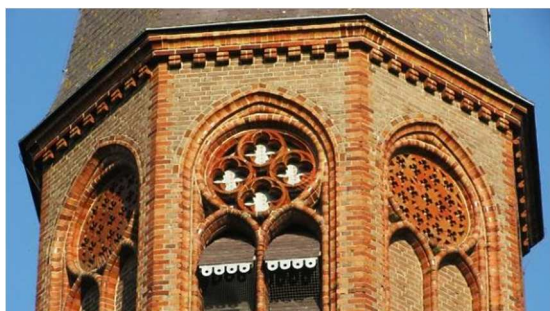
De Sint-Rochuskerk is gebouwd als een eenbeukige kerk met een schip van vier traveeën in de voor Kayser karakteristieke stijl. Deze kenmerkt zich onder meer door de veelvuldige toepassing van geglazuurde baksteen op hoeken, dagkanten en in maaswerk, die het kerkgebouw een kleurige aanblik verlenen. Ook het gebruik van vormstenen voor het kantwerkfries onder de dakrand en de tracering van roos- en spitsboogvensters (afb. C.18-20), evenals de trapgevels zijn typisch Kayseriaanse elementen, gebaseerd op de Noord-Duitse baksteengotiek. Deze trapgevels zijn terug te vinden aan zowel de westelijke sluitwanden van het schip aan weerszijden van de toren, alsmede ter plaatse van de overgang van het schip naar het lagere priesterkoor. Voor het metselwerk is het kruisverband toegepast en de daken van kerk en toren zijn gedekt met leien. Het interieur is met houten ton- en kruisgewelven overdekt en was oorspronkelijk gepolychroomd.²³⁴ Verder bevinden zich hier nog een neogotische marmeren preekstoel en altaren in neogotische en neobarokke stijl.

Afb. C.18 (l)
Westportaal

Afb. C.19 (r)
Spitsboogvensters met baksteen-
traceringen en kantwerkfriezen
aan de noordgevel

Afb. C.20
Tracering in de toren van de kerk

Enkele decennia na oplevering bleek de kerk alweer te klein volgde een uitbreiding door J. Franssen, die het transept uitbreidde het koor verlengde in een eenvoudige uitvoering, zonder glazuur- en vormstenen en met een vorktracering in de vensters. In 1955 voegde J. Strik hier nog sober uitgevoerde lage zijbeuken en een doopkapel aan toe.²³⁵ In 1985 zijn de vier flankerende pinakels op de hoeken van de toren wegens bouwvalligheid verwijderd.²³⁶

²³³ Gemeente Boxmeer. Monumenten <www.boxmeer.nl/index.php?mediumid=7&pagid=279&stukid=5235> (21 mei 2012).

²³⁴ Kalf 1906 (zie noot 210), pp. 428-429.

²³⁵ Reliwiki. Sint-Rochus, Rijkevoort <www.reliwiki.nl/index.php?title=Rijkevoort,_Meester_van_den_Bergplein_8_-_Rochus> (29 mei 2012).

²³⁶ Archimon. J.H.J. Kayser <www.archimon.nl/architects/jkayser.html> (25 mei 2012).

Borgharen, Sint Cornelius

Kerkstraat 10, Borgharen (Limburg)

Bouwperiode: 1887-1891

Geen beschermde status

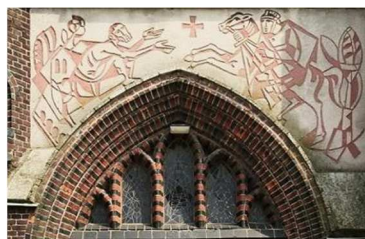
De vijftiende-eeuwse gotische kerk van Borgharen bij Maas-tricht voldeed in de jaren tachtig van de negentiende eeuw niet meer aan de eisen van de tijd. Johannes Kayser was op dat moment een bekend architect geworden in Limburg en in 1887 ontving hij de opdracht een nieuw kerkgebouw te ontwerpen. Spoedig werd met de bouw aangevangen en al op Eerste Paasdag 1888 kon deze voorlopig worden ingezegend. In 1891 werd de voltooide kerk alsnog gewijd.²³⁷

De Sint-Corneliuskerk, tot 1979 gewijd aan Sint Martinus, is een eenbeukige bakstenen kruiskerk van 32 meter lang met een fronttoren, een driezijdig gesloten koor en een transept van 22 meter breed met polyonaal gesloten armen.²³⁸ De rijk uitgevoerde toren bestaat uit vier geledingen en heeft een ingesnoerde naaldspits (afb. C.21). Kayser keerde met dit ontwerp terug naar zijn eerste Cuyperiaanse wijze van ontwerpen, gebaseerd op de dertiende-eeuwse Franse gotiek, maar toch met de voor Kayser zo typerende Noord-Duitse karakteristieken, zoals het gebruik van geglazuurde (vorm)stenen voor profielen en traceringen, de diepe vensternebben aan de toren, de sierfriezen onder de dakrand en het trapgeveltje op de scheiding van transept en koor (afb. C.22-23). Het opgaande metselwerk is in kruisverband.

De kerk, die aanvankelijk werd begroot op ongeveer 22.000 gulden, werd voor slechts 15.000 gulden aanbesteed. Wellicht verklaart dit dat de kerk al in 1907 moest worden gerestaureerd vanwege de slechte kwaliteit van de geglazuurde steen.²³⁹ Evenwel zijn er ook nog oudere elementen uit de voorganger aanwezig: twee zeventiende-eeuwse klokken, een vijftiende-eeuws doopvont en een tweetal grafstenen uit de zestiende en achttiende eeuw vormen samen een rijksmonument (nr. 28051), aangewezen in 1966.²⁴⁰

Afb. C.21
De toren van de Sint-Corneliuskerk met Noord-Duitse kenmerken als de diepe, geprofileerde (venster)nissen

Afb. C.22
Boogveld boven het ingangsportaal van de kerk met spitsboogtracering in geglazuurde steen. Daarboven een twintigste-eeuws reliëf

Afb. C.23
Het polyonaal gesloten koor met kenmerkende Noord-Duitse elementen, gescheiden van het hogere transept door een trapgevel

²³⁷ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), p. 118.

²³⁸ *Kerkgebouwen in Limburg. Cornelius, Borgharen* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=703> (16 mei 2012); Kalf 1906 (zie noot 210), p. 561.

²³⁹ Delheij & Jacobs 2000 (zie noot 166), p. 118.

²⁴⁰ Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Limburg*, Zwolle 2003 (Monumenten in Nederland), p. 87.

Maastricht, kapel op de Algemene Begraafplaats Tongerseweg

Tongerseweg 292-294, Maastricht

Bouwperiode: 1885-1890

Rijksmonument (nr. 506570), aangewezen in 1996²⁴¹

Afb. C.24
De achthoekige kapel op de
Algemene Begraafplaats Maastricht

In opdracht van de vermogende familie Claerenboets maakte Johannes Kayser het ontwerp voor een grafkapel op de Algemene Begraafplaats van Maastricht. De dominant op de begraafplaats gesitueerde kapel heeft een souterrainverdieping met een grafkelder plus één hoge bouwlaag op een achthoekige plattegrond, bekroond door een tentdak met leien en nokkruis. Aan de westzijde bevindt zich een ruim vormgegeven ingangsportiek, dat door een zadeldak met leien is gedekt.

Het muurwerk van de kapel is opgetrokken in verblendsteen, gemetseld in kruisverband, op een grauwbrown bakstenen plint met groen geglaazuurde profiellijst. Donkergroen geglaazuurde strekkenlagen wisselen om en om af met koppenlagen van ongeglazuurde baksteen. Ook de profiellijsten om vensters en portalen, alsmede de steile afschotten bij vensterbanken en steunberen zijn geglaazuurd. Onder de houten lijstgoot bevindt een breed fries met een indeling van driepassen, bestaande uit geglaazuurde vormstenen. Op de gevelhoeken staan zich 'verjongende' steunberen. De westelijke ingangsportiek heeft een spitsboogvormige ingang met trapgevel, welke is afgedekt met geglaazuurde ezelsruggen. De portiek wordt gedragen door vier bakstenen kolommen met natuurstenen bladkapitelen. De segmentboogvormige kapelentree kan worden afgesloten met een dubbel smeedijzeren hekwerk. In het gevelvlak boven de portiek bevindt zich een roosvenster met vierpastracering uit geglaazuurde vormstenen. Hoge, smalle spitsboogvensters met neogotisch ornamentaal glas, in combinatie met de slanke steunberen geven de kapel een rijzig karakter.

Afb. C.25 (l)
Roosvenster boven ingangsportaal

Afb. C.26 (m)
Fries, waterlijst en afzaten op de
steunberen, allen uit glazuursteen

Afb. C.27 (r)
Detail van afwisselende metsellagen

De toegang tot de grafkelder is via een trap aan de oostzijde van de kapel. Het plafond van de kelder bestaat uit gemetselde troggewelfjes op ijzeren profielen. In het doelmatige grafkelderinterieur geen versieringen, enkel sobere grafnissen. Het voorportaal van de kapel op begane grondniveau heeft een met sjabloonmotieven beschilderd houten tongewelf en is voorzien van ijzeren

²⁴¹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister
<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=1000423> (17 mei 2012).

trekstangen. Links en rechts van de kapelentree elk een grafsteen van een lid van de familie Claerenboets. Het kapelinterieur is rijkelijk geornamenteerd met *ex voto*-tegels. Boven het altaar bevinden zich twee tegelta-bleaus, waarop voorstellingen van het Heilig Graf en een Calvarie-groep. Aan de bovenzijde wordt de kapel afgesloten door een ribgewelf op kraagstenen, bekroond door een sluitsteen met Christusmonogram. De zwartwitte vloer is uitgevoerd in marmer en hardsteen.²⁴²

*Afb. C.28 (l)
Detail van het voorportaal*

*Afb. C.29 (r)
Detail van een uit glazuursteen
samengestelde vensterafzaat*

²⁴² *Begraafplaats Tongerseweg* <www.begraafplaatstongerseweg.nl/pagina_36> (13 september 2011).

Maastricht, kloosterkapel van de Zusters Ursulinen

Capucijnenstraat 122, Maastricht

Bouwjaar: 1890

Rijksmonument (nr. 506636), aangewezen in 1996²⁴³

Tegenwoordig in gebruik als cultureel centrum

*Afb. C.30
De kloosterkapel in
vogelvluchtperspectief*

De voormalige kapel van het klooster van de Zusters Ursulinen werd in 1890 gebouwd in opdracht van de familie Claerenboets. Twee leden van deze familie waren ingetreden bij de Ursulinen, waarna de orde veel financiële steun kreeg bij de bouw van hun kloostergebouwen en scholen. Als architect werd Johannes Kayser aangetrokken, die in dezelfde periode verantwoordelijk was voor de grafkapel van de familie Claerenboets op de Algemene Begraafplaats aan de Tongerseweg en eerder al de Sint-Pieter Boven bouwde, waarbij de familie eveneens was betrokken.

*Afb. C.31 (l)
Zicht op het schip en een deel van
het koor, geschoord door luchtbogen*

*Afb. C.32 (r)
Entreepartij van de kloosterkapel*

*Afb. C.33
Eén travee van het schip, met
verschillend getraceerde spitsboog-
vensters in licht- en zijbeuken*

Kayser ontwierp een driebeukige kapel met een lager vijfzijdig gesloten koor in de stijl van de Noord-Duitse baksteengotiek (afb. C.31).²⁴⁴ De kapel heeft een basilicale opbouw op een rechthoekige plattegrond en is gericht naar het noorden. De sacristie staat in dwarsrichting op de noordwestelijke zijde van het koor. De lichtbeuk en het koor worden geschoord door luchtbogen en getrapte steunberen en daarmee geleed in respectievelijk zes en twee traveeën. De vensters in de lichtbeuk zijn verdeeld in drie lancetramen en in de zijbeuken bevinden zich rondboogvensters met een tracering van twee spitsbogen plus een rozet (afb. C.33). Aan de noordoostelijke zijde is de ingangspartij aan een trap met sierhek gesitueerd (afb. C.32). Hierboven twee kruisvensters binnen een rondboogomlijsting waarvan de boogtrommel met een blokdecoratie in gele en rode baksteen is uitgevoerd. De segmentboogvormige dubbele entredeuren zijn voorzien van een sierlijk smeedijzeren deurbeslag. Onder de geprofileerde goot-

²⁴³ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister <monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=1000486> (16 mei 2012).

²⁴⁴ Archimon. J.H.J. Kayser <www.archimon.nl/architects/jkayser.html> (16 mei 2012).

lijst zijn een roltandlijst en een kantwerkfries gemetseld. De korte zijden van het schip zijn gemarkeerd met de voor Kayser typerende trapgevels. De gebruikte bakstenen zijn donkerbruin, rood en geel, geglazuurd en ongeglaazuurd, en gemetseld in kruisverband. Alle gevelelementen in tand- en hoeklijsten of venster- en deuromlijstingen zijn met kettingverbanden van geglazuurde baksteen gedecoreerd. Op het met leien gedekte dak staat een zeszijdige, met zink beklede, houten dakruiter met naaldspits.

Binnen is de kapel zowel in het schip als in de zijbeuken overdekt met gemetselde kruisribgewelven (afb. C.34). Het interieur is nog grotendeels in oorspronkelijke staat, alleen zijn de oorspronkelijk in schoon metselwerk uitgevoerde wanden later wit gesausd. De vloer is ingelegd met een marmeren mozaïek in zwart, rood en wit. Het koor heeft een omloop en wordt ondersteund door acht zwarte marmeren zuilen met kapitelen in de Corinthische orde, belegd met bladgoud.²⁴⁵

*Afb. C.34
Het interieur van de kapel vormt
niet direct een weerspiegeling van
de vormgeving van het exterieur*

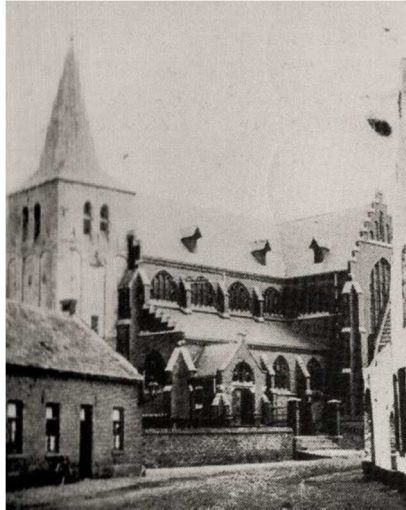
²⁴⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (zie noot 243).

Maasbracht, Sint-Gertrudis (verwoest)

Kerkplein 1, Maasbracht (Limburg)

Bouwperiode: 1890-1891

Verwoest in de Tweede Wereldoorlog

*Afb. C.35
De Sint-Gertrudiskerk
te Maasbracht in 1907*

*Afb. C.36
De in 1945 zwaar beschadigde
Sint-Gertrudis kort voor afbraak,
waarbij de middeleeuwse toren
behouden bleef en werd geïncorpo-
reerd in de wederopbouwkerk*

Tegen de uit mergel opgetrokken veertiende-eeuwse toren van de oude, even daarvoor gesloopte, parochiekerk werd in 1890 een nieuwe kerk opgericht. Architect Kayser ontwierp een 19.000 gulden kostende baksteenbouw, bestaande uit een driebeukig schip van vier traveeën lang, een buiten de zijbeuken reikend transept en een door kleine zijkapellen geflankeerd, rechtgesloten priesterkoor (afb. C. 35). Het gebouw heeft het karakter van “den eigenaardigen, aan Noord-Duitsland herinnerenden trant, die den architect Kayser eigen is, gekenmerkt door het gebruik van geglazuurde steen en uitwendig o.a. door de toepassing van trapgevels aan transept en choir, waar die in Nederland niet gebruikelijk zijn.”²⁴⁶ De kerk raakte in december 1944 zwaar beschadigd door Engels granaatvuur (afb. C.36): het dak en de buitenmuren werden ernstig gehavend en van binnen werden enkele pijlers weggeslagen. De inventaris bleef evenwel grotendeels gespaard, wat echter niet kon verhinderen dat de kerk (met uitzondering van de middeleeuwse toren) na de oorlog werd afgebroken en in 1948-1949 vervangen door nieuwbouw, ontworpen door Alfons Boosten (1893-1951).²⁴⁷

²⁴⁶ Kalf 1906 (zie noot 210), pp. 523-524.

²⁴⁷ Kerkgebouwen in Limburg. Sint-Gertrudis, Maasbracht <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=674> (12 mei 2012).

Maastricht, kapel bij het voormalige klooster Hof van Sint Monica

Lenculenstraat 21, Maastricht

Bouwperiode: onbekend (ca. 1890?)

Geen beschermde status

Over deze kapel is weinig meer bekend dan dat ze bij het klooster Hof van Sint Monica hoorde. Dit is een achttiende-eeuws complex dat is ingepast in de bebouwing langs de Lenculenstraat en wordt begrensd door de Verwerhoek en het riviertje de Jeker. Vast staat dat het bij de kapel om een laatnegentiende-eeuws neogotisch gebouw gaat dat sterke verwantschap vertoont met de baksteenarchitectuur van Noord-Duitsland. Gezien het patent dat hij had op de toepassing van de betreffende trant en de sterke overeenkomsten met andere gebouwen van zijn hand in deze contreien, is het alleszins aannemelijk dat het ontwerp van Johannes Kayser is. Primaire bronnen geven hierover echter geen uitsluitel.²⁴⁸

Vanaf de openbare weg is de kapel nagenoeg geheel aan het zicht onttrokken, maar enkele achtertuinen, alsmede de naastgelegen toneelacademie bieden zicht op het gebouw. Het heeft een eenvoudige naar het zuiden gerichte plattegrond, bestaande uit twee achter elkaar gelegen rechthoekige volumes van verschillende grootte en hoogte (afb. C.37). Beide bouwdelen worden besloten door een met grauwe pannen gedekt zadeldak. Aan de korte zijden wordt de dakhelling geflankeerd door trapegevels, afgedekt met ezelsruggen (die later zijn voorzien van zinken afdekkingen). De buitenmuren zijn grotendeels opgemetseld in kale bakstenen in kruisverband, waarbij aan het grotere schip eenvoudige versieringen zijn aangebracht in de vorm van door geglazuurde baksteen geaccentueerde vensters en steunberen. Het kleinere en lagere koor is rijker gedecoreerd: in dit deel zijn de dagkanten van de spitsboogvensters voorzien van profileringen en zijn de vensters verdeeld in twee lancetramen met daarboven een rozet, alles in geglazuurde baksteen (afb. C.39). Karakteristiek zijn hier de grote, steile vensterbanken, een gebruikelijk Noord-Duits element. Onder de dakgoot bevindt zich een tandlijst en een kantwerkfries, ook typisch Kayseriaanse motieven. In de zuidelijke korte gevel is een groot roosvenster met een uit geglazuurde vormsteen geconfigureerde vierpas-tracering aangebracht (afb. C.38). Aan de voet hiervan staat nog een opmerkelijk,

Afb. C.37
Luchtfoto van de kapel bij het vroegere klooster Hof van St. Monica

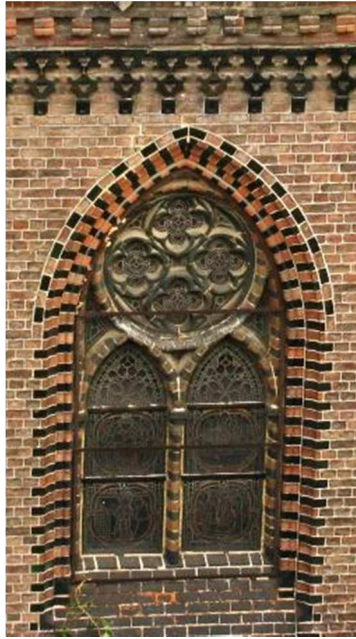

Afb. C.38
Het rechtgesloten koor van de kapel met groot roosvenster

Afb. C.39
Gedeeltelijk zicht op de zijgevel van de voormalige kapel

²⁴⁸ Op de website *Kerkgebouwen in Limburg* wordt de kapel toegeschreven aan Kayser <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=15825> (24 mei 2012).

Afb. C.40 (l)
Spitsboogvenster in de zijgevel

Afb. C.41 (r)
Het grote roosvenster in de koorgevel van de kapel

laag aanbouwtje met lessenaarsdak, dat wellicht als sacristie diende. Hoewel dit op het eerste gezicht een enigszins ongelukkige latere uitbreiding lijkt te zijn, sluit het qua stijl, materiaal en metselverband naadloos aan op de rest van de kapel en behoorde dus mogelijk tot de oorspronkelijke plannen. Bovendien wordt de kapel aan oostelijke zijde, ter hoogte van de overgang tussen schip en koor, geflankeerd door een octogonaal torentje met spits.

Afb. C.42
Interieurfoto uit 1922

Sittard, Mariapark

Oude Markt 16, Sittard

Bouwjaar: 1891

Rijksmonument (nr. 33711), aangewezen in 1967²⁴⁹

Thans in gebruik als evenementenlocatie

In Sittard ligt aan de Oude Markt de Basiliek van Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart (afb. C.43), een neogotische bakstenen kruiskerk uit 1873-1876 in, aan Cuypers herinnerende, Franse vormen met een zeer rijk gepolychromeerd interieur, welke door menigeen wordt beschouwd als het *magnum opus* van Johannes Kayser (zie ook paragraaf 4.1).²⁵⁰ In deze kerk zijn echter geen elementen te ontdekken waarbij van enig verband met de Noord-Duitse baksteengotiek sprake is. Dat is vooral te verklaren doordat dit een van Kayser's eerste eigen ontwerpen is en de invloed van zijn leerschool bij Cuypers zich hier nog doet gevoelen.

Afb. C.43
De Onze-Lieve-Vrouwe-Basiliek met het Mariapark omkaderd

Anders is dat met het in 1891 tegenover deze kerk gebouwde Mariapark, een dependance van de basiliek die dienst deed als onderkomen voor pelgrims en eveneens van de hand van Kayser is. De straatgevel is gemetseld in kruisverband, met gebruikmaking van donkerrode en geglazuurde verblendsteen en is geleed door met pinakels bekroonde steunberen (afb. C.44). De façade beslaat zes traveeën, elk voorzien van een spitsboogvenster met een tracering in de vorm van een dubbel lancet, met daarboven een rozet met vierpassen, samengesteld uit vormstenen. In de middelste twee traveeën bevindt zich een dubbel portaal, waartoe een brede trap toegang biedt, met daarboven een uitkragend torentje, dat wordt ondersteund door een door een atlant gedragen natuursteen console (afb. C.45). Onder de dakrand een gestucte kroonlijst met bloemmotieven en daarboven een in baksteen uitgevoerde, van spitsbogen voorziene open borstwering, een zogenaamde dakgalerij. Op het dak zijn aan weerszijden van het arkeltorentje twee forse, op een reliekschrijn lijkende dakkapellen in natuursteen te ontwaren. Hierin een dubbel lancetvenster, bekroond door een wimberg en geflankeerd door fioelen.

Afb. C.44
De voorgevel met de prominente arkeltoren en steunberen

Onder de dakrand een gestucte kroonlijst met bloemmotieven en daarboven een in baksteen uitgevoerde, van spitsbogen voorziene open borstwering, een zogenaamde dakgalerij. Op het dak zijn aan weerszijden van het arkeltorentje twee forse, op een reliekschrijn lijkende dakkapellen in natuursteen te ontwaren. Hierin een dubbel lancetvenster, bekroond door een wimberg en geflankeerd door fioelen.

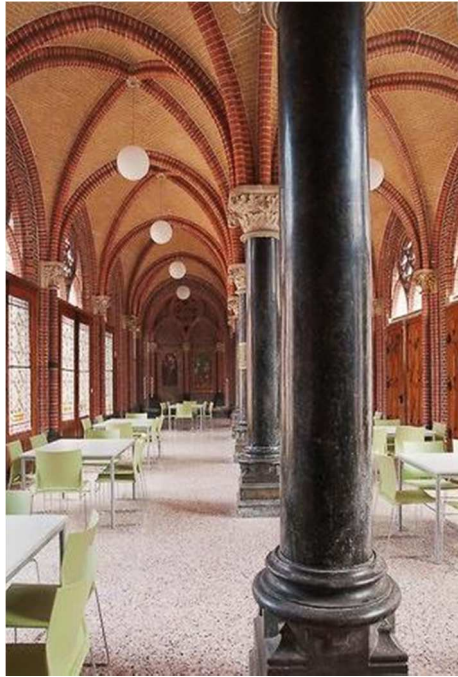

Afb. C.45
De dubbele hoofdentree

²⁴⁹ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Monumentenregister

<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=33711> (21 mei 2012).

²⁵⁰ Kerkgebouwen in Limburg. Onze Lieve Vrouw van het Heilig Hart <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=804> (21 mei 2012).

Afb. C.46
Het voorportaal

In het tweebeukige voorportaal staan vijf zwartmarmere zuilen en aan beide zijden zien we afbeeldingen van heiligen, uitgevoerd in gekleurde tegels (afb. C.46). De galerij rond de pandhof is opgetrokken in donkerrode en geglazuurde baksteen, overwelfd met kruisribgewelven en bekrond door een omlopend, met leien gedekt, schilddak voorzien van dakkapellen (afb. C.47). In de galerij bevindt zich een altaar en tegen de buitenmuren zijn hier veertien zandstenen kruiswegstaties aangebracht, gevat in spitsboognissen. De geprofileerde bakstenen kolommen hiervan hebben hardstenen basementen en kapitelen met bloemmotieven. Vanuit de pandhof openbaart Kaisers Noord-Duitse oriëntatie zich het meest sprekend. In de noordoostelijke ervan staat een opmerkelijk opengewerkt traptorentje met een conische spits (afb. C.48). De spitsboogvormige tuinarcaden zijn later dichtgemaakt met gebrandschilderd glas.

Afb. C.47 (l)
De pandhof met de rondom gelegen galerij

Afb. C.48 (r)
Het opengewerkte traptorentje in een hoek van de pandhof

Het zeer gaaf overgeleverde gebouw heeft een uitermate verzorgde detaillering en is in typologisch opzicht zeldzaam voor Nederland. Daarnaast heeft het een bijzondere belevingswaarde die grotendeels wordt verschaft door het schilderachtige karakter van de Noord-Duitse bouwtrant waarin het is opgetrokken.²⁵¹

²⁵¹ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (zie noot 249). Deze kwaliteiten werden ook onderkend door de beroemde *gothic metal*-band Within Temptation, die hier de muziekvideo *Fire And Ice* opnam <www.youtube.com/watch?v=ve2pS-jxXz0> (2 juni 2012).

Vaals, Sint Paulus Beking

Kerkstraat 27, Vaals (Limburg)

Bouwperiode: 1892-1893

Rijksmonument (nr. 36620), aangewezen 1976²⁵²

Tegen het einde van de negentiende eeuw was het oude katholieke kerkje in Vaals, dat zijn toren deelde met de protestantse kerk, te klein geworden. In 1891 werd Johannes Kayser gevraagd elders in het dorp een nieuwe kerk te ontwerpen, waarvoor men in hetzelfde jaar alvast begon stenen te bakken. De daadwerkelijke bouw, die 53.000 gulden kostte, werd aangevangen in mei 1892 en verliep voorspoedig, want al in oktober 1893 kon de kerk worden gewijd.²⁵³

Het betreft een driebeukige kruisbasiliek in de gotische baksteenstijl van Noord-Duitsland, die tot uitdrukking komt in typische kenmerken als de diepe, meervoudig geprofileerde neggen ter plaatse van de vensters en deuren en het rijkelijke gebruik van ge-lazuurde (vorm)baksteen. Deze “verhoogen nog door de groote schakeering van licht en schaduw, welke zij veroorzaken, de levendigheid van het aspect”, aldus

Jan Kalf.²⁵⁴ Anders dan bij veel van zijn eerdere kerken paste Kayser hier geen trapgevels toe, maar tuitgevels, die allen zijn voorzien van diepe nissen, waarin met vormstenen getraceerde spitsboog- en roosvensters zijn gevat. Bij de façade van het schip is de topgevel bovendien gelardeerd met overhoekse pinakeltjes. Evenals in Reuver en Herten is de slanke, zestig meter hoge klokkentoren voor de zuidelijke zijbeuk gebouwd. De bovenste geleding van de toren is achthoekig en wordt geflankeerd door pinakels op de hoeken van de vierkan- te geleding eronder, zoals vaak door Kaysers leermeester Cuypers toegepast.²⁵⁵ Aan de noordelijke zijde van het schip bevindt zich de met een lessenaardak gedekte zijbeuk, waarvan de aflopende sluitwand uitmondt bij een octogonale doopkapel in de vorm van een klein torentje, die op de noordwestelijke

Afb. C.49
De Sint-Paulus Beking
te Vaals vanuit het zuidoosten

Afb. C.50
De westgevel van de Sint-Pauluskerk

²⁵² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister

<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=36620> (14 mei 2012).

²⁵³ Delheij en Jacobs 2000 (zie noot 166), p. 123.

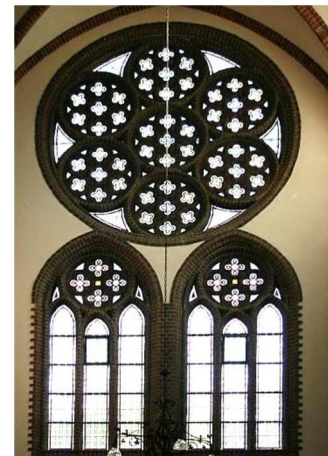
²⁵⁴ Kalf 1906 (zie noot 210), p. 532.

²⁵⁵ Archimon. Sint-Pauluskerk, Vaals <www.archimon.nl/limburg/vaalspaulus.html> (15 september 2011).

*Afb. C.51**Het schoorstelsel met steunberen en luchtbogen**Afb. C.52**Zijaanzicht op de noordelijke transeptgevel*

hoek van de kerk is gebouwd. “Het westfront vertoont dientengevolge een zeer levendigen contour”, zo schrijft Kalf.²⁵⁶ Maar ook de andere zijden van de kerk zijn niet veronachtzaamd, omdat ze allen door straten of openbare ruimte omgeven zijn. De traveeën van het schip zijn geleded door een uitwendig schoorstelsel van steunberen en luchtbogen. Dit gaat over in het transept, waarvan beide gevels beschikken over forse roosvensters, geconfigureerd uit rozetten met vierpassen. Hierop volgt het priesterkoor van één travee, geflankeerd door driezijdig gesloten zijkapellen en met een uit vijf achthoekszijden gevormde sluiting. Bij de zuidelijke kruisarm is een portaal uitgebouwd, bij de noordelijke een kleine kapel ter plaatsing van een beeld van het Heilig Hart, en tegen de zijwanden van het koor, ten oosten van de zijkapellen, bevinden zich de sacristie en een bergplaats.

De inwendige lengte (zonder voorbouw) bedraagt 42 meter, bij een breedte van 7,80 meter in het middenschip en een totale breedte van 16,50 meter, gemeten in het transept. Middenschip en zijbeuken zijn gescheiden door van schalken voorziene rondpijlers, waarvan de gebeeldhouwde kapitelen de scheibogen en de slanke colonnetten dragen, waarop de ribben en gordelbogen van de gemetselde kruisribgewelven samenkomen. Behalve de ribben en pijlers, uitgevoerd in schoon metselwerk, zijn de wanden en gewelven gepleisterd en waren oorspronkelijk ook gepolychromeerd.²⁵⁷ Dit pleisterwerk, in combinatie met de uniformiteit van het bouw materiaal, doet eveneens denken aan Noord-Duitse voorbeelden. De oorspronkelijke neogotische inventaris is nog grotendeels aanwezig, evenals het rijke gebrandschilderde glas.²⁵⁸

*Afb. C.53 (l)**Het interieur van koor, schip en zijbeuken op Noord-Duitse wijze voorzien van schoon metselwerk met witte pleister**Afb. C.54 (r)**Roos- en spitsboogvensters in het transept*

²⁵⁶ Kalf 1906 (zie noot 210), p. 532.

²⁵⁷ Kalf 1906 (zie noot 210), p. 533.

²⁵⁸ Rosenberg 1972 (zie noot 117), p. 155.

Maastricht, kloosterkerk van de Zusters onder de Bogen

Sint Servaasklooster 14, Maastricht

Bouwperiode: 1899-1900

Rijksmonument (nr. 506872), aangewezen in 1996

Deze neogotische kloosterkerk is rond de eeuwwisseling gebouwd naar een ontwerp van Johannes Kayser en in opdracht van de Zusters Onder De Bogen. De kerk is gesitueerd op de binnenhof van het klooster, dwars op de zogenaamde Vincenzuszaal (afb. C.55). Voor de bouw van deze kloosterkerk moest een deel van de dertiende-eeuwse stadsmuur worden afgebroken.

Afb. C.55
De kloosterkerk van de Zusters onder de Bogen in vogelperspectief

Het is een driebeukige kerk op een kruisvormige plattegrond met een, naar het westen gericht, vijfhoekig gesloten koor, transeptarmen met rechte beëindigingen en uitgebouwde kapellen aan de westzijde. Het geheel is opgetrokken in donkere baksteen, gemetseld in kruisverband. Het schip is vier traveeën lang, die onderling worden gescheiden door zich verjongende steunberen met hardstenen afdekking (afb. C.56). Elke travee bezit in de lichtbeuk een gekoppeld spitsboogvormig drielichtsvenster in een keperboogvormige lijst van lichter getinte baksteen, in de zijbeuk gekoppelde, spitsboogvormige tweelichtsvensters met een lichtrode bakstenen lijst. In de gevels van de transeptarmen is een gekoppeld, symmetrisch vijflichtsvenster geplaatst. Onder de gootlijst bevinden zich gecombineerde blok- en muizentanddecoraties, een gebruikelijk Noord-Duits baksteenmotief. De kloosterkerk wordt gedekt door zadel-, schild- en lessenaarsdaken met leien en is op de hoeken voorzien van nokpiroenen.

Afb. C.56
De kloosterkerk van veraf (vanaf de openbare weg is geen beter zicht mogelijk)

In het rijke interieur zijn de volgende elementen van belang: de tien zwartmarmeren zuilen met daarboven scheiwallen met triforia en lichtbeuken, waarbij de spitsbogen en vensters afwisselend met rode en gele baksteen omlijst zijn. De inventaris, waarvan met name de altaarretabels en glas-in-lood-ramen belangwekkend zijn, is waardevol.²⁵⁹

²⁵⁹ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister <monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=1000703> (22 mei 2012).

J.H.A. Mialaret**Den Haag, woonwinkelpand**

Boekhorststraat 3-7, Den Haag

Bouwjaar: 1889

Rijksmonument (nr. 459705), aangewezen in 1993²⁶⁰

Afb. C.57

De rijke en rijzige gevel van het winkelpand aan de Boekhorststraat

De architect J.H.A. Mialaret ontwierp in 1889 dit woonwinkelpand in de neogotische stijl van de Hannoverse School, waar hij zijn opleiding volgde. De voorgevel is opgenomen in de straatwand met aaneengesloten bebouwing.²⁶¹ Het pand op een rechthoekige plattegrond is zeven traveeën breed en omvat drie bouwlagen onder een met pannen gedekt zadeldak. De gevels zijn bekleed met verblendsteen en geglazuurde baksteen. De beide vensterassen op de rechterhoek worden geflankeerd door blindnissen en bekroond door een rijk gedetailleerde pijlgevel met in baksteen uitgevoerde nissen met traceringen, kolonnetten en fioelen. Ook de linker zijgevel mondt uit in een trapgevel met nissen en ezelsrugafdekkingen, waartegen het zadeldak aansluit. De voorgevel bezit friezen met terracottadecoraties tussen de verdiepingen, in segmentboognissen geplaatste vensters met terracottaversiering in de boogtrommels, een gemetseld boogfries en een zaagtandfries onder de gootlijst en een gedecoreerd fries met maskerkopjes onder de trapgevel. De parterre bevat de ingangen en drie in segmentboogomlijstingen gevatte etalageruiten. Tegen de meest linkse travee is op de verdieping een driezijdig uitgebouwde, gemetselde erker aangebracht, rustend op een rijke onderkraging met tandfriezen, boogfries en fries met terracottaversieringen. De vensters van de erker zijn gevat in spitsboogomlijstingen met lofwerk van terracotta in de boogvelden en in de boogtrommel van het middelste venster

Afb. C.58 (l)

De topgevel is samengesteld uit pijler-, trap- en puntgevelmotieven en is uitbundig gedecoreerd met vormstenen en terracottaloofwerk

Afb. C.59 (r)

De erker wordt op markante wijze geschraagd

het bouwjaar 1889. Boven op de erker bevindt zich een klein balkon met een gemetselde open borstwering. De gevel bezit voorts een aantal sierankers. Het zadeldak draagt een gemetselde schoorsteen met afgeschuinde hoeken en geprofileerde rand, en telt drie dakkapellen met leien dakjes en pironen.²⁶²

²⁶⁰ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister <monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=459705> (25 augustus 2011).

²⁶¹ Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988 (zie noot 5), p. 38.

²⁶² Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (zie noot 260).

Den Haag, Rooms-Katholieke Volksbond

Stille Veerkade 37, Den Haag

Bouwjaar: 1901

Gemeentelijk monument, onderdeel van het rijksbeschermd stadsgezicht Den Haag Centrum.²⁶³

Mialaret ontwierp dit pand voor de Haagse afdeling van de Rooms-Katholieke Volksbond. Hoewel de neostijlen rond de eeuwwisseling al behoorlijk op hun retour waren, ten faveure van eclectische stijlsamenvoegingen en de schoolmakende *art nouveau*, bezit het gebouw nog enkele stilistische karakteristieken van de Hannoverse School. Zo doen de segmentboogvormige venster- en portaalafsluitingen, het gebruik van geglaazuurde vormbaksteen voor de geprofileerde vensteromlijstingen, het boogfries en het daarboven geplaatste siermetselwerk denken aan de Noord-Duitse baksteenarchitectuurtraditie. De gevelindeling, de tegeltableaus in het rondboogfries en de venster- en portaalboogtrommels, alsmede het brede tegelfries met afbeelding van een stadsgezicht getuigen van *art nouveau*-invloeden.²⁶⁴

Afb. C.60
Het voormalige gebouw
van de R.K. Volksbond aan de
Haagse Stille Veerkade

Afb. C.61
Serie van zes geprofileerde segmentboogvormige vensters op de tweede verdieping van het gebouw

Afb. C.62
Detail van het boogfries onder de dakrand, met art nouveau-motieven

²⁶³ Den Haag. Monumentenlijst <www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/to/Monumentenlijst.htm>; Stratenlijst Beschermd stadsgezicht <www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Stratenlijst-beschermd-stadsgezicht.htm> (18 mei 2012).

²⁶⁴ Rosenberg, Vaillant & Valentijn 1988 (zie noot 5), pp. 97-98.

C.H. Peters

Arnhem, hoofdstaaktoor

Jansplein 56, Arnhem

Bouwperiode: 1888-1890, uitgebreid in 1908-1909²⁶⁵

Rijksmonument (nr. 8330), aangewezen in 1968²⁶⁶

Thans in gebruik als boekwinkel en lunchroom

Het Arnhemse hoofdstaaktoor, gebouwd in 1888-1889 aan het Jansplein en in 1908-1909 in dezelfde stijl uitgebreid met drie traveeën aan de rechterzijde, is een van Peters' rijkste gereali-seerde gebouwen (afb. C.63). Het neemt een uitzonderlijke plaats in binnen zijn oeuvre, want waar hij zich voor zijn andere werken liet inspireren door de inheemse late gotiek en de vroege Hollandse renaissance, is hij hier voor een aanzienlijk deel schatplichtig aan de Noord-Duitse baksteengo-

Afb. C.63

Het voormalige postkantoor
aan de Arnhemse Jansplaats

tiek. Met een groot gevoel voor detail heeft de rijksbouwmeester hier alle registers met baksteen-vormen opengetrokken. De gevel is geleed door middel van geprofileerde nissen, het metselwerk is uitgevoerd in rode verblendsteen, afgewisseld met speklagen van groen geglazuurde baksteen en talloze ornamenten van terracotta en keramiek. Ook alle rollagen, plinten en verdere afdekkingen zijn in glazuursteen gemetseld.²⁶⁷

In de huidige toestand beslaat de circa veertig meter brede gevel aan het Jansplein vijftien zogenaamde Brugse traveeën, waarbij de vensters zijn gevat in een over meerdere verdiepingen doorlopende nis. De traveeën worden gescheiden door geprofileerde lisenen, die uitmonden in een segmentboog (afb. C.64). In deze nissen liggen de rechthoekige vensters nog verder terug in dubbel geprofileerde omlijstingen met drievoudig gelobde bekroning, waarin afwisselend roodbruine verblendsteen en groen geglazuurde baksteen is gebruikt. De boogtrommels zijn ingevuld met lichtgekleurde steen en suggereren een drietal gekoppelde boogvenstertjes, waarin zich een fijn

²⁶⁵ Crols & Knibbeler 1994 (zie noot 5), p. 28.

²⁶⁶ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister <monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=8330> (13 september 2011).

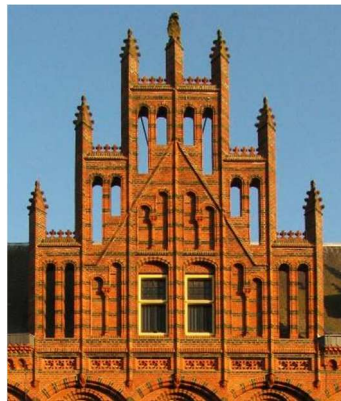
²⁶⁷ Crols & Knibbeler 1994 (zie noot 5), p. 28.

maaswerk van terracotta bevindt. Tussen de vensters van beneden en bovenverdieping zijn telkens twee wapenschildjes in terracotta aangebracht. In de eerste vensteras van links en de vierde van rechts bevinden zich op begane grondniveau deuren die oorspronkelijk respectievelijk dienden als toegang tot de directeurswoningen en klanteningang. Deze bevonden zich elk in een segmentboogvormige nis met meervoudig geprofileerde dagkanten, voorzien van een groot bovenlicht met segmentboogtracering. Daarboven terracottapanelen met bouwjaar en ingangsmarkering. In de zevende travee van links was de brievenbus gesitueerd in een lage, segmentboogvormige nis, waarin eveneens een door terracotta rankwerk omgeven klok was aangebracht (afb. C.66). Tussen de dakrand en de bogen van de vensternissen bevindt zich een rijk fries dat wordt gevormd door een combinatie van geglazuurde speklagen, een rondboogfries gevuld met een schelpmotief en twee zaagtandlijsten. Dit fries wordt echter onderbroken ter plaatse van de trapgevels voor het dak.

Afb. C.64
Brugse traveeën geleden de façade

Boven de zesde tot en met de achtste travee is de gevel doorgetrokken om uit te monden in een grote trapgevel, die door grote lancetvormige windgaten een open karakter heeft (afb. C.65). De 'kern' de trapgevel wordt gevormd door een puntgevel, waarin zich klimmende rondboognissen en segmentbogige vensters bevinden.²⁶⁸ De traptreden, afgedekt met hogels van terracotta, worden geflankeerd door overhoeks gedraaide pijlers, die worden bekroond door zandstenen pinakels. De drie kleine trapgeveltjes aan de voorgevel hebben slechts twee treden en zijn op soortgelijke wijze voorzien van overhoekse pinakels. Boven het venster zit een roosnisje met maaswerk. Het met leien gedekte dak is verder nog voorzien van dakkapellen.

Afb. C.65 (l)
De halfopen trapgevel midden boven de voorgevel

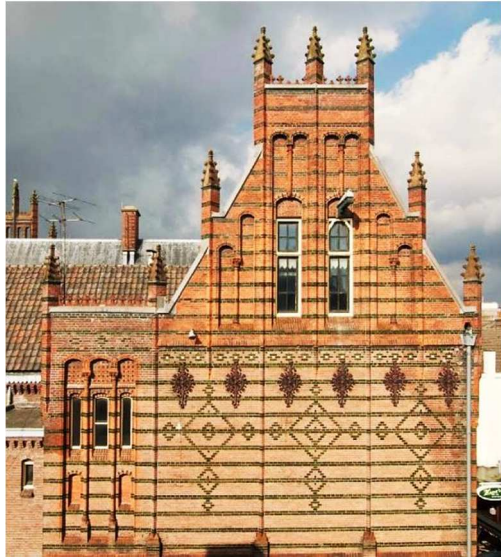
Afb. C.66 (r)
De brievenbus met daarboven de uitsparing voor de klok

Aan de rechter korte zijde bevindt zich een combinatie van een trap-, punt- en pijlgergevel, eveneens met overhoeks gedraaide pinakels. Hetzelfde geldt voor de linker zijgevel, maar hier is een uitkragende erker toegevoegd, waarin zich oorspronkelijk de trap naar de bovenverdieping bevond. De uitkraging komt tot stand door een ingenieuze stapeling van tandlijsten en kleine ronde bakstenen. Aan de bovenzijde wordt de erker afgedekt met leien en op de vier hoeken zijn kraalvormige staaflisenen aangebracht, die worden ondersteund door een terracotta console. De erker met trapeziumvormige plattegrond is anderhalve verdieping hoog en beslaat de helft van de zijgevel van de hoofd vleugel (afb. C.67). De andere helft van de gevel is verdeeld in twee smalle blinde nissen met daartussen één brede nis, waarin zich bovenin een rozetnis met maaswerk bevindt. Lager in de nis zou oorspronkelijk een uitsparing komen voor een in terracotta uit te voeren wapenschild waarop een posthoorn zou worden afgebeeld (afb. C.69). Naar Noord-Duits voorbeeld zou het schild een achtste slag gedraaid worden ingemetseld, maar dit vond geen doorgang.

Afb. C.67
De erker aan de linker zijgevel

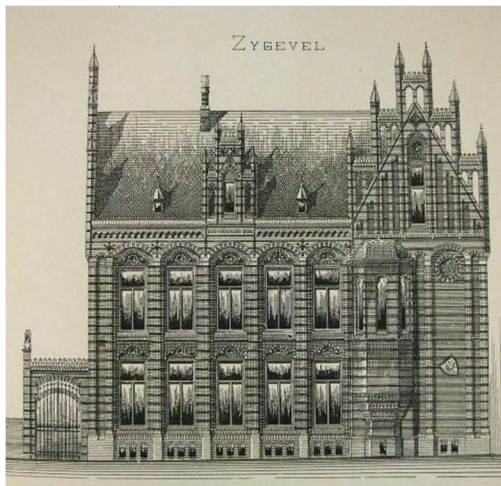
²⁶⁸ Van der Schoor 1999 (zie noot 184), p. 268.

Haaks op de achterzijde van het linkerdeel van de hoofdvleugel bevindt zich een kleinere vleugel van vijf traveeën lang. Deze heeft een met de hoofdvleugel corresponderende vormgeving met één klein trapgeveltje boven de middelste vensteras. De zijgevel van de zijvleugel is eveneens vergelijkbaar, met dien verstande dat deze grotendeels blind is en op de verdieping is voorzien van een metselpatroon met uit geglaazuurde stenen samengestelde ruitvormen (afb. C.68).

Aangrenzend stond aan de Mariëburgstraat een grote inrijpoort die toegang bood tot de binnenplaats achter het gebouw, waar postkarren konden laden en lossen en de personeelsingangen waren gesitueerd. De gehele begane grondvloer was ingericht voor de postdienst: hier bevonden zich de vestibules en de wachtkamer met hun gemetselde stergewelven en de overige ruimten, die allen met troggewelven waren overdekt. De verdieping was geheel als directeurswoning ingericht, het op het zuiden gelegen terras boven de wachtkamer moest het gemis van een tuin goedmaken. Op de zolder waren de dienstbodenvertrekken. De grote overwelfde kelder diende als archiefruimte, voor de plaatsing van *calorifères* (verwarmings-toestellen), opslag van brandstoffen en voor huishoudelijk gebruik.

Afb. C.68
De zijgevel van de zijvleugel
met markant metselpatroon

Afb. C.69
Ontwerptekening van de
gevel van de zijvleugel

Volgens Peters gebeurde de vervaardiging van ornamentale elementen bij wijze van proef op drie manieren: "a. het vormen naar gegeven gipsmodellen en het vervolgens bakken van de stukken, b. het door den beeldhouwer doen boetseeren der kleistukken zelve en het daarna opzenden van deze ter bakking, c. het beeldhouwen van de reeds gebakken steenstukken." Het onder b genoemde procedé leverde volgens hem de beste resultaten; ook de onder c genoemde bewerking was "uitstekend geslaagd, doch hangt in 't algemeen te veel af van de dichtheid en van de deugdelijke vorming en bakking van de steen."²⁶⁹

In zijn verschijningsvorm en materialisatie vertoont het Arnhemse gebouw opvallende gelijkenissen met de niet meer bestaande postkantoren van Hildesheim en Lübeck, gebouwd door Hannoverse architecten (zie paragraaf 4.3). Daarmee is het echter nog niet per definitie een typisch Hannoverse Schoolgebouw, omdat Peters gebruikelijke inheems Groningse romano-gotische invloeden, zoals de klimmende boognissen in de topgevels, ook een rol liet spelen.

Peters' rijke detaillering had evenwel zijn prijs: het Arnhemse hoofdpstkantoor was weliswaar rijziger en zeker prestigieuzer, maar in vloerooppervlak vergelijkbaar met Weves Bank van Lening in Nijmegen. De bouwkosten bedroegen in Arnhem met 66.420 gulden echter liefst het drievoudige van die in Nijmegen.²⁷⁰

²⁶⁹ C.H. Peters, 'Postkantoor te Arnhem', *De Bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details van hedendaagsche Nederlandsche bouwmeesters* 6 (1890), z.p. [platen 1-4].

²⁷⁰ Peters 1890 (zie noot 269), z.p.

J.J. Weve**Nijmegen, woning van fabrikant F.W. Dickmann**

Van Oldenbarneveltstraat 71, Nijmegen

Bouwperiode: 1888-1889²⁷¹

Stadsbeeldbepalend object (GAN/bv 2582)

Hoewel dit pand zijn Noord-Duitse nuances niet onmiddellijk bloot geeft, biedt het de nadere beschouwer een aantal aanknopingspunten voor herkenning als zodanig. Zo is er de consequente toepassing van segmentbogen boven vensters en deurportalen, gepaard gaande met de 'omlijsting' hiervan met diepe dagkanten, gevormd uit profielbakstenen – overeenkomstig de middeleeuwse burgerlijke bouwkunst in het noorden van Duitsland. De zwaar vormgegeven erkers op trapsgewijs uitkragende gemetselde consoles, aan voor- en zijgevel, zijn evenzeer terug te voeren naar Noord-Duitse voorbeelden. De uitvoeringswijze van trap- en puntgevel, als respectievelijke bekroning van beide erkers, ondervond veeleer inheemse invloeden, wat eveneens geldt voor de houten consoles onder de dakgoot. Dit zijn nagenoeg de enige ornamenten aan het gebouw: de gepropageerde decoratieve matigheid van het rationalisme van Viollet-le-Duc en Cuypers miste vanaf het midden van de jaren tachtig zijn invloed niet op Weves werk.²⁷²

*Afb. C.70
De voorgevel van het huis van Dickmann met uitkragende erker, bekroond door een trapgevel*

*Afb. C.71
Detail van de karakteristieke zware erkerondersteuning met trapsgewijs uitkragende consoles*

*Afb. C.72 (l)
Aan de zijgevel bevindt zich een uitkragende erker met puntgevel*

*Afb. C.73 (r)
Detailopname van een profiel, een waterlijst en een afzaat*

²⁷¹ Monumentenregister van Nijmegen

<www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/on_nivo5.asp?id=1842711842> (13 september 2011).

²⁷² Knibbeler 1989 (zie noot 199), p. 69.

Nijmegen, Bank van Lening

Pijkestraat 4-6, Hessenberg 1, Lange Hezelstraat 61, Nijmegen

Bouwperiode: 1888-1890

Gemeentelijk monument (GAN 19-28791)

Eeuwenlang was de lommerd een particulier initiatief geweest, maar vanaf 1880 ving de gemeente Nijmegen aan met de exploitatie van een pandhuis, gelegen aan een steegje genaamd Eenigheid. Maar na enige tijd in het vervallen gebouw te zijn gehuisvest kwam men tot de conclusie dat een nieuw gebouw op een andere locatie wenselijker was. Aan de Pikkegas, de tegenwoordige Pijkestraat, kwam in 1887 met de afbraak van het oude Cellenbroederhuis, een geschikt terrein vrij. Stadsarchitect Weve kreeg de opdracht een nieuw gebouw te ontwerpen voor budget van 22.000 gulden, waarmee in 1888 werd aangevangen en wat in juli 1890 werd opgeleverd.²⁷³

Afb. C.74

De voormalige Bank van Lening in Nijmegen met de gevels aan de Pijkestraat (l) en Hessenberg (r) en de hoofdentree in het midden

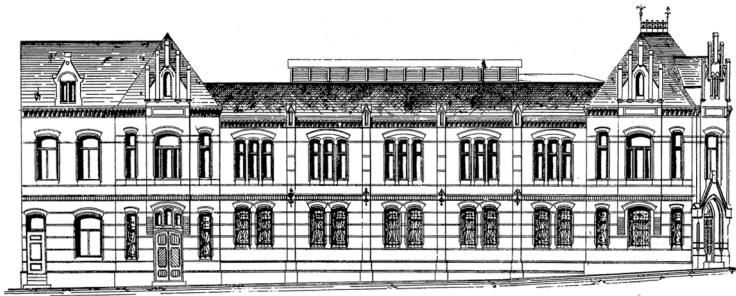
In dit nieuwe 'pandjespaleis' werden leningen verstrekt tegen inlevering van roerende goederen en kon men een voorschot ontvangen op pensioen en soldij. Er was een fraai gedecoreerde goudkamer ingericht, waar men tafelzilver, juwelen en sieraden kon afgeven om als onderpand voor een kortlopende lening te laten dienen. Na de Tweede Wereldoorlog werd het verouderde instituut van pandhuis opgeheven, waarna de Gemeentelijke Volkscredietbank intrek nam in het gebouw. Maar niet voor lang, want in 1949 verhuisde deze bank en vestigden zich kantoren, werkplaatsen en een groothandel in kruidenierswaren. In 1974 was het pand verwaarloosd en werd het aangewezen als werk- en woonplaats voor kunstenaars. Ondertussen waren er plannen ontwikkeld waarin het oude pandhuis zou wijken voor een nieuw te bouwen woningcomplex, maar na fel protest van de kunstenaars werd uiteindelijk besloten het gebouw te behouden, te restaureren en definitief tot atelierruimte te bestemmen. In 1988 werd de restauratie afgesloten.²⁷⁴

Weve liet zich inspireren door de Noord-Duitse baksteengotiek en dan met name de modernere negentiende-eeuwse variant ervan, verspreid vanuit Hannover door Conrad Wilhelm Hase. De zwaar aangezette entree op de hoek van Pijkestraat en Hessenberg getuigt hier onder meer van (afb. C.74), maar ook de trapgevel aan de Lange Hezelstraat is duidelijk op Noord-Duitse voorbeelden georiënteerd. Verdere trapgeveltjes, zoals die in de oorspronkelijke plannen te zien zijn (afb. C.75), werden niet uitgevoerd om de kosten te drukken. Als gemeentearchitect diende men immers

²⁷³ H.D.J. van Schevichaven, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, Nijmegen 1909, pp. 24-25.

²⁷⁴ Yop Segers, *Onvoltooid verleden. Herbestemming van Nijmeegse monumenten*, Nijmegen 1996, pp. 36-37.

gebouwen met de eigenschappen duurzaamheid, veiligheid en spaarzaamheid te ontwerpen, waarvan vooral het laatste aspect vaak aanleiding gaf tot discussie. Weve, die voorheen vooral werkte met particuliere opdrachtgevers waarvoor geld nauwelijks een rol speelde, had het daar niet altijd even gemakkelijk mee.²⁷⁵

Afb. C.75
Bouwtekening van de gevel aan de Pijkestraat

Het bakstenen complex beslaat twee bouwlagen en omvat een veelhoekige hoekpartij met schilddak, met daarin een ingang onder een gotiserende wimberg op de hoek, waarboven zich een licht uitkragende erker bevindt (afb. C.77). Links en rechts van de ingang zijn eveneens erkers aangebracht tegen de hoekpartij. Vervolgens twee brede gevelmassa's met verticale indeling door middel van steunberen, bekroond door 'pinakels'. De in pandige directeurswoning was gesitueerd aan de Pijkestraat en was voorzien van een hoger dak, waarmee het zich van de bank onderscheidde, en een uitkragende erker boven de ingang. Tegenwoordig wordt het gedeelte links van de ingang aan het oog onttrokken door een later ervoor gebouwd winkelpand.²⁷⁶

De gevels zijn volledig in baksteen uitgevoerd, in twee weinig contrasterende kleuren en zonder gebruikmaking van glazuursteen.²⁷⁷ Alle gevelopeningen, waaronder smalle drielingvensters op de etage en wat bredere dubbele vensters op de begane grond, zijn omlijst door profielen van genoemde gekleurde baksteen, waarmee sierlagen en -patronen zijn geconstrueerd. Onder de dakgoot langs loopt een soort tandlijst van kleine, trapsgewijs uitkragende bakstenen consoles (afb. C.79). Ter plaatse van de uitkragende erkers zijn onder de goot vierpasfriezen aangebracht. De zijgevel aan de Lange Hezelstraat (afb. C.76) beslaat twee bouwlagen plus zolderetage en heeft geen ingang. Op de parterre bevindt zich een driedelig venster onder een segmentboog. Op de scheiding van de etages is een driepasboogfries aangebracht met daarboven twee door segmentbogen bekroonde vensters. Daarboven bevindt zich een rijk gedetailleerd fries met vierpasmotief, waarop de topgevel in de vorm van een trapgevel aanzet. Deze wordt geleed door zeven spaarnissen, waarboven zich de trappen bevinden. Deze zijn niet, zoals vrijwel alle overige in dit onderzoek meegenomen panden, voorzien van de in Nederland gangbare ezelsrugafdekking, maar zijn op karakteristieke Noord-Duitse wijze, naar één zijde afgeschuind met pannen.²⁷⁸ In de middelste drie van deze nissen bevinden zich smalle raampjes.

Afb. C.76
Trapgevel aan de Lange Hezelstraat

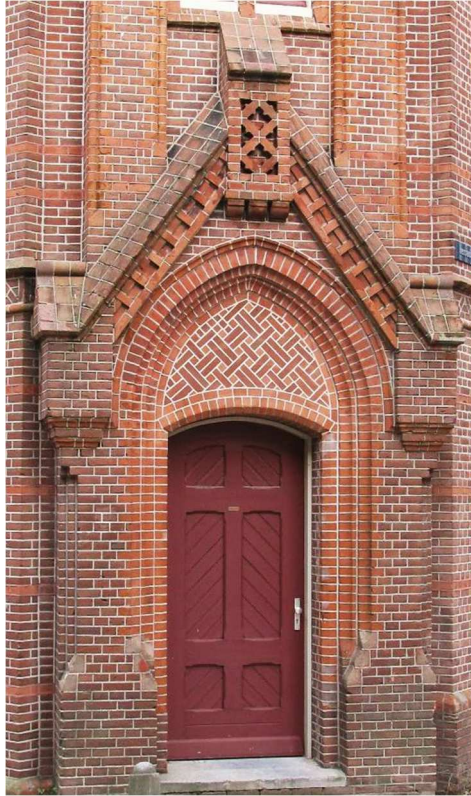
²⁷⁵ Knibbeler 1989 (zie noot 199), pp. 78-79.

²⁷⁶ Knibbeler 1989 (zie noot 199), pp. 89-90.

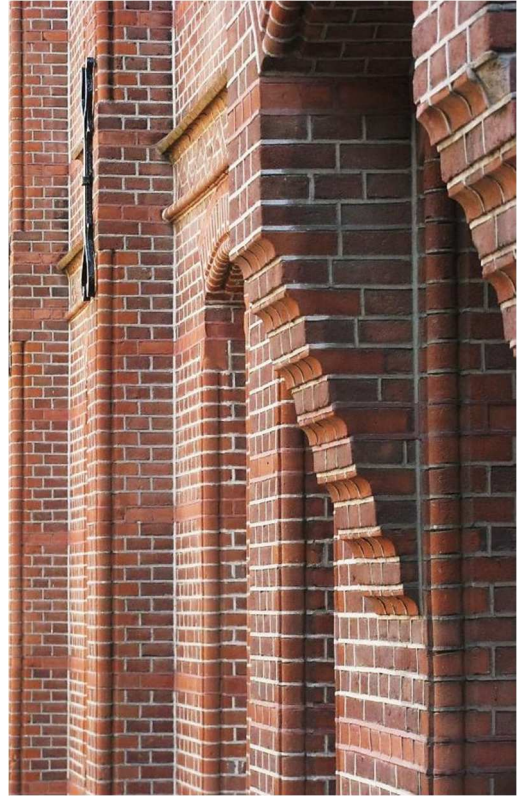
²⁷⁷ Het is niet ondenkbaar dat Weve hier glazuursteen toe had willen passen, maar dat dit er wellicht om eerdere genoemde financiële redenen niet van gekomen is. Anderzijds is misschien wél glazuursteen gebruikt, maar was dit ernstig beschadigd en zijn de resten bij de restauratie van 1988 definitief verwijderd. De gevel oogt van dichtbij namelijk als zijnde gezandstraald en de afwijkend gekleurde stenen lijken beschadigd. Bronmateriaal dat hier uitsluitel over kan geven is echter niet gevonden.

²⁷⁸ Overigens wel naar de 'verkeerde' zijde, want in de Noord-Duitse baksteenarchitectuur lopen de pannen altijd naar achteren

In de redengevende beschrijving in het gemeentelijk monumentenregister valt het complex positioneel bewoordingen als “interessant pand” en “zeer karakteristieke gevel” ten beurt, maar wordt het abusievelijk beoordeeld als een “zeldzaam voorbeeld van baksteenarchitectuur naar het model van de laatmiddeleeuwse Nederrijnse huizenbouw”.²⁷⁹ Dit is echter niet juist, want Nederrijnse woonhuizen onderscheiden zich doorgaans door op de treden van de trapgevel gemetselde kanten. Bovendien zijn daar meestal kruis- of kleinere vensters toegepast, zijn de gevels minder ‘driedimensionaal’ en werd geen gebruik gemaakt van vorm- en profielstenen, evenmin als van patronen in verschillende kleuren baksteen.

*Afb. C.77 (l)
De hoofdentree*

*Afb. C.78 (r)
Detailopname van kraalprofielen
en geprofileerde erkerconsoles*

*Afb. C.79 (l)
Bekroning van de 'steunberen' aan
de gevel langs de Pijkestraat*

*Afb. C.80 (r)
Trapgevel aan de Lange Hezelstraat*

(naar het dak) af. Gottlob & Jager 2004 (zie noot 25), passim; Kokkelink 1998 (zie noot 73), passim.

²⁷⁹ Monumentenregister van Nijmegen

<www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/on_nivo5.asp?id=6052605> (13 september 2011).

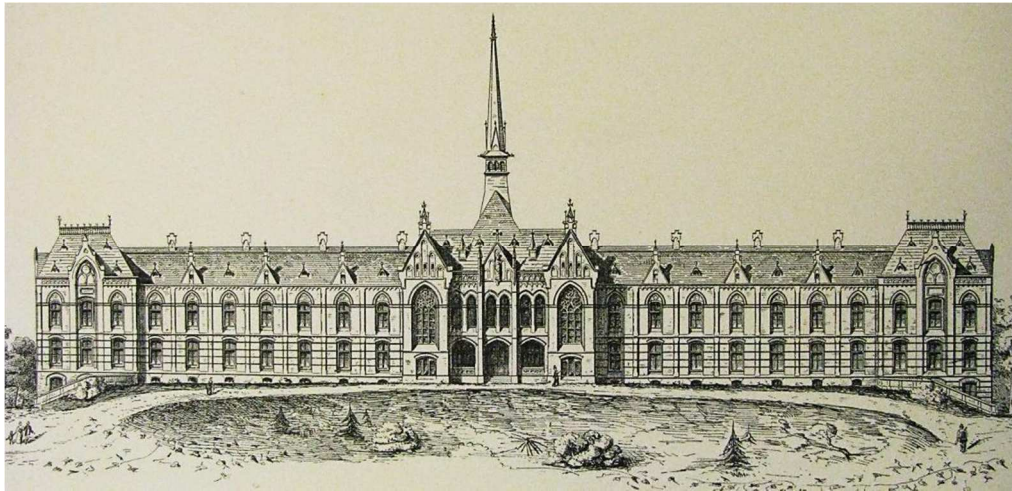
Grave, Sint Elisabethgesticht (gesloopt)

Sint Elisabethstraat 2, Grave (Noord-Brabant)

Bouwperiode: 1888-1891

Gesloopt in 1970

Het Sint-Elisabethsgesticht of -rustoord werd in 1888 gebouwd in opdracht van het College van Regenten van het Algemeen Burgerlijk Arbesteding, het Sint-Catharinagasthuis en het Weezenfonds naar een ontwerp van Jan Jacob Weve, indertijd stadsarchitect van Nijmegen. Het 77.800 gulden kostende complex was bedoeld voor de huisvesting van circa 130 behoeftigen, mensen die om diverse redenen niet volledig in hun eigen onderhoud konden voorzien, die, ondergebracht in verschillende klassen kamers, zorg ontvingen van eveneens in het complex woonachtige geestelijke zusters.²⁸⁰ Na het vertrek van de laatste geestelijken werd het gebouw in de loop van de jaren zeventig gesloopt.²⁸¹

Afb. C.81
Weves ontwerp voor de façade van het Sint-Elisabethsgesticht

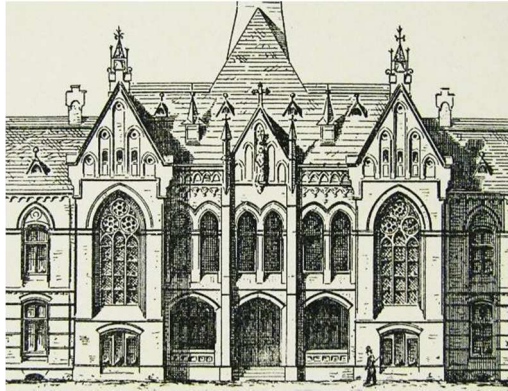
In een parkachtige tuin, grenzend aan de vroegere vestinggracht, lag dit rustoord annex klooster, "uitgevoerd in modern-Gothischen bouwtrant, in den geest van den bekenden Noord-Duitschen baksteenbouw." Het pand telde twee bouwlagen boven een hoog souterrain. De lange gevel werd onderbroken door risalieten met tuitgevels. Twee markante risalieten met grote, door vormbakstenen getraceerde, spitsboogramen flankeerden de middenpartij, waarin zich drie, door steunberen gescheiden, traveeën met dubbele lancetramen bevonden. Op de begane grond werden de vensters getoogd door een segmentboog, de verdieping was rijziger van opzet met ramen onder spitsbogen. De gevel werd verlevendigd door lisenen, (boog)friezen, waterlijsten, speklagen en er is rijkelijk gebruik gemaakt van bronsgroen verglaasde profielsteen. Behalve in lijsten en banden was dit materiaal ook bij afgeschuinde vlakken en afdekkingen toegepast. In alle topgevels konden blinde spitsboogvormige nissen aangetroffen worden.

Afb. C.82
Een groot deel van de voorgevel van het rustoord annex gesticht

²⁸⁰ J.J. Weve, 'St.-Elisabethsgesticht te Grave', *De bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details van hedendaagsche Nederlandsche bouwmeesters* 6 (1890), z.p. [platen 5-6].

²⁸¹ *Brabants Historisch Informatie Centrum*. Grave <test.bhic.nl/index.php?id=14887> (29 april 2012).

Afb. C.83 (l)

Het ontwerp van de middenpartij

Afb. C.84 (r)

De uiteindelijke uitvoering van de middenpartij

Volgens de oorspronkelijke plannen zouden twee forse hoekpaviljoens onder afgeplatte schilddaken het gebouw aan weerszijden afsluiten, maar slechts één hiervan werd gerealiseerd. Aan de

St. Elisabeths-Rustoord te Grave.

Afb. C.85

Het Sint-Elisabethsrustoord in zijn definitieve vorm. De voorziene linker hoekrisaliet werd nooit gebouwd

achterzijde van het middendeel bevond zich de haaks daarop staande kapel. Deze had een rijzig schip met dakruiter en een lager veelhoekig gesloten koor, verlicht door lancetramen, die waren gevat tussen steunberen. Gemetselde gewelven waren alleen in de entreehal van het complex en in het koor van de kapel toegepast. Voor de verdere kapelplafonnering was een houten spitsboogvormig tongewelf ontworpen.²⁸²

²⁸² Weve 1890 (zie noot 280), z.p.

Overige gebouwen

Eijsden, kloosterkapel van de Zusters Ursulinen

Breusterstraat 27, Eijsden (Limburg)

Architect: waarschijnlijk J.A. Jorna, Roermond

Bouwperiode: 1891-1892

Geen beschermde status, maar verbonden met een van rijkswegge beschermd kloostercomplex²⁸³

In 1849 ving een drietal Zusters Ursulinen in het Zuid-Limburgse Eijsden aan met een schooltje voor de plaatselijke arme kinderen. In de loop der jaren kwam hier een internaat bij en groeide het uit tot een fors kloostercomplex. In 1891 was de kloosterkapel uit 1858 te klein geworden en werd besloten een nieuwe kapel te bouwen, waarvoor op 13 april van dat jaar de eerste steen werd gelegd, om in de loop van 1892 te worden opgeleverd.²⁸⁴

Afb. C.86
De kapel bij het voormalige klooster van de Zusters Ursulinen te Eijsden

Deze kapel heeft een eenvoudige eenbeukige plattegrond met een schip van vijf traveeën en een lager, zevenzijdig gesloten koor. De vensterassen worden gescheiden door steunberen, waarbij de dagkanten van de vensters en de hoekstenen van de steunberen met rood en bruin geglazuurde bakstenen zijn geaccentueerd. De vensters hebben een spitsboogvorm en zijn met gebakken vormstenen getraceerd in een dubbele spitsboog met daarboven een vierpas. Onder de dakrand bevindt zich een dubbel fries met een uit vormstenen samengesteld vier- en driepasboogmotief. Aan weerszijden van het koor zijn aanbouwtjes gesitueerd, waarin onder meer de sacristie gehuisvest was. De gehele kapel is onderkelderd met een souterrain. De muurafdekkingen, zoals de dakrand aan de westzijde en de zich verjongende steunberen, alsmede de afzaten onder de vensters zijn – anders dan gebruikelijk in de Noord-Duitse baksteengotiek – uitgevoerd in natuursteen. Het met leien gedekte dak is voorzien van dakkapellen en bekroond met een spitse dakruiter.

Het interieur is sober uitgevoerd en nog grotendeels in oorspronkelijke toestand. Het gewelf is gemetseld, waarbij de gewelfvelden witgepleisterd zijn, met uitzondering van de bakstenen ribben, die gebundeld samenkomen op natuurstenen kapitelen en doorlopen in de pilasters, om op de vloer in een granieten basement te eindigen.²⁸⁵

Er bestaat enige onduidelijkheid over wie het gebouw ontwierp, want in de kloosterkroniek worden twee namen genoemd: Goebbels uit Aken en Jorna uit Roermond.²⁸⁶ Matthias Goebbels was een gekend Duits schilder van wandtaferelen in kerken, die ook in Zuid-Limburg enkele opdrachten kreeg, maar voor zover bekend had hij geen architectonische aspira-

Afb. C.87
Het interieur van de kapel toen deze nog als zodanig in gebruik was

²⁸³ Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Monumentenregister

<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl/php/monument_pdf.php?MONnr=15486> (18 mei 2012).

²⁸⁴ Martin Kellens & Monique Dickhaut, *Ursulinencomplex Eijsden*, Eijsden 1984, pp. 81-83.

²⁸⁵ Kellens & Dickhaut 1984 (zie noot 284), pp. 121-124.

²⁸⁶ Kellens & Dickhaut 1984 (zie noot 284), p. 19.

Afb. C.88
Detail van de venstertracering en de
boog- en maaswerkfriezen

ties en zijn ook geen bouwontwerpen aan hem toegeschreven.²⁸⁷ De in Roermond gevestigde Jan Albes Jorna (1854-1927) was daarentegen wel degelijk architect van beroep, ook van sacrale gebouwen, zodat het waarschijnlijker is hem als de ontwerper van de kapel aan te wijzen.²⁸⁸ Dat neemt niet weg dat het niet ondenkbaar is dat ook Johannes Kayser betrokken is geweest bij de totstandkoming van de kapel, want de vormgeving en materialisatie vertonen opvallende gelijkenis met meerdere van diens Limburgse sacrale werken. Toch zijn er details aan te wijzen, zoals de natuurstenen vensterbanken, waterlijsten en de schuine afwateringsvlakken op steunberen, waarvan het onwaarschijnlijk is dat ze door Kayser zouden zijn bedacht, omdat hij deze elementen doorgaans op stijlgetrouwe wijze in baksteen uitvoerde. Mocht Kayser eventuele invloed hebben gehad, dan zal deze waarschijnlijk beperkt zijn gebleven tot een adviserende rol.²⁸⁹ Zo niet, dan moet Jorna in ieder geval Kaysers werk hebben opgemerkt en tot voorbeeld hebben genomen.

²⁸⁷ Anke Twachtmann-Schlichter, *Matthias Goebels. Dekorationsmalerei und Kirchenrestaurierung im 19. Jahrhundert in Köln*, Hildesheim 1994, pp. 8-9, 320.

²⁸⁸ *Historie Roermond. Roermondse architecten in de periode 1850-1940* <www.historieroermond.nl/ruimte/architecten.htm> (18 mei 2012); *Kerkgebouwen in Limburg. Architecten. J. Jorna* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=4444> (18 mei 2012).

²⁸⁹ Deze eventuele betrokkenheid zou in elk geval niet uit de lucht zijn komen vallen: Kayser was enkele jaren daarvoor ook betrokken bij de totstandkoming van de nieuwe gevel van het schoolgebouw. Kellens & Dickhaut 1984 (zie noot 284), p. 84.

Den Haag, woonwinkelpanden

Boekhorststraat 30 en 37, Den Haag

Architect: onbekend (C.H. Peters?)

Bouwperiode: onbekend (ca. 1890?)

Geen monumentstatus, wel onderdeel van het van rijkswege beschermde stadsgezicht Centrum²⁹⁰

Deze twee afzonderlijke woonwinkelpanden, schuin tegenover elkaar gelegen aan de Haagse Boekhorststraat en in detaillering en materiaalgebruik nagevoeg identiek, worden hier gezamenlijk behandeld. Over beide panden is geen achtergrondinformatie bekend, maar ze wekken de indruk van de hand van dezelfde architect te zijn.

Beide gebouwen beslaan elk drie bouwlagen plus een zolderverdieping. Het pand op nummer 30 is zes traveeën breed, waarvan de rechter drie worden afgesloten met een houten kroonlijst, ondersteund door een spitsboogfries. Boven de linker drie vensterassen is een tuitvormige topgevel opgetrokken die is geleed met klimmende boognissen, die worden gescheiden door uit vormstenen samengestelde colonnetten. De façade is gedecoreerd met talrijke sierankers.

Huisnummer 37 is een hoekpand, waarbij twee vensterassen plus een hoektravee aan de Boekhorststraat grenzen en zes traveeën aan de Herderinnestraat. De twee meest rechtse vensterassen aan de Herderinnestraat vormen een aparte gevel, die evenals bij nummer 30 wordt bekroond met een tuitgevel met klimmende spitsboognissen. Verder is dit geveldeel stilistisch identiek, maar wijkt het af voor wat betreft de verdiepingshoogten, waardoor vensters en horizontale lijnen niet aansluiten.

Allebei de panden, met name het iets rijker uitgevoerde gebouw op nummer 30, doen denken aan de postkantoorarchitectuur van C.H. Peters, waarbij verschillende overeenkomsten met diens werk zijn aan te wijzen. Zo zijn er de klimmende boognissen in de topgevels, die herinneren aan de Groninger baksteenkerken waarnaar Peters graag placht te verwijzen, de spitsboogfriezen onder de dakrand, de segmentboogvormige vensteropeningen met geprofileerde omljstingen en het kleurige siermetselwerk in de boogtrommels daarvan.

De navolging van de Noord-Duitse baksteenarchitectuurtraditie klinkt in deze gebouwen vooral door in

Afb. C.89
Boekhorststraat 30, Den Haag

Afb. C.90
Het pand Boekhorststraat 37 op de hoek met de Herderinnestraat

Afb. C.91
Klimmende boognissen in de topgevel van het pand Boekhorststraat 30

²⁹⁰ Den Haag. Stratenlijst Beschermd stadsgezicht <www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Stratenlijst-beschermd-stadsgezicht.htm> (18 mei 2012).

Afb. C.92

Detail van het boogfries onder de dakrand van Boekhorststraat 30

het consistente gebruik van uitsluitend baksteen/terracotta en in de toepassing van groen geglaazuurde stenen in speklagen, siermetselwerk en vensteromlijstingen en -afzaten. Dit alles op een vergelijkbare wijze als bij Peters' Arnhemse hoofdkantoor, waardoor het Noord-Duitse aspect dus voornamelijk het materiaalgebruik betreft en in mindere mate de architectonische vormgeving. Niettemin is de

verschijningsvorm van diverse elementen niet vreemd aan die van de Hannoverse School.

Bij beide panden is de begane grond als winkelruimte ingericht, wat er in de betreffende gevallen toe heeft geleid dat in de loop der tijd de puien zijn gemoderniseerd en zodoende niet meer op de vormgeving van de bovenliggende etages aansluiten.

Barneveld, Spaarbank

Langstraat 47, Barneveld (Gelderland)

Architect: G. Haanschoten, Barneveld

Bouwjaar: 1909-1910

Gemeentelijk monument, aangewezen in 1991²⁹¹

Thans in gebruik als modewinkel en genaamd *The Old Barn*

Op 28 april 1910 krijgt de Barneveldse Spaarbank, die al 65 jaar bestond en in die tijd op verschillende locaties gehuisvest was, eindelijk een eigen gebouw. Nog altijd is dit karakteristieke “in Germaanschen stijl opgetrokken” pand steeds zeer beeldbepalend voor Barneveld. Het ontwerp was van de lokale architect G. Haanschoten, van wie een van zijn voorouders medeoprichter van de spaarbank was.²⁹²

Het gebouw leunt aan tegen de Noord-Duitse baksteentraditie, maar overtuigt niet volledig als zodanig. Stijleigen kenmerken zoals het zware karakter van de opstand dat vrijwel uitsluitend in verblendsteen is opgetrokken, het gebruik van geglazuurde baksteen voor waterlijsten en afzaten, de diepe, geprofileerde dagkanten rond vensters, deuren en nissen, de segment- en rondbogen, de boogfriezen en de blindnissen in de trapgevel gaan samen met vreemde elementen als de uitkragende potvormige pinakels die de trapgevel bekronen en de kantelen op de trapgevel die het gebouw weer een gedeeltelijk Nederrijnse uitstraling geven. Evenwel zijn het de Noord-Duitse aspecten die het totaalbeeld overheersen, waarmee dit gebouw op zijn plaats is in dit overzicht.

Afb. C.93
Voormalige Spaarbank, Barneveld

De kritieken, althans die van klanten en andere betrokken, waren indertijd lovend: “De Spaarbank in hardsteen [sic] maakt een voornamen indruk en draagt niet weinig bij tot versiering van dat gedeelte van ons dorp. Treedt men de groote teakhouten deuren, voor het publiek bestemd, binnen, dan komt men in een portaal, waarin een prachtige plaat van zwart marmerglas, vermeldende het jaar der stichting en den datum van de eerste steenlegging der bank, is aangebracht, terwijl het symbool der spaarzaamheid reeds van de straat af de aandacht trekt. In het in lood gezette glas boven de deur ziet men namelijk een bijenkorf, waaronder de Oud-Hollandschen spreuk: ‘Sparen doet Garen’ te lezen staat.”²⁹³

In *Monumenten in Nederland: Gelderland* wordt gesproken van een voormalig bankgebouw “uit circa 1880” dat “sterk geïnspireerd op de Noordduitse baksteengotiek” zou zijn. Buiten dat de datering dertig jaar te vroeg is en de stijlaanduiding wellicht ietwat overtrokken, zit men met het genoemde adres, “Jan van Schaffelaarstraat 70” (een pand dat onmogelijk bedoeld kan zijn), honderden meters naast de werkelijke locatie.²⁹⁴

²⁹¹ Barneveld. Gemeentelijke monumentenlijst

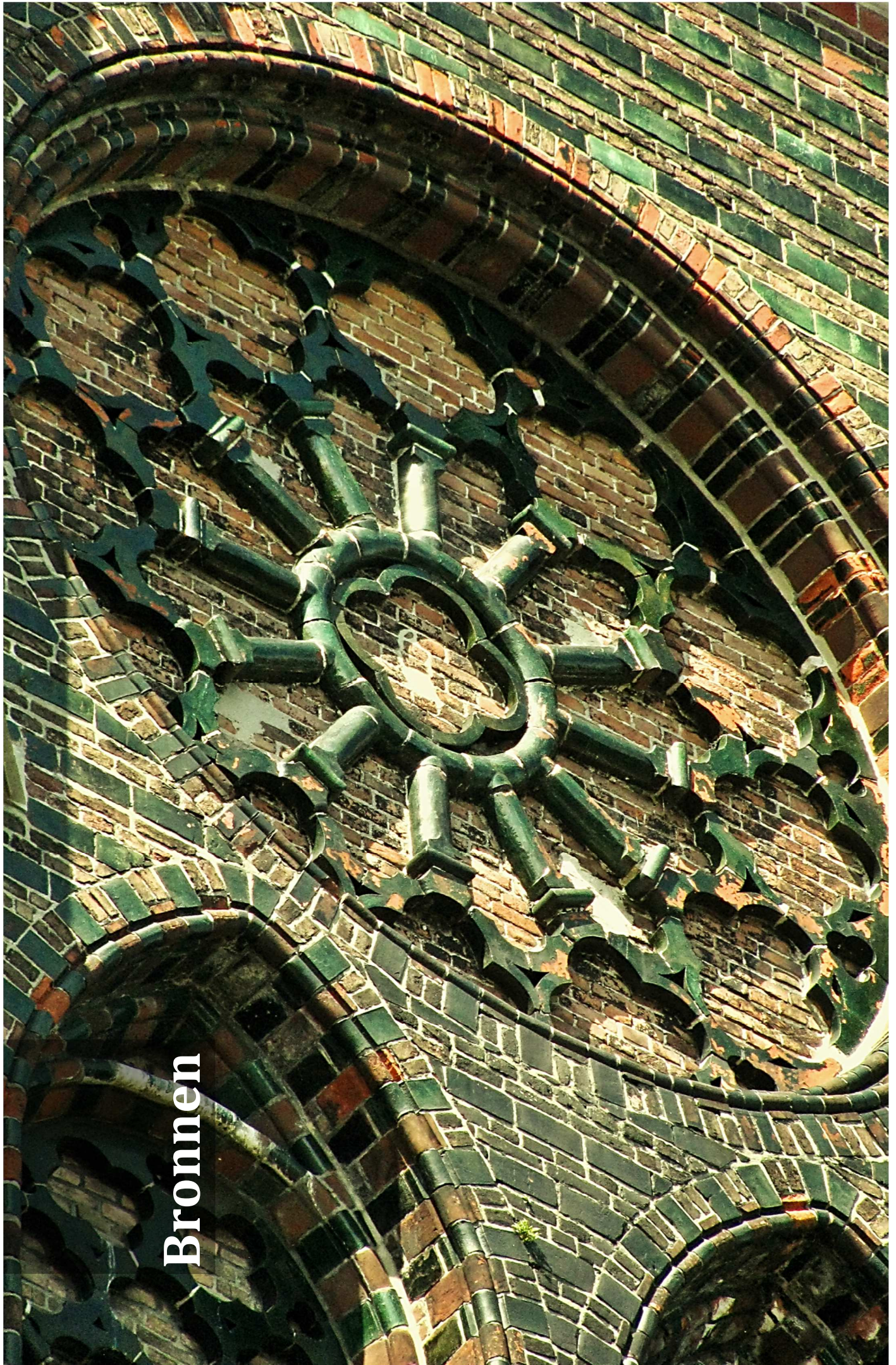
<www.barneveld.nl/index.php?simaction=content&mediumid=14&pagid=618&stukid=1243> (13 september 2011).

²⁹² Judith van den Wildenberg, *150 Jaar bankieren in Barneveld*, Barneveld 1995, pp. 25-26.

²⁹³ Van den Wildenberg 1995 (zie noot 292), p. 26.

²⁹⁴ Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle 2000 (Monumenten in Nederland), p. 105.

Bronnen

Bronvermelding

Literatuur

- Adler, Friedrich, 'Der Ursprung des Backsteinbaues in den baltischen Ländern', *Centralblatt der Bauverwaltung* 4 (1884), nr. 44 (1 november), pp. 13-14.
- Anoniem, 'Architectura et Amicitia. Vergadering van 30 april 1884', *De Opmerker* 19 (1884), nr. 18 (3 mei), pp. 152-153.
- Bertram, Christian, *Stille Größe. Das niederländische Interesse an deutscher Architektur und Architekturförderung im 19. Jahrhundert*, Groningen 2009 (dissertatie).
- Bock, Manfred, *Anfänge einer neuen Architektur. Berlages Beitrag zur architektonischen Kultur in der Niederlande im ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's-Gravenhage/Wiesbaden 1983.
- Bodar, Antoine, 'Vitruvius in de Nederlanden', in: Ed de Heer e.a. (red.), *Bouwen in Nederland. Vijfentwintig opstellen over Nederlandse architectuur opgedragen aan Prof. Ir. J.J. Terwen*, Delft 1985 (Leids Kunsthistorisch Jaarboek, 3), pp. 55-104.
- Boersma, T., "'Tijdvakken van een ver verleden welke wij alzoo hopen te zien herleven'. Christiaan Kramm en zijn betekenis voor het bouwkunst-onderwijs en het 'Gothische Architectuur-teekenen' aan de Utrechtse 'Stadsscholen voor Teeken- en Bouwkunde' 1822-1866', *De Sluitsteen* 5 (1989), nr. 3, pp. 83-113.
- Böker, Hans Josef, *Die mittelalterliche Backsteinarchitektur Norddeutschlands*, Darmstadt 1988.
- Brouwer, Petra, *De wetten van de bouwkunst. Nederlandse architectuurboeken in de negentiende eeuw*, Rotterdam 2011.
- Crols, Roger & Thieu Knibbeler, *Postkantoren*, Utrecht 1994 (Gelderse monumentenreeks, 1).
- David-Sirocko, Karen, *Georg Gottlob Ungewitter und die malerische Neugotik in Hessen, Hamburg, Hannover und Leipzig*, Petersberg 1997.
- De Keyser, Bart, *De ingenieuze neogotiek. Techniek & kunst 1852-1925*, Leuven 1997.
- Delheij, Volmar & Antoine Jacobs, *Kerkenbouw in Limburg 1850-1914. Neogotische en neoromaanse parochiekerken en hun architecten*, Sittard 2000.
- Dohme, Robert, *Geschichte der Deutschen Baukunst*, Berlin 1887.
- Dolgener, Dieter, 'Zur Bewertung des Backsteinrohbaus in architekturtheoretischen Äusserungen des 19. Jahrhunderts', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald* 29 (1980) nr. 2-3 (*Mittelalterliche Backsteinbaukunst. Romanische und gotische Architektur, ihre Rezeption und Restaurierung*), pp. 125-128.
- Dolgener, Dieter, *Historismus. Deutsche Baukunst 1815-1900*, Leipzig 1993.
- Dunk, Thomas H. von der, 'Hoe katholiek is de neogotiek? De Hervormden en de herwaardering van het middeleeuwse verleden rond het midden van de negentiende eeuw', *Tijdschrift voor geschiedenis* 105 (1992), pp. 565-584.
- Gärtner, Hannelore, 'Zu einigen Problemen der Gotikrezeption in der Romantik', *Wissenschaftliche Zeitschrift der Ernst-Moritz-Arndt-Universität Greifswald* 29 (1980) nr. 2-3 (*Mittelalterliche Backsteinbaukunst. Romanische und gotische Architektur, ihre Rezeption und Restaurierung*), pp. 117-123.

- Gottlob, Fritz & Markus Jäger, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Beitrag zur Neogotik um 1900*, Kiel 2004 (oorspronkelijke uitgave Fritz Gottlob, *Formenlehre der Norddeutschen Backsteingotik. Ein Handbuch zum Gebrauch für die Praxis und zum Selbststudium*, Leipzig 1907).
- Gugel, E. & J.H.W. Leliman, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur*, Arnhem 1903³ (1869).
- Gugel, E. & J.H.W. Leliman, *Geschiedenis van de bouwstijlen in de hoofdtijdperken der architectuur. Deel II*, Rotterdam z.j. [1918]⁴ (1869).
- Hasak, D., 'Die Herkunft des Backsteinbaues der nordostdeutschen Tiefebene', *Zentralblatt der Bauverwaltung* 41 (1921), nr. 83 (15 oktober), pp. 510-511.
- Haslinghuis, E.J. & H. Janse, *Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 2005⁵ (1953).
- Kalf, Jan, *De katholieke kerken in Nederland. Dat is de tegenwoordige staat dier kerken met hunne meubeling en versiering beschreven en afgebeeld*, Amsterdam 1906.
- Kellens, Martin & Monique Dickhaut, *Ursulinencomplex Eijsden*, Eijsden 1984.
- Kiesow, Gottfried & Thomas Grundner, *Backsteingotik in Mecklenburg-Vorpommern*, Rostock 2004.
- Kiesow, Gottfried, *Wege zur Backsteingotik. Eine Einführung*, Bonn 2003.
- Kinder, Hermann & Werner Hilgemann, *Sesam atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 1 Van prehistorie tot Franse revolutie*, Amsterdam 1994 (oorspronkelijke uitgave: *dtv-Atlas Weltgeschichte. Band 1 Von dem Anfängen bis zur Französischen Revolution*, München 1964).
- Kinder, Hermann & Werner Hilgemann, *Sesam atlas bij de wereldgeschiedenis. Deel 2 Van Franse revolutie tot heden*, Amsterdam 1994 (oorspronkelijke uitgave: *dtv-Atlas Weltgeschichte. Band 2 Von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*, München 1964).
- Knibbeler, Thieu, J.J. *Weve, architect (1852-1942)*, Nijmegen 1989 (doctoraalscriptie).
- Kokkelink, Günther & Monika Lemke-Kokkelink, *Baukunst in Norddeutschland. Architektur und Kunsthandwerk der Hannoverschen Schule 1850-1900*, Hannover 1998.
- Krabbe, Coert Peter, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst in Nederland (1775-1880)*, Zwolle 1998.
- Krabbe, Coert Peter, 'De negentiende eeuw', in: Koos Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland 600-2000*, Zwolle 2007, pp. 424-535.
- Leeuwen, A.J.C. van, *Pierre Cuypers, architect 1827-1921*, Zwolle 2007.
- Leroux-Dhuys, Jean-François, *Cisterciënzer abdijen. Geschiedenis en architectuur*, Köln 1999 (oorspronkelijke uitgave *Les abbayes cisterciennes, en France et en Europe*, Paris 1998).
- Lewis, Michael J., *The politics of the German Gothic revival: August Reichensperger*, London 1993.
- Looyenga, Arjen J., 'Ideologie, architectuur en historisch erfgoed in Nederland', in: Jan De Maeyer e.a. (red.), *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg*, Leuven 1999, pp. 59-69.
- Mekking, Aart & Thomas von der Dunk, 'Vroege middeleeuwen', in: Koos Bosma e.a. (red.), *Bouwen in Nederland*, Zwolle 2007, pp. 12-105.
- Muysken, Constantijn, 'De stad Hannover en hare architectuur, vergeleken met die van Nederland', *Bouwkundige Bijdragen* 15 (1867), pp. 373-386.

- Oxenaar, Aart, *P. J. H. Cuypers en het gotisch rationalisme*, Rotterdam 2009.
- Oxenaar, Aart, 'Uitwegen voor een hardnekkig dilemma', in: *Stijl. Norm en handschrift in de Nederlandse architectuur van de negentiende een twintigste eeuw*, Rotterdam 1993, pp. 18-55.
- Perlich, Barbara, *Mittelalterlicher Backsteinbau. Zur Frage nach der Herkunft der Backsteintechnik*, Petersberg 2007 (Berliner Beiträge zur Bauforschung und Denkmalpflege, 5).
- Peters, C.H., 'Postkantoor te Arnhem', *De Bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details van hedendaagsche Nederlandsche bouwmeesters* 6 (1890), z.p.
- Peters, C.H., 'Oud-Nederlandsche baksteenbouw', *Architectura* 2 (1894), nr. 12-16 (24 maart-21 april), pp. 49-67.
- Peters, C.H., 'De invloed van bouwmeester Cuypers op de in zijnen tijd voor het rijk uitgevoerde bouwwerken', *Het Gildeboek* 4 (1921), nr. 11 (september), pp. 78-88.
- Pevsner, Nikolaus, John Fleming & Hugh Honour, *Lexikon der Weltarchitektur*, München 1971 (oorspronkelijke uitgave *Penguin Dictionary of Architecture*, Harmondsworth 1966).
- Rijswijck, A. van, *De verwoeste kerken van Limburg*, Roermond 1947.
- Rosenberg, H.P.R., Christiaan Vaillant & Dick Valentijn, *Architectuurgids Den Haag 1800-1940*, 's-Gravenhage 1988.
- Rosenberg, H.P.R., *De 19de-eeuwse kerkelijke bouwkunst in Nederland*, 's-Gravenhage 1972.
- Rosenberg, P.T.E.E., 'Cuypers, een gediensig man', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 214-233.
- Rosenberg, P.T.E.E., 'Peters, een gewetensvol historicus', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 266-299.
- Rosenberg, P.T.E.E., 'Van Lokhorst, bloemetje van den kouden grond', in: Corjan van der Peet en Guido Steenmeijer (red.), *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 234-265.
- Rudolph, Theodor, *Die Niederländischen Kolonien der Altmark im XII. Jahrhundert: eine quellenkritische Untersuchung*, Berlin 1889.
- Schevichaven, H.D.J. van, *Oud-Nijmegens kerken, kloosters, gasthuizen, stichtingen en openbare gebouwen*, Nijmegen 1909.
- Schönermark, Gustav, *Die Architektur der Hannoverschen Schule. Moderne Werke der Baukunst und des Kunstgewerbes in mittelalterlichem Stil*, Hannover 1889-1895.
- Schoor, Henk van der, *Bedrijfspannen van post, telegrafie en telefonie in Nederland 1850-1915. Een typologisch onderzoek*, Leiden 1999 (dissertatie).
- Segers, Yop, *Onvoltooid verleden. Herbestemming van Nijmeegse monumenten*, Nijmegen 1996.
- Smit, Ellen, 'Een inrichting voor heilgymnastiek en orthopaedie'. Het Amsterdamse turngebouw van K.J. Muller en J. Ingenohl 1885-1887', *De Sluitsteen* 14 (1998), november, pp. 61-85.
- Stenvert, Ronald, *Biografie van de baksteen 1850-2000*, Zwolle 2012.
- Stenvert, Ronald e.a., *Monumenten in Nederland. Gelderland*, Zwolle 2000 (Monumenten in Nederland).

Stenvert, Ronald e.a., *Monumenten in Nederland. Limburg*, Zwolle 2003 (Monumenten in Nederland).

Twachtmann-Schlichter, Anke, *Matthias Goebbels. Dekorationsmalerei und Kirchenrestaurierung im 19. Jahrhundert in Köln*, Hildesheim 1994 (dissertatie).

Van Cleven, Jean, *Neogotiek in België*, Tielt 1994.

Vermeer, Gerrit, *Kloosters van baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300*, Amsterdam 1999 (dissertatie).

Weve, J.J., 'Klassicisme of rationalisme', *Bouwkundig Weekblad* 10 (1890), nr. 43 (25 oktober), pp. 265-268.

Weve, J.J., 'St.-Elisabethsgesticht te Grave', *De bouwmeester. Ontwerpen, schetsen en details van hedendaagsche Nederlandsche bouwmeesters* 6 (1890), z.p.

Wildenberg, Judith van den, *150 Jaar bankieren in Barneveld*, Barneveld 1995.

Woud, Auke van der, *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 2008.

Woud, Auke van der, *Waarheid en karakter. Het debat over de bouwkunst 1840-1900*, Rotterdam 1997.

Archiefstukken

Haags Gemeentearchief, *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage over 1887*, Den Haag 1888, beeldnummer 456.

Haags Gemeentearchief, *Verslag van den toestand der gemeente 's-Gravenhage over 1888*, Den Haag 1889, beeldnummer 465.

Internet

Archimon. The virtual museum of religious architecture in the Netherlands <www.archimon.nl>.

Barneveld. Gemeentelijke monumentenlijst

<www.barneveld.nl/index.php?simaction=content&mediumid=14&pagid=618&stukid=1243>.

Begraafplaats Tongerseweg <www.begraafplaatstongerseweg.nl/pagina_36>.

Brabants Historisch Informatie Centrum. Grave <test.bhic.nl/index.php?id=14887>.

Conrad Wilhelm Hase (1818-1902)

<www.glass-portal.privat.t-online.de/cwhase/index.htm>.

Den Haag. Monumentenlijst

<www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/to/Monumentenlijst.htm>.

Den Haag. Stratenlijst Beschermd stadsgezicht

<www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Stratenlijst-beschermd-stadsgezicht.htm>.

Die Tränenburg <www.justchaos.de/blog/archives/782-Die-Traenenburg.html>.

Fachwerk <www.fachwerk.de/fachwerkhaus/wissen/hausinschriften-spruch-86954.html>.

Gemeente Boxmeer. Monumenten

<www.boxmeer.nl/index.php?mediumid=7&pagid=279&stukid=5235>.

Historie Roermond. Roermondse architecten in de periode 1850-1940

<www.historieroermond.nl/ruimte/architecten.htm>.

Kerkgebouwen in Limburg <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl>.

Kliknieuws. De Maasdriehoek

<maasdriehoek.kliknieuws.nl/nieuws/144110/rijkevoort-veel-vragen-over-kerksluiting>.

Monumentenregister van Nijmegen <www.nijmegen.nl/gns/index/monumenten/index.asp>.

Museum De Cruquius. Stoomgemaal <www.museumdecruquius.nl/decruquius/stoomgemaal>.

Reliwiki <reliwiki.nl>.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Monumentenregister

<monumentenregister.cultureelerfgoed.nl>.

Stichting Vrienden van Beeckestijn. Kapelwoning

<www.vriendenvanbeeckestijn.nl/kapelwoning-hendrick-keyser>.

TU Delft Tresor. Architectuurtijdschriften <tresor.tudelft.nl>.

Woongebouw De Kerk <www.dekerk.net>.

Youtube. Within Temptation - Fire And Ice <www.youtube.com/watch?v=ve2pS-jxXz0>.

Illustratieverantwoording

- Afb. 1.1 Kloosterkerk Jerichow. Foto: *Wikimedia*. Markus Schrott <commons.wikimedia.org/wiki/File:Kloster_Jerichow.jpg>.
- Afb. 1.2a-c Productie van vormstenen met mallen. Foto's: Elmar Lixenfeld. Angela Pfothenauer & Elmar Lixenfeld (red.), *Backsteingotik*, Bonn 2005, p. 29.
- Afb. 1.3 Petruskerk Zuidbroek. Foto: auteur.
- Afb. 1.4 St. Marien Lübeck. Foto: Florian Monheim. Pfothenauer & Lixenfeld 2005, p. 19.
- Afb. 1.5 Kerk Bad Doberan. Foto: Elmar Lixenfeld. Pfothenauer & Lixenfeld 2005, p. 67.
- Afb. 1.6 St. Marien Prenzlau. Foto: Florian Monheim. Pfothenauer & Lixenfeld 2005, p. 134.
- Afb. 1.7 St. Marien Neubrandenburg. Foto: Florian Monheim & Roman von Götz. Pfothenauer & Lixenfeld 2005, p. 117.
- Afb. 1.8 Raadhuis Tangermünde. Foto: *Panoramio*. Rober srs <www.panoramio.com/photo/51234999>.
- Afb. 1.9 Stargarder Tor, Neubrandenburg. Foto: *Panoramio*. Karl-Georg <www.panoramio.com/photo/44302246>.
- Afb. 1.10 Aartsdiaconaat Wismar. Foto: auteur.
- Afb. 1.11-20 Details baksteenornamentatie. Tekeningen: Gottlob & Jager 2004, pp. 47-82.
- Afb. 1.21 Marienburg. Foto: *Rowy Ferienhaus Posejdon* <www.ostsee-rowy.de/Marienburg.jpg>.
- Afb. 1.22 Caspar David Friedrich, *Klosterruine Eldena*, 1825, olieverf op doek, 35 x 49 cm, Alte Nationalgalerie, Berlin. Foto: *Zeno* <www.zeno.org/nid/20004019385>.
- Afb. 2.1 Wimpole's folly. Foto: *Wikimedia*. Liftarn <commons.wikimedia.org/wiki/File:Wimpole_folly.JPG>.
- Afb. 2.2 Strawberry Hill. Foto: *StudyBlue* <classconnection.s3.amazonaws.com/868/flashcards/515868/jpg/aah122.slidequiz4.review1304905895824.jpg>.
- Afb. 2.3 Augustus Welby Northmore Pugin. Portrettekening: *Birmingham Heritage. The Pugin Society* <www.birminghamheritage.org.uk/pugin.html>.
- Afb. 2.4 Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc. Foto: Félix Nadar <mediumaevum.tumblr.com/post/15420457779/felix-nadar-1820-1910-portrait-of-eugene>.
- Afb. 2.5 Kathedraal van Straatsburg. Foto: *Wikimedia*. Jonathan Martz <commons.wikimedia.org/wiki/File:Strasbourg_Cathedral.jpg>.
- Afb. 2.6 Dom van Keulen in 1824. Tekening: *Historiek*. Max Hasak <historiek.net/images/stories/gebouwen/keulen-dom-onvoltooid-gr.jpg>.
- Afb. 2.7 Detail portretschilderij: Heinrich Lauenstein, *Porträt August Reichensperger (1808-1895)*, 1890, olieverf op doek?, afm. onbek., privéverzameling Reichensperger, Köln. Foto: *Bildindex der Kunst und Architektur* <www.bildindex.de/obj05152514.html>.
- Afb. 2.8 G.G. Ungewitter, *Vorlegeblätter für Ziegel- und Steinarbeiten*, Leipzig 1849. Fotografische reproductie: *Sächsische Landesbibliothek Dresden* <digital.slub-dresden.de/werkansicht/df/30253/43/cache.off>.
- Afb. 2.9 'Hasenburg'. Foto: Kokkelink 1998, p. 132 (Historisches Museum Hannover).

- Afb. 2.10 Conrad Wilhelm Hase. Foto: Kokkelink 1998, p. 102 (oorspronkelijk uit: *Deutsche Bauzeitung* 1902, p. 261).
- Afb. 2.11 Künstlerhaus, Hannover. Foto: *Kunstverein Hannover* <www.kunstverein-hannover.de/ueber-uns/kunstverein-hannover.html>.
- Afb. 2.12 Callinstraße, Hannover. Foto: Kokkelink 1998, p. 211 (Heike Seewald & Fria Hagen).
- Afb. 2.13 Kerk Langenhagen. Foto: Kokkelink 1998, p. 381.
- Afb. 2.14 Christuskirche, Hannover. Foto: Kokkelink 1998, p. 371.
- Afb. 2.15 Haus Gröne, Hannover. Foto: *Wikimedia*. Bernd Schwabe <commons.wikimedia.org/wiki/File:Sextrostra%C3%9Fe_1_Hannover_Dat_Gr%C3%B6ne_Hus_Karl_B%C3%B6rgemann_1899_Blick_von_Osten_II.jpg>.
- Afb. 2.16 Haus Mohrmann, Hannover. Foto: *Wikimedia*. Losch <commons.wikimedia.org/wiki/File:Baudenkmal_Herrenh%C3%A4user_Kirchweg_11_in_der_Nordstadt_Hannover_IMG_8325.jpg>.
- Afb. 2.17 Märkisches Museum. Foto: *Wikimedia*. Beek100 <commons.wikimedia.org/wiki/File:Berlin,_Mitte,_Koellnischer_Park,_Maerkisches_Museum.jpg>.
- Afb. 2.18 Rathaus Schmargendorf. Foto: *Wikimedia*. Axel Mauruszat <commons.wikimedia.org/wiki/File:Rathaus_Schmargendorf_05.jpg>.
- Afb. 2.19 Hotel Hartmann. Foto: *Conrad Wilhelm Hase. Werk-Katalog* <www.glass-portal.privat.t-online.de/cwhase/hannover/xl/02_hotel_hartmann1.jpg>.
- Afb. 2.20 Gymnasium Andreanum. Foto: *AKPool. Alte Ansichtskarten und Postkarten* <www.akpool.de/ansichtskarten/37285-ansichtskarte-postkarte-hildesheim-kgg-gymnasium-andreanum-backstein-gotik>.
- Afb. 2.21 Kaiserliches Postamt Hildesheim. Foto: *Conrad Wilhelm Hase. Werk-Katalog* <www.glass-portal.privat.t-online.de/cwhase/g-l/xl/hildesheim_postamt.jpg>.
- Afb. 2.22 Villa Willmer. Foto: *Rund um Hannover* <www.justchaos.de/blog/uploads/doehren/traenenburg.jpg>.
- Afb. 3.1 Kapelwoning landgoed Beecekestijn. Tekening: *Home Page Jan H. Dagnotities* <<http://orcl0383.home.xs4all.nl/Notities/Dagnotities.htm>>.
- Afb. 3.2 Engelse Episcopale Kerk. Foto: *Wikimedia*. Marcel Mulder <commons.wikimedia.org/wiki/File:Engelse_Episcopale_kerk.JPG>.
- Afb. 3.3 Huis Beverweerd. Foto: *Kalliste Woningbouwontwikkeling* <www.kalliste.nl/static/downloadcenter/2012/04/beverweerd_20.jpg>.
- Afb. 3.4 Paleis-raadhuis Tilburg. Foto: *Wikimedia*. Wobuzowatsj <commons.wikimedia.org/wiki/File:Paleis-raadhuis.jpg>.
- Afb. 3.5 Stoomgemaal De Cruquius. Foto: *Vereniging Hendrick de Keyser* <www.hendrickdekeyser.nl/panddetail/403/stoomgemaal_de_cruquius.html>.
- Afb. 3.6 Onze-Lieve-Vrouwekerk Amsterdam. Foto: *Wikimedia*. Michaelovic <commons.wikimedia.org/wiki/File:Moeder_Godskerk-buitenkant.JPG>.
- Afb. 3.7 Portret Pierre Cuypers. Tekening: *Bureau Monumenten en Archeologie, Amsterdam* <li.wikipedia.org/wiki/Plaetje:Cuypers.jpg>.
- Afb. 3.8 Sint-Catharinakerk Eindhoven. Tekening: Krabbe 1998, p. 211 (oorspronkelijk *Collectie NAi*).

- Afb. 3.9 Impressie Vondelkerk. Tekening: *Stadsarchief Gemeente Amsterdam. Beeldbank* <www.beeldbank.amsterdam.nl/afbeelding/010097016340>.
- Afb. 3.10 St.-Barbarakapel in Utrecht. Foto: *Wikimedia*. Sustructu <commons.wikimedia.org/wiki/File:Chapel_Saint_Barbara_cemetery4.JPG>
- Afb. 3.11 St.-Petrus' Stoel te Antiochië, Uden. Foto: *Tilburg University. Databank Topografisch-Historische Atlas* <docserver.uvt.nl/tha/pbk/dvd1/UVT030000739.jpg>.
- Afb. 3.12 Rijksmuseum Amsterdam, ca. 1895. Foto: *Wikimedia*. Jan Arkesteijn <commons.wikimedia.org/wiki/File:Rijksmuseum_Amsterdam_ca_1895.jpg>.
- Afb. 3.13 Mineralogisch-Geologisch Instituut, Groningen. Foto: *Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*. IJ.Th. Heins <rijksmonumenten.nl/monument/485238/mineralogisch-geologisch+instituut/groningen>.
- Afb. 3.14 Berliner Bauakademie. Foto: *Wikimedia*. Eisenacher <commons.wikimedia.org/wiki/File:M_Bauakademie_Berlin_1888.jpg?>.
- Afb. 3.15 Portret Constantijn Muysken. Foto: *Vereniging Oud Hoorn* <www.verenigingoudhoorn.nl/kerken/grotekerk/muysken_levensloop.php>.
- Afb. 3.15a Turngebouw Marnixstraat, Amsterdam. Bouwtekening: *Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Beeldbank* <beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/sortering/sk_documenttype_ASC/start/202?q_searchfield=marnixstraat>.
- Afb. 3.15b Turngebouw Marnixstraat, Amsterdam. Bouwtekening: *Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Beeldbank* <beeldbank.amsterdam.nl/beeldbank/indeling/detail/sortering/sk_documenttype_ASC/start/203?q_searchfield=marnixstraat>.
- Afb. 4.1 Portret Johannes Kayser. Foto: Delheij & Jacobs 2000, p. 96 (oorspronkelijk uit: St. Odiliënberg, collectie Priorij Thabor).
- Afb. 4.2 Basiliek van Onze Lieve Vrouwe van het Heilig Hart te Sittard. Foto: *Picasa*. Yamacyan <picasaweb.google.com/lh/photo/4k9qvtxQjByCU530sAbU4w>.
- Afb. 4.3 Interieur van de OLV-Basiliek. Foto: Kris Roderburg. *Rijksmonumenten* <rijksmonumenten.nl/monument/33709/o.l.v+van+het+heilig+hart/sittard>.
- Afb. 4.4 Voorgevel van de Maria Geboortekerk, Nijmegen. Foto: *Panoramio*. Willem Nabuurs <www.panoramio.com/photo/72889708>.
- Afb. 4.5 Tekening Boekhorststraat 3-7. Den Haag. Tekening: Schönermark 1893, plaat 27-28.
- Afb. 4.6 Portret C.H. Peters. Foto: Rosenberg 1995, p. 266.
- Afb. 4.7 Voormalig Ministerie van Justitie. Foto: *Geschiedenis van Den Haag. Plein* <anemaa.home.xs4all.nl/ges/straten/plein.htm>.
- Afb. 4.8 Voormalig postkantoor Breda. Foto: *Wikimedia*. G. Lanting <commons.wikimedia.org/wiki/File:P1000875_copyHaven_Breda.jpg>.
- Afb. 4.9 Postgebouw Hildesheim. Foto: Kokkelink 1998, p. 260.
- Afb. 4.10 Postgebouw Lübeck. Foto: Kokkelink 1998, p. 262.
- Afb. 4.11 Wijnhuis, Groningen. Tekening: *Gemeente Groningen. Stadsgeschiedenis* <gemeente.groningen.nl/ro/monumenten-archeologie/monument-en-archeologie/stadsgeschiedenis-groningen/fotos-en-illustraties/Raad_en_wijnhuis.jpg/image_preview>.

- Afb. 4.12 Dinghuis, Groningen. Foto: *NAi/Bonas* <zoeken.nai.nl/CIS/project/17188>.
- Afb. 4.13-18 Details postkantoor in Arnhem en Boekhorststraat 3-7 te Den Haag. Foto's: auteur.
- Afb. 4.19 Portret J.J. Weve. Foto: *Wikimedia*. DF Blom <commons.wikimedia.org/wiki/File:Weve_Jan_Jacob_bidprentje_1942.JPG>.
- Afb. 4.20-21 Details postkantoor Arnhem en Bank van Lening Nijmegen. Foto's: auteur.
- Afb. 22 Woningen Goudse Rijweg 403-417 in Rotterdam. Foto: auteur.
- Afb. C.1 Kaart Nederland met verspreiding gebouwen. Bewerking van: *D-Maps. Netherlands* <www.d-maps.com/carte.php?lib=netherlands_map&num_car=2465&lang=en>.
- Afb. C.2 Sint-Lambertuskerk te Reuver in 1940. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg*. Collectie Har Kuijpers <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/foto.jsp?foto=files/usr_leon/Reuver/Reuver_1940ca_ansicht.jpg>.
- Afb. C.3 Façade Sint-Lambertuskerk, Reuver. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg*. Anita Joosten <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/foto.jsp?foto=files/usr_leon/Reuver/joosten-front2.jpg>.
- Afb. C.4 Koor van de Sint-Lambertuskerk. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg*. Sander van Daal <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=747>.
- Afb. C.5 Sint-Michaëlskerk, Herten in 1924. Foto: Delheij & Jacobs 2000, p. 116 (oorspronkelijk uit: *De Nedermaas*).
- Afb. C.6 Verwoeste Sint-Michaëlskerk. Foto: Van Rijswijck 1947, z.p. (plaat 32).
- Afb. C.7 Allerheiligste Verlosserkerk in oude gedaante. Foto: Kalf 1906, p. 328.
- Afb. C.8-11 Voormalige Allerheiligste Verlosserkerk. Foto's: auteur.
- Afb. C.12 Interieur Allerheiligste Verlosserkerk. Foto: *Gemeentearchief Rotterdam* <collecties.gemeentearchief.rotterdam.nl/HttpHandler/icon.ico?icoon=131344937>
- Afb. C.13 Complex 'De Kerk' in vogelvlucht. Foto: *Bing Maps* <www.bing.com/maps>.
- Afb. C.14 Heilige Martelaren van Gorcumkerk. Foto: Kalf 1906, z.p.
- Afb. C.15 Detail façade. Foto: vergrote uitsnede van afb. C.14.
- Afb. C.16 Interieur Heilige Martelaren van Gorcumkerk. Foto: *R.K. Parochie Heilige Drie-Eenheid. Historie* <www.3-eeheid.nl/historie/stieltjeskerk06.jpg>.
- Afb. C.17 Westgevel Sint-Rochuskerk, Rijkevoort. Foto: *PBase*. Pijk Kuipéri <www.pbase.com/pijkkuiperi/image/133691125>.
- Afb. C.18-20 Rijkevoort: westportaal, friezen en vensters en detail toren. Foto's: auteur.
- Afb. C.21-23 Sint-Corneliuskerk, Borgharen: toren, westportaal en koor. Foto's: *Kerkgebouwen in Limburg* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=703>.
- Afb. C.24 Kapel op begraafplaats Tongerseweg, Maastricht. Foto: *Panoramio*. Bert Kaufmann <www.panoramio.com/photo/7369868>.
- Afb. C.25-29 Kapel Tongerseweg: details. Foto's: auteur.
- Afb. C.30 Kloosterkapel Zuster Ursulinen, Maastricht in vogelvlucht. Foto: *Bing Maps* <www.bing.com/maps>.
- Afb. C.31-33 Kloosterkapel Zusters Ursulinen: schip, travee en entree. Foto's: auteur.

- Afb. C.34 Interieur Ursulinenkapel. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg*. Sander van Daal <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/foto.jsp?foto=files/usr_leon/Maastricht/Ursulinen/Sander2010/priesterkoor2.jpg>.
- Afb. C.35 H. Gertrudis, Maasbracht in 1907. Foto: Delheij & Jacobs 2000, p. 122 (oorspronkelijk: Bisdom Roermond, collectie Simonis).
- Afb. C.36 De vernielde Sint-Gertrudiskerk. Foto: Van Rijswijck 1947, plaat 46.
- Afb. C.37 Kloosterkapel Hof van Sint Monica, Maastricht vanuit vogelperspectief. Foto: *Bing Maps* <www.bing.com/maps>.
- Afb. C.38-41 Kapel bij het voormalige klooster Hof van Sint Monica: koorgevel, zijgevel, spitsboog- en roosvenster. Foto's: auteur.
- Afb. C.42 Interieur van de kloosterkapel in 1922. Foto: *MestreechOnline. Forum* <forum.mestreechonline.nl/showthread.php?t=853>.
- Afb. C.43 Mariapark te Sittard in vogelvlucht. Foto: *Bing Maps* <www.bing.com/maps>.
- Afb. C.44-45 Mariapark: voorgevel en hoofdentree. Foto's: *Kerkgebouwen in Limburg* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=9773>.
- Afb. C.46-47 Mariapark: voorportaal en gevel aan pandhof. Foto's: *Mariapark Sittard* <www.mariapark.nl/mariapark.html>.
- Afb. C.48 Toren pandhof. Foto: *Mariapark Sittard* <www.mariapark.nl/images/_DSC1904.jpg>.
- Afb. C.49 Koor Sint-Pauluskerk, Vaals. Foto: *Flickr*. Danjeffayelles <www.flickr.com/photos/the_chous/5716765707/>.
- Afb. C.50 Voorgevel Sint-Pauluskerk. Foto: *Flickr*. C.H. Chen <www.flickr.com/photos/nikolaos/5146364764/>.
- Afb. C.51-54 Sint-Pauluskerk: zijbeuk, transept, interieur en roosvenster. Foto's: *Kerkgebouwen in Limburg* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=844>.
- Afb. C.55 Kloosterkerk Zusters onder de Bogen in vogelvlucht. Foto: *Bing Maps* <www.bing.com/maps>.
- Afb. C.56 Zijgevel kloosterkerk. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg*. Sander van Daal <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/view.jsp?content=5024>.
- Afb. C.57-59 Boekhorststraat 3-7, Den Haag: voorgevel, topgevel en erker. Foto's: auteur.
- Afb. C.60-62 Stille Veerkade 37, Den Haag: voorgevel, vensters en boogfries. Foto's: auteur.
- Afb. C.63 Voormalig hoofdpostkantoor Arnhem. Foto: *ANP Pers Support* <www.perssupport.nl/apssite/binaries/content/gallery/afbeeldingen/persberichten/2011/10/19/postkantoor+arnhem+10x15cmjpg>.
- Afb. C.64-67 Postkantoor Arnhem: travee, trapgevel, brievenbusnis en erker. Foto's: auteur.
- Afb. C.68 Zijgevel van de zijvleugel van het Arnhemse postkantoor. Foto: Shodja Alizay, in: Ad Habets, 'Pure bouwlust. Proeven van gewone en bijzondere versiering in de Nederlandse bouwkunst', *Kunstschrift* 54 (2010), nr. 2, p. 45.
- Afb. C.69 Zijvleugel postkantoor Arnhem. Tekening: C.H. Peters 1890, plaat 1.
- Afb. C.70-73 Woning F.W. Dickmann, Nijmegen: gevels, consoles, details. Foto's: auteur.

- Afb. C.74 en C.76-80 Bank van Lening, Nijmegen: gevel Pijkestraat-Hessenberg, gevel Lange Hezelstraat, entree, gevel details, steunberen en topgevel Lange Hezelstraat. Foto's: auteur
- Afb. C.75 Bank van Lening, gevel Pijkestraat. Tekening: J.J. Weve. *Gemeente Nijmegen. Digitaal Bouwarchief* <www.nijmegen.nl/gns/no_index/webba/webbaomgeving.asp>.
- Afb. C.81 Ontwerp façade Sint-Elisabethsgesticht te Grave. Tekening: Weve 1890, plaat 5.
- Afb. C.82 Voorgevel Rustoord Sint-Elisabeth. Foto: *Bommeltje's Fotogalerij* <www.bommeltje.nl/coppermine/albums/ansichten-straten/StElisabethRustoord-1935.jpg>.
- Afb. C.83 Middenpartij van de façade. Tekening: vergrote uitsnede van afb. C.81.
- Afb. C.84 Middengedeelte van de voorgevel. Foto: *Bommeltje's Fotogalerij* <www.bommeltje.nl/coppermine/displayimage.php?pid=529&fullsize=1>.
- Afb. C.85 Ansicht 'St.-Elisabeths-Rustoord te Grave'. Foto: *Bommeltje's Fotogalerij* <www.bommeltje.nl/coppermine/albums/ansichten-straten/normal_StElisabethRustoord-1907.jpg>.
- Afb. C.86 Kloosterkapel Zusters Ursulinen, Eijsden. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/foto.jsp?foto=files/usr_leon/Eijsden/Ursulinen/kapel2.jpg>.
- Afb. C.87 Voormalig interieur kapel. Foto: Kellens & Dickhaut 1984, p. 36.
- Afb. C.88 Detail spitsboogvenster. Foto: *Kerkgebouwen in Limburg* <www.kerkgebouwen-in-limburg.nl/files/usr_leon/Eijsden/Ursulinen/ext3-detail.jpg>.
- Afb. C.89-92 Woonwinkelpanden aan de Boekhorststraat, Den Haag. Foto's: auteur.
- Afb. C.93 Spaarbank, Barneveld. Foto: *Flickr. Ferdi's World* <www.flickr.com/photos/aasgier/3591337314/>.

Hieronder de grote detailfoto's op het voorblad en de pagina's voorafgaand aan elk 'hoofdstuk':

- Voorblad, p. i Detail kloosterkapel Zusters Ursulinen, Maastricht. Foto: auteur.
- Inleiding, p. vi Detail kloosterkapel Zusters Ursulinen, Maastricht. Foto: auteur.
- H1, p. 6 Kerk Steffenshagen, portaal: Werner Schäfke, *Mittelalterliche Backsteinarchitektur von Lübeck bis zur Marienburg*, Köln 1995, p. 50. Foto: Florian Monheim & Roman von Götz.
- H2, p. 24 Muurdetail kapel op begraafplaats Tongerseweg, Maastricht. Foto: auteur.
- H3, p. 40 Detail portaal Allerheiligste Verlosserkerk, Rotterdam. Foto: auteur.
- H4, p. 54 Topgevel Boekhorststraat 3-7, Den Haag. Foto: auteur.
- H5, p. 70 Detail toren Sint-Rochuskerk, Rijkevoort. Foto: auteur.
- Catalogus, p. 76 Detail voorgevel postkantoor, Arnhem. Foto: auteur.
- Bronnen, p. 118 Detail voorgevel Allerheiligste Verlosserkerk, Rotterdam. Foto: auteur.